

Wel gescheiden, niet gescheiden?

*Een empirisch onderzoek naar huwelijkse
gevangenschap in Nederland*

dr. mr. Esther van Eijk
Universiteit Maastricht

Onderzoeksproject: 'Huwelijkse gevangenschap: Bruggen bouwen tussen religie en recht'
Deelproject 1 - 'Huwelijkse gevangenschap in de praktijk'

Inhoudsopgave

1	Inleiding	
1.1	Het onderzoeksproject MARICAP	1
1.2	Het begrip ‘huwelijkse gevangenschap’	2
1.3	Bestaand onderzoek	4
1.4	Een definitie	6
1.5	Deelproject 1 – Onderzoeksvragen en gebruikte methoden	7
1.5.1	Interviews	8
1.5.2	Discussiebijeenkomsten	10
1.5.3	Anonimiteit en privacy waarborgen	11
2	Vormen van huwelijkse gevangenschap	
2.1	Huwelijkse gevangenschap in Nederland – een juridische indeling	13
2.2	Gevangen in een rechtsgeldig huwelijk	14
2.2.1	Burgerlijk huwelijk	14
2.2.2	Rechtsgeldig buitenlands religieus huwelijk	15
2.3	Gevangen in een informeel religieus huwelijk	17
2.3.1	Informeel religieus huwelijk gesloten in Nederland	17
2.3.2	Informeel religieus huwelijk gesloten in het buitenland	18
2.4	Ontbinding of beëindiging van het huwelijk	18
2.4.1	Burgerlijke echtscheiding	19
2.4.2	Buitenlandse echtscheiding	19
2.4.3	Ontbinding of nietigverklaring van een informeel religieus huwelijk	20
2.5	Samenvattend	22
3	Religieuze groepen in Nederland en huwelijkse gevangenschap	
3.1	Joodse gemeenschappen	24
3.2	Christelijke gemeenschappen	26
3.2.1	Protestanten	26
3.2.2	Katholieken	30
3.2.3	Syrisch-Orthodoxen	33
3.3	Moslingemeenschappen	35
3.3.1	Enkele algemene kanttekeningen over huwelijk en echtscheiding onder moslims in Nederland	36
3.3.1.1	Informeel islamitische huwelijken	37
3.3.1.2	Bemiddeling door imams/moskeeën	39
3.3.2	Marokkaanse gemeenschap	41
3.3.3	Iraanse gemeenschap	42
3.3.4	Bekeerlingen	43
3.4	Gemengde huwelijken	44
3.5	Samenvattend	46

4	Oorzaken	
4.1	Medewerking echtgenoot ontbreekt	50
4.2	Religieuze oorzaken	54
4.3	Juridische obstakels in binnen- en buitenland	56
4.4	Praktische obstakels: onvoldoende financiën, geen connecties	59
4.5	Sociale druk: de rol van familie	60
4.6	Andere factoren	62
4.7	Samenvattend	65
5	Gevolgen	
5.1	Niet opnieuw kunnen trouwen	68
5.2	Juridische gevolgen	69
5.3	Gevolgen in de religieuze sfeer	70
5.4	(Vrees voor) sociale en emotionele gevolgen	71
5.5	Financiële consequenties	72
5.6	Gevolgen in het buitenland	73
5.7	Samenvattend	75
6	Oplossingen	
6.1	Preventie en voorlichting	77
6.2	Actie uit onrechtmatige daad	79
6.3	Andere juridische en/of religieuze oplossingen	80
6.4	Samenvattend	83
7	Samenvattende conclusies	
7.1	Wat is huwelijkse gevangenschap?	85
7.2	Welke vormen van huwelijkse gevangenschap zijn er te onderscheiden?	86
7.3	Bij welke (religieuze) groepen komt huwelijkse gevangenschap voor? Wie zit er in huwelijkse gevangenschap?	87
7.4	Wat zijn de oorzaken van situaties van huwelijkse gevangenschap?	90
7.5	Wat zijn de gevolgen van situaties van huwelijkse gevangenschap, in Nederland en (indien relevant) in de landen van herkomst?	91
7.6	Welke oplossingen worden er gezocht/zijn er mogelijk?	92
7.7	Tot slot: hoe nu verder?	93
	Referenties	96
	Bijlagen	
Bijlage 1	Overzicht respondenten interviews	102
Bijlage 2	Samenvattingen case studies	104

HOOFDSTUK 1 Inleiding

1.1 Het onderzoeksproject MARICAP

In de zomer van 2013 werd de onderzoeksaanvraag 'Marital Captivity: Bridging the Gap between Religion and Law' gehonoreerd door het gebiedsbestuur Geesteswetenschappen, onderdeel van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Het onderzoeksproject is een van de negen gehonoreerde projecten binnen het NWO-programma 'Religie in de Moderne Samenleving' (looptijd 2013-2018).

Het MARICAP-onderzoek wordt uitgevoerd aan de faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Maastricht. Het onderzoek kent vier deelprojecten en heeft een looptijd van vijf jaar (2013-2018). Het onderzoeksteam bestaat uit vier onderzoekers: Susan Rutten (projectleider), Esther van Eijk (onderzoeker deelproject 1), Pauline Kruiniger (onderzoeker deelprojecten 2 en 3), Benedicta Deogratias (onderzoeker deelproject 4).

In het project wordt samengewerkt met vier maatschappelijke partners, te weten het Proefprocessenfonds Clara Wichmann, Atria (kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis), Vluchtelingen Organisaties Nederland, en Stichting Landelijke Werkgroep Mudawwanah.¹

Het doel van dit onderzoeksproject is drieledig:

- 1) inzicht krijgen in het fenomeen 'huwelijkse gevangenschap' in Nederland;
- 2) het vinden van juridische oplossingen (nationaal en internationaal) om huwelijkse gevangenschap te voorkomen of op te lossen; en
- 3) het verspreiden van de onderzoeksresultaten naar de doelgroepen.

De centrale onderzoeksvraag van het project, zoals deze in het Engelstalige onderzoeksvorstel was opgenomen, luidt als volgt: 'How can the secular Dutch legal system offer protection to women who experience problems related to marital captivity, while at the same time respecting their religious loyalty?'

Om deze overkoepelende vraag te kunnen beantwoorden, is het onderzoeksproject opgedeeld in vier deelprojecten, welke zijn:

- I. Deelproject 1 'Huwelijkse gevangenschap in de praktijk', onderzoeker Esther van Eijk (oktober 2013 - februari 2016);
- II. Deelproject 2 'Onderzoek naar rechtsmiddelen ter voorkoming van of als oplossing voor situaties van huwelijkse gevangenschap in de Nederlandse context', onderzoeker Pauline Kruiniger (juni 2014 – augustus 2016);

¹ Zie projectwebsite voor meer informatie:

<http://www.maastrichtuniversity.nl/web/Faculteiten/FdR/Thema/Capaciteitsgroepen/Privaatrecht/Projecten/EchtscheidingEnReligie.htm>

- III. Deelproject 3 ‘Onderzoek naar oplossingen gericht op het verkrijgen van een echtscheiding in het buitenland’, onderzoeker Pauline Kruiniger (juni 2014 - augustus 2016);
- IV. Deelproject 4 ‘The use of Human Rights’, onderzoeker Benedicta Deogratias (januari 2014 - december 2017).

Dit onderhavige rapport heeft betrekking op het eerste deelproject, zoals uitgevoerd door Esther van Eijk. Deelprojecten 2 en 3 worden in een rapportage gepresenteerd (naar verwachting 2017/2018); de resultaten van deelproject 4 zullen in de vorm van een proefschrift worden gepresenteerd (naar verwachting 2018).

1.2 Het begrip ‘huwelijkse gevangenschap’

Mensen trouwen, voor de wet of volgens de regels van het geloof, in Nederland of in het buitenland, maar wat als het vervolgens niet lukt om het huwelijk ontbonden te krijgen? Dan kan er sprake zijn van huwelijkse gevangenschap. In dit onderzoek kijken wij naar huwelijkse gevangenschap in een religieuze context, namelijk wanneer iemand het niet voor elkaar krijgt om zijn of haar religieuze huwelijk ontbonden te krijgen; hetzij volgens de regels van zijn of haar geloof, in het land van herkomst of het land van de partner. De man of vrouw blijft hierdoor tegen zijn of haar wil ‘gevangen’ in een religieus huwelijk. Een door een Nederlandse rechter uitgesproken civiele echtscheiding haalt in deze gevallen niets uit; het religieuze huwelijk blijft voortbestaan. Het voortbestaan van het religieuze huwelijk binnen of volgens de eigen gemeenschap en/of in het land van herkomst, kan er bijvoorbeeld voor zorgen dat de vrouw (en in bepaalde gevallen ook de man) niet opnieuw kan trouwen en/of vervolgd zou kunnen worden voor bigamie of overspel in het land van herkomst wanneer zij dit wel doet.

Het begrip ‘huwelijkse gevangenschap’ is geïntroduceerd door de Nederlandse organisatie *Femmes For Freedom*.² Het begrip is vervolgens in Nederland ingeburgerd geraakt en overgenomen door andere maatschappelijke organisaties, in overheids campagnes tegen onder meer huwelijksdwang³ en het actieplan Zelfbeschikking 2015-2017.⁴ Het fenomeen ‘huwelijkse gevangenschap’ is ook opgenomen in de strafrechtelijke aanpak van huwelijksdwang; zo valt sinds 1 juli 2013 ‘gedwongen voortzetting van huwelijken’ ook onder de strafbaarheid van het algemene dwangartikel 284 van het Wetboek van Strafrecht.⁵ Deze strafbaarstelling beperkt zich niet enkel tot Nederland; ook wanneer huwelijksdwang plaatsvindt in het buitenland is vervolging op grond van deze strafbepaling mogelijk (artikel 7 Wetboek van Strafrecht).

Het begrip ‘huwelijkse gevangenschap’ is afgeleid van het Hebreeuwse woord ‘agoena’, dat zich laat vertalen als ‘geketende vrouw’ en verwijst naar een joodse vrouw die is ‘geketend’ aan haar man

² Naast huwelijkse gevangenschap is deze Stichting ook actief op andere thema’s op het terrein van de rechten van vrouwen, zoals huwelijksdwang en verborgen vrouwen. Zie: <http://www.femmesforfreedom.com> (geraadpleegd 16 februari 2016).

³ Zie bijvoorbeeld: <https://www.huiselijkgeweld.nl/dossiers/huwelijksdwang/beleid/huwelijkse-gevangenschap> (geraadpleegd 7 augustus 2017).

⁴ Kamerstukken II, 2014-2015, 32 175, nr. 54.

⁵ Wet van 7 maart 2013, Stb. 2013, 95. Ten aanzien van de verruiming van de strafbepaling ‘dwang’ met inclusie van ‘huwelijkse gevangenschap’, zie motie Van Nieuwenhuizen-Wijbenga, 10 oktober 2012 (TK 2012-2013, 32840, nr. 11); ten aanzien van de extraterritoriale werking van de strafbepaling, zie TK 2012-2013, 32840 nr. 8 (amendement Arib-Hilkens).

(Blois 2010; Rutten 2008; Spalter 2007). Volgens het joodse huwelijksrecht heeft alleen de echtgenoot de bevoegdheid om zowel het huwelijk als de echtscheiding te initiëren (Al 2002, p. 48). Ontbinding van een joods huwelijk kan alleen plaatsvinden wanneer de echtgenoot zijn vrouw een scheidsbrief (de *get*) overhandigt.⁶ Wanneer de man niet in staat is of niet bereid is zijn vrouw de *get* te geven, dan blijft het huwelijk voortbestaan. Een vrouw die verbonden blijft aan een dergelijk huwelijk wordt een ‘agoena’ genoemd.⁷ Een joodse vrouw kan niet naar een rabbinale rechtbank stappen om een echtscheidingsverzoek in te dienen. Bovendien kan een rabbinale rechtbank niet de *get* namens de echtgenoot aan de vrouw geven; immers, de echtgenoot moet deze vrijwillig aan zijn vrouw overhandigen, niet op last van de rechtbank bijvoorbeeld. In hoofdstuk 3 zal verder op de ‘agoena’-problematiek in relatie tot de joods-orthodoxe gemeenschap in Nederland worden ingegaan.

Binnen joods orthodoxe gemeenschappen is de ‘agoena’-problematiek een bekend verschijnsel. Ook in Nederland werd het herkend door respondenten uit de joods orthodoxe gemeenschap; het begrip ‘huwelijkse gevangenschap’ riep derhalve bij deze respondenten geen vragen op. Het begrip geniet echter geen brede bekendheid in Nederland, zo bleek ook tijdens het uitgevoerde onderzoek.⁸ Respondenten afkomstig uit de hulpverlening waren nog het meest bekend met het begrip, maar ook binnen deze respondentengroep bestonden verschillende opvattingen over wat er nu onder huwelijkse gevangenschap kon worden verstaan. Aan het begin van het onderzoek is door het onderzoeksteam daarom een werkdefinitie opgesteld (zie hieronder), om aan te geven welke situaties, volgens ons, onder huwelijkse gevangenschap vallen en om daarmee ook de grenzen van ons onderzoek aan te kunnen geven.

Binnen het onderzoeksteam is ook gesproken over de – vaak negatieve – connotaties die verbonden kunnen worden aan het begrip ‘huwelijkse gevangenschap’, vooral wanneer personen en gemeenschappen niet bekend zijn met de term. Om te voorkomen dat respondenten en andere aangezochte contacten worden afgeschrikt door de term, is door het onderzoeksteam, kort na de aanvang van het project, gekozen om het project voor het bredere publiek te presenteren onder de noemer ‘echtscheiding en religie’.⁹ De term ‘huwelijkse gevangenschap’ is overigens vervolgens in de omschrijving van het project wel steeds geïntroduceerd en toegelicht aan respondenten en andere betrokkenen.

Het begrip ‘huwelijkse gevangenschap’ vinden wij inmiddels ook terug in de jurisprudentie. De rechtbank Den Haag oordeelde in een zaak tussen een Libanees-Nederlands echtpaar in 2014 dat de man de vrouw in huwelijkse gevangenschap hield door niet mee te werken aan echtscheiding naar Libanees recht. De vrouw spande een kort geding tegen de man aan waarin zij aanvoert dat de man door zijn weigering mee te werken onrechtmatig jegens haar handelt en haar recht op privéleven en

⁶ Dit voorschrift wordt gebaseerd op Deuteronomium 24:1. Dit Bijbelvers leest als volgt: “Wanneer een man een vrouw genomen heeft en met haar getrouwd is, en het gebeurt dat zij geen genade meer vindt in zijn ogen, omdat hij iets schandelijks aan haar gevonden heeft, en hij haar een echtscheidingsbrief schrijft, die in haar hand geeft en haar uit zijn huis wegstuurt.” (Herziene Statenvertaling, 2010)

⁷ Voor joodse vrouwen is de situatie uitermate complex omdat kinderen geboren uit een eventuele nieuwe relatie als onwettig (*mamzeriem*) worden gezien. Deze ‘onwettige’ kinderen kunnen voor de Joodse wet tot in het negende geslacht alleen met andere *mamzeriem* trouwen (zie Spalter 2007, p. 38).

⁸ Vgl. Smits van Waesberghe 2014, p. 92.

⁹ Zie bijvoorbeeld de homepage van de projectwebsite.

recht om opnieuw te trouwen schendt. De rechter in deze zaak wees de vordering van de vrouw op grond van onrechtmatige daad toe en legde de man een dwangsom op van € 250,- per dag voor iedere dag dat hij in gebreke bleef.¹⁰ Dit is niet de eerste zaak waarin de ene echtgenoot een onrechtmatige daad-actie tegen de andere echtgenoot startte om zo de gedaagde partij te bewegen mee te werken aan een religieuze echtscheiding. Al sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw heeft de Nederlandse rechter diverse malen geoordeeld dat in dergelijke situaties sprake was van onrechtmatig handelen van de man jegens de vrouw. De eerste zaak uit 1979, die tot aan de Hoge Raad werd gevoerd, betrof een joodse vrouw.¹¹ Twintig jaar later werd een soortgelijke zaak bepleit in de rechtbank van Rotterdam, ditmaal betrof het echter een islamitisch echtpaar. Ook in deze zaak oordeelde de rechter dat de man onrechtmatig jegens de vrouw handelde door te weigeren mee te werken aan een religieuze scheiding.¹² De echtgenote (eiseres) in deze toonaangevende zaak uit 2010 was Shirin Musa, die twee jaar naar deze uitspraak de organisatie *Femmes For Freedom* oprichtte om zo aandacht te vragen voor en te strijden tegen huwelijkse gevangenschap. Na 2010 zijn er verschillende soortgelijke zaken voor de rechter gebracht, waaronder de eerstgenoemde zaak van het Libanees-Nederlandse echtpaar.¹³

1.3 Bestaand onderzoek

Onderzoek Huwelijksdwang

In 2013-2014 is door de Universiteit Maastricht, samen met het Verwey Jonker Instituut en de Stichting Femmes For Freedom, een onderzoek verricht naar de aard en omvang van huwelijksdwang, achterlating en huwelijkse gevangenschap (hierna 'Onderzoek Huwelijksdwang'); de resultaten zijn neergelegd in het onderzoeksrapport 'Zo zijn we niet getrouwd' (zie Smits van Waesberghe e.a. 2014). Het onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid; vanuit de UM hebben Iris Sportel, Esther van Eijk en Susan Rutten aan dit onderzoek meegewerkt. Afgezien van dit onderzoek en het onderhavige onderzoek is er, voor zover bekend, in Nederland geen empirisch onderzoek verricht naar het fenomeen 'huwelijkse gevangenschap'.

In het Onderzoek Huwelijksdwang wordt huwelijkse gevangenschap als volgt omschreven (Smits van Waesberghe e.a. 2014, p. 27):

Van huwelijkse gevangenschap is sprake wanneer iemand zijn of haar huwelijk wil beëindigen maar dit niet kan, bijvoorbeeld omdat de echtgenoot of religieuze autoriteiten geen medewerking verlenen aan ontbinding van dat huwelijk.

Het begrip 'huwelijkse gevangenschap' is voor dit onderzoek breed omschreven en niet specifiek gericht op religieuze huwelijken, zoals in het onderhavige onderzoek wel het geval is (zie par. 1.4). De

¹⁰ Met een maximum van € 10.000,-; Rechtbank Den Haag, 21 oktober 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:14191.

¹¹ Rechtbank Haarlem, 4 december 1979; Hoge Raad, 22 januari 1982, ECLI:NL:HR:1982:AG4319, NJ 1982, 489.

¹² Rechtbank Rotterdam, 8 december 2010, ECLI:NL:RBROT:2010:BP8396.

¹³ Voor een uitgebreidere bespreking van de bestaande jurisprudentie in het kader van de actie uit onrechtmatige daad, zie Kruiniger 2017.

relatief grote onbekendheid met het begrip onder de bevroegde respondenten¹⁴ en mogelijk ook de brede omschrijving van het begrip, resulteerde in vele verschillende omschrijvingen en voorbeelden van situaties van huwelijkse gevangenschap door respondenten. In hoofdstuk 2 zal nader worden ingegaan op deze onderzoeksresultaten, in het bijzonder op de verschijningsvormen zoals die zijn onderscheiden in dit onderzoek.

Naast onderzoek naar de aard van huwelijkse gevangenschap is in het Onderzoek Huwelijksdwang tevens een beredeneerde omvangschatting (*educated guess*) gemaakt op basis van registraties, omvangschattingen van professionals en toetsing door experts. Voor het aantal gevallen van huwelijkse gevangenschap in de jaren 2011 en 2012 kwam dit onderzoek uit op een *educated guess* van tussen de 447 en 1687 gevallen.¹⁵ De schattingen uit dit onderzoek zijn, tot op heden, de enig beschikbare landelijke cijfers van huwelijkse gevangenschap. Bij deze cijfers moet wel de kanttekening worden geplaatst dat, zoals gezegd, de gehanteerde omschrijving van huwelijkse gevangenschap in dit onderzoek, als ook de betekenis die door veel respondenten van dit onderzoek aan huwelijkse gevangenschap werd gegeven, afwijken van de in het onderhavige onderzoek gehanteerde definitie (zie par. 1.4). Dit betekent dat bovengenoemde cijfers niet zonder meer een op een naast de resultaten van dit onderzoek gelegd kunnen worden.

‘Hinkende huwelijken’

Andere onderzoeken en studies besteden wel zijdelings aandacht aan de thematiek van huwelijkse gevangenschap in Nederland, maar daarin wordt de term ‘huwelijkse gevangenschap’ meestal niet gebezigd (zie bijvoorbeeld: Sportel 2011, 2016). Echter, mondjesmaat wordt de term nu ook met zoveel woorden in studies gebruikt (zie bijvoorbeeld: Van Eijk 2015a & b; Kroon 2016; Sterckx e.a. 2014¹⁶). In verschillende juridische studies wordt ook aandacht besteed aan de thematiek, zie bijvoorbeeld Berger 2011; Blois 2010; Braun 2012; Kruiniger 2015; Rutten 2008, 2013; Spalter 2007. Wanneer huwelijkse gevangenschap zich in een transnationale context afspeelt wordt de problematiek ook wel aangeduid als een ‘hinkend huwelijk’ of een ‘hinkende rechtsverhouding’.¹⁷ Van een ‘hinkende rechtsverhouding’ is sprake wanneer een huwelijk of echtscheiding wordt erkend in het ene land maar niet in het andere land. Een voorbeeld: een echtpaar trouwt in Iran, migreert naar Nederland alwaar het huwelijk wordt erkend. Na enige jaren wordt het huwelijk ontbonden door een Nederlandse rechter; Iran erkent de Nederlandse echtscheiding niet waardoor het echtpaar naar Iraans recht nog steeds is gehuwd.

Wanneer we kijken naar andere Europese landen, vinden we verschillende studies die aandacht aan de problematiek besteden, zowel vanuit juridisch als sociaal-wetenschappelijk perspectief, zie bijvoorbeeld Fournier & McDougall 2013 (Duitsland); Pearl & Menski 1998, Sandberg e.a. 2013

¹⁴ Een kleine 600 respondenten zijn bevroegd op dit thema via: i) een landelijke enquête onder hulpverleners; ii) (telefonische) interviews met professionals en hulpverleners; iii) casestudy interviews met ervaringsdeskundigen (Smits van Waesberghe e.a. 2014, p. 6-7).

¹⁵ Zie Smits van Waesberghe e.a. 2014, p. 67-77.

¹⁶ Daarnaast wordt in deze studie (Sterckx e.a.) ook de term ‘gedwongen samenblijven’ gebruikt (2014, p. 316 e.v.).

¹⁷ Hier moet wel worden aangetekend dat in verschillende studies over religieuze huwelijken en echtscheidingen in Engeland de term ‘hinkend huwelijk’ ook wordt gebruikt wanneer gesproken wordt over een situatie waarin een persoon wel burgerlijk is gescheiden maar religieus nog is getrouwd (zie bijvoorbeeld Pearl & Menski 1998, Yilmaz 2002).

(Verenigd Koninkrijk); Liversage 2012 (Denemarken); Roald 2010 (Zweden); met name studies over moslimvrouwen en ‘hinkende huwelijken’ in relatie tot de zogenaamde ‘sharia-raden’ in het Verenigd Koninkrijk zijn talrijk (bijvoorbeeld Bano 2012, Bowen 2016, Carroll 1997, Sardar Ali 2013, Shah-Kazemi 2001, Yilmaz 2002). De term ‘hinkende huwelijken’ wordt meestal gebruikt door juristen in een internationaal privaatrechtelijke context (i.e. het ene land erkend niet een huwelijk of echtscheiding van het andere land niet); Pearl en Menski gebruiken de term ‘limping marriages’ echter ook om situaties aan te duiden waarbij een persoon na een burgerlijke echtscheiding nog als religieus getrouwd wordt gezien (1998, p. 383).¹⁸ Verder kan er voor Canada verwezen worden naar publicaties van Fournier (2012a&b, 2014); voor de Verenigde Staten naar publicaties van MacFarlane (2012a&b).

1.4 Een definitie

Toen wij in 2013 met het onderzoek begonnen was er nog geen goede definitie van huwelijkse gevangenschap beschikbaar, noch in het Engels noch in het Nederlands. Het Engelstalige onderzoeksvoorstel bevatte de volgende omschrijving van het begrip ‘huwelijkse gevangenschap’:
“Marital captivity refers to a situation in which women belonging to religious communities (e.g. Islamic, Jewish) are unable to terminate their religious marriage.”¹⁹

Huwelijkse gevangenschap is een situatie waarin iemand (meestal een vrouw) tegen zijn/haar wil in een (religieus) huwelijk blijft, omdat hij/zij geen (religieuze) ontbinding van het huwelijk kan bewerkstelligen.

Aangezien het onderzoek, voor het grootste deel, in Nederland wordt uitgevoerd en omdat wij werken met Nederlandse (partner)organisaties was het wenselijk om tot een Nederlandse definitie te komen. In januari 2014 hebben wij derhalve de volgende werkdefinitie opgesteld:

Deze werkdefinitie is gehanteerd in de uitvoering van deelproject 1; dit betekent onder meer dat deze definitie is gebruikt bij de afgenomen interviews en de gevoerde groepsdiscussies (zie par. 1.5). Respondenten zijn tijdens de interviews in de gelegenheid gesteld een reactie te geven op de definitie.

Tijdens de interviews is de werkdefinitie steeds nader toegelicht, daarbij is aangegeven dat wij ons voor dit onderzoek beperken tot *religieuze* huwelijken, dat wil zeggen zowel formele als informele religieuze huwelijken (zie hoofdstuk 2 voor een nadere uitwerking). Het begrip ‘religieus huwelijk’ is voor dit onderzoek niet nader gedefinieerd. De invulling van wat een ‘religieus huwelijk’ behelst of voor individuen betekent, is in belangrijke mate overgelaten aan de respondenten.²⁰ Huwelijken die niet aan te merken zijn als religieus, zijn buiten beschouwing gebleven, bijvoorbeeld huwelijken die blijven voortbestaan wegens financiële redenen (niet kunnen scheiden vanwege een hoge hypotheek

¹⁸ Alsook Yilmaz (2002), in navolging van Pearl en Menski. Zie ook Liversage in relatie islamitische ‘hinkende huwelijken’ in Denemarken (2012).

¹⁹ Onderzoeksvoorstel ‘Marital Captivity: Bridging the Gap between Religion and Law’ (dd. 5 maart 2013).

²⁰ Voor een definitie en een nadere beschouwing van het begrip ‘religieus huwelijk’, zie Rutten e.a. 2015, p. 47-50.

bijvoorbeeld). Daarnaast is toegelicht dat zowel *huwelijkse gevangenschap in Nederland* (betreffende oorzaken, gevolgen, oplossingen), als *huwelijkse gevangenschap met een transnationaal aspect* (betreffende oorzaken, gevolgen, oplossingen) worden meegenomen in het onderzoek.

De reacties van respondenten en andere deelnemers aan het onderzoek op de definitie en de toelichting op de definitie waren heel wisselend. Vooral vertegenwoordigers van migranten- en vluchtelingenorganisaties en (rechts)hulpverleners (zoals advocaten, vrouwenopvang, Veilig Thuis) waren bekend met huwelijkse gevangenschap.²¹ Respondenten en deelnemers die werkzaam of actief waren op andere terreinen kenden de term meestal niet. Sommige respondenten waren van mening dat de term (vooral het woord 'gevangenschap') negatieve associaties oproept en daarom mogelijk ook onbedoeld weerstand oproept, vooral bij personen en groepen die niet (nog) bekend zijn met de term.

Respondenten die het begrip 'huwelijkse gevangenschap' wel kenden verwezen vaak naar de organisatie *Femmes For Freedom*, of verwezen naar de problematiek van hinkende huwelijken (i.e. een huwelijk of echtscheiding wordt erkend in het ene land maar niet in het andere land) of naar de problematiek van verborgen vrouwen (vrouwen die in een gedwongen sociaal isolement verkeren). Tijdens het onderzoek werd duidelijk dat van een eenduidig begrip van het fenomeen 'huwelijkse gevangenschap' op dit moment nog geen sprake is. Bovendien riep het feit dat ons onderzoek zich beperkte tot religieuze huwelijken soms verwarring op, omdat huwelijkse gevangenschap zich niet per se hoeft te beperken tot religieuze huwelijken of huwelijken in een religieuze context.

1.5 Deelproject 1 - Onderzoeksvragen en gebruikte methoden

Het doel van deelproject 1 is het in kaart brengen van situaties van huwelijkse gevangenschap in Nederland, in het bijzonder verschijningsvormen, oorzaken, gevolgen en (mogelijke) oplossingen die mensen hebben gezocht. Om deze verschillende deelaspecten van huwelijkse gevangenschap in kaart te kunnen brengen, zijn de volgende (deel)vragen geformuleerd:

- 1) Welke situaties of vormen van huwelijkse gevangenschap zijn er te onderscheiden?
- 2) Bij welke (religieuze) groepen komt huwelijkse gevangenschap voor?
- 3) Wat zijn de oorzaken van situaties van huwelijkse gevangenschap?
- 4) Wat zijn de gevolgen van situaties van huwelijkse gevangenschap, in Nederland en (indien relevant) in landen van herkomst?
- 5) Welke oplossingen zijn er gezocht en met welk resultaat?

Deze deelvragen waren leidend in de uitvoering van deelproject 1. De uitvoering het onderzoek bestond uit verschillende onderdelen: 1) literatuurstudie; 2) verdiepende vraaggesprekken (interviews); 3) casestudies; en 4) discussiebijeenkomsten. In de eerste fase van het onderzoek heb ik literatuuronderzoek verricht naar het onderwerp 'huwelijkse gevangenschap'. Dit literatuuronderzoek richtte zich in het bijzonder op het in kaart brengen van de beschikbare Nederlandse en buitenlandse literatuur op het terrein van 'religie en echtscheiding', 'religieuze echtscheidingen', en aanverwante onderwerpen.

²¹ Twee respondenten waren van mening dat het teveel een hulpverlenersterm was en daarom misschien niet altijd geschikt om de doelgroep te bereiken.

In deze eerste fase heb ik mij tevens verdiept in literatuur en onderzoeksmethoden t.b.v. de af te nemen interviews, waarbij bijzondere aandacht werd besteed aan het doen van onderzoek naar thema's omtrent 'huwelijk en echtscheiding' onder religieuze groepen. Op basis hiervan zijn drie typen (semi-gestructureerde) vragenlijsten ontwikkeld, te weten: i) een vragenlijst voor deskundigen; ii) een vragenlijst voor religieuze gezagsdragers; iii) een vragenlijst voor het afnemen van casestudy interviews.

1.5.1 Interviews

Voorafgaand aan de uitvoering van het kwalitatieve deel van het onderzoek is ten aanzien van de interviews het volgende onderscheid gemaakt:

1. Diepte-interviews met deskundigen in brede zin. Hiervoor zijn in ieder geval respondenten aangezocht die behoorden tot de volgende categorieën:
 - a. Migranten- en vluchtelingenorganisaties;
 - b. Psycho-sociale hulpverlening; waaronder vrouwenopvang, christelijke hulpverlening;
 - c. Rechtshulpverlening/juristen, bijvoorbeeld advocaten;
 - d. Religieuze gezagsdragers;
2. Interviews met individuen die in een situatie van huwelijkse gevangenschap verkeren of hebben verkerd (casestudy interviews).

In de werving en selectie van respondenten heb ik gestreefd naar een zo evenredig mogelijke verdeling van respondenten over de verschillende categorieën; hetgeen heeft geresulteerd in de volgende dataset:

- 26 deskundigen: zes vertegenwoordigers van migranten- en vluchtelingenorganisaties; zes advocaten/rechtshulpverleners; twaalf personen werkzaam in de (psycho-sociale) hulpverlening (in brede zin, zowel professioneel als semi-professioneel); en twee deskundigen werkzaam bij de politie op terrein van eengerelateerd geweld;²²
- 13 religieuze gezagsdragers en specialisten: drie orthodox-joodse rabbijnen; vijf islamitische gezagsdragers/specialisten (waarvan twee imams, een assistent imam en twee islamitisch geestelijke verzorgers/theologen); vier katholieke gezagsdragers/specialisten (waarvan twee pastoors, een pastoraal medewerker en een onderzoeksrechter); een Syrisch-Orthodoxe pastoor;²³
- 12 individuen (hierna: casestudy respondenten): de achtergrond van de twaalf respondenten (tien vrouwen, twee mannen) van deze interviews was zeer divers. De leeftijd lag tussen de eind twintig en de midden vijftig. Alle respondenten hadden de Nederlandse nationaliteit. De etnische achtergrond was divers: Iraans, Nederlands, Pakistaans, Marokkaans, Palestijns, Syrisch; de religieuze achtergrond eveneens, namelijk: protestants, katholiek, islamitisch en Syrisch-Orthodox. Zes vrouwelijke respondenten waren moslim, vier respondenten christelijk

²² De gemiddelde lengte van deze interviews was ongeveer anderhalf uur.

²³ De duur van de interviews varieerden tussen de 45 minuten (één respondent) tot twee uur. Alle interviews zijn afgenomen in het Nederlands, afgezien van één interview met een Marokkaanse imam. Dit interview is deels in het Arabisch en het Nederlands afgenomen, waarbij een medewerker van de moskee deels de vertaling verzorgde.

(2 vrouwen, 2 mannen), de twee overige vrouwelijke respondenten gaven aan niet-gelovig te zijn.²⁴

De interviews zijn afgenomen in de periode januari 2014 tot en met februari 2016 (zie bijlage 1 voor een overzicht).

Het doel van de interviews met de deskundigen en religieuze gezagsdragers was het verzamelen van informatie over vormen, oorzaken, gevolgen en mogelijke oplossingen voor situaties van huwelijkse gevangenschap. Aan de deskundigen is allereerst gevraagd of zij bekend waren met het begrip 'huwelijkse gevangenschap'; voorts is aan hen de werkdefinitie voorgelegd en gevraagd hier een reactie op te geven. De respondenten zijn vervolgens gevraagd of zij via hun werk (professioneel of vrijwillig) in aanraking zijn gekomen met de problematiek. Aan de hand van door hen geschetste voorbeelden (indien gegeven) is voorts ingegaan op de aard van de problematiek (zoals type huwelijken, waar gesloten, echtscheiding gerealiseerd ja of nee), achtgrondkenmerken van betrokkenen (bijvoorbeeld: sekse, leeftijd, religieuze/etnische achtergrond, nationaliteit(en), kinderen), welke oorzaken er (mogelijk) ten grondslag lagen aan de situatie van huwelijkse gevangenschap, welke gevolgen ondervonden of gevreesd werden, en welke oplossingen en mogelijk advies er in deze situaties gegeven was.

De interviews met de religieuze gezagsdragers waren anders van opzet. Het gesprek begon met enkele vragen over het huwelijk (bijvoorbeeld of religieuze huwelijken worden gesloten in de gemeenschap waartoe de respondent behoort, hoe de huwelijksceremonie verloopt en of de respondent daar een bepaalde rol in vervult, onder meer in de huwelijksvoorbereiding, inzegening of huwelijksluiting). Vervolgens werd het onderwerp echtscheiding, ontbinding dan wel nietigverklaring (afhankelijk van de religieuze gemeenschap) ter sprake gebracht. Hierbij kwam in de eerste plaats de pastorale functie, alsook, indien relevant, de bemiddelende of geschillenbeslechtende dan wel de religieus-juridische functie van de gezagsdragers aan bod, en hoe respondenten hiermee omgaan in de praktijk. Aan het einde van deze interviews werd de definitie van huwelijkse gevangenschap aan hen voorgelegd en een reactie hierop gevraagd. Voor deze opzet, d.w.z. het introduceren van de term en het voorleggen van de definitie 'huwelijkse gevangenschap' aan het einde van het interview, was gekozen omdat de term soms negatieve connotaties oproept en dit een goed gesprek mogelijk in de weg kon staan (zie ook par. 1.2).

Het doel van de casestudy interviews was het optekenen van persoonlijke verhalen van mannen en vrouwen die in een situatie van huwelijkse gevangenschap zaten of hadden gezeten. Aan de respondenten is gevraagd te vertellen over hun herinneringen en ervaringen wat betreft de huwelijksluiting, de situatie tijdens het huwelijk en de echtscheiding (of de pogingen daartoe). De casestudies worden geïntroduceerd in hoofdstuk 3; een overzicht is eveneens te vinden in Bijlage 2.

²⁴ De interviews zijn afgenomen in het Nederlands; het merendeel bij de respondenten thuis. De interviews duurden tussen de anderhalf à twee uur; met twee vrouwelijke respondenten heb ik meerdere keren gesproken. De interviews zijn opgenomen en getranscribeerd; na het interview werd een verslag aan de respondenten voorgelegd voor commentaar en goedkeuring.

Werving

Omdat het een verkennend onderzoek betreft naar een verschijnsel dat (nog) weinig bekendheid geniet en omdat vooraf niet duidelijk was hoe huwelijkse gevangenschap zich manifesteert, in welke (geloofs)gemeenschappen deze problematiek zich afspeelt en als zodanig herkend zou worden, is in eerste instantie besloten breed te werven en bijvoorbeeld geen (levensbeschouwelijke) groepen of bepaalde gezindten al op voorhand uit te sluiten.

Wat betreft de werving van respondenten uit verschillende religieuze gemeenschappen, heb ik diverse gesprekken gevoerd met contactpersonen die deel uit maken van of contacten hebben binnen de volgende gemeenschappen: joods (orthodox), protestants (i.h.b. reformatorische kerken), katholiek, Syrisch-Orthodox en diverse moslimgemeenschappen (zij het met name Marokkaans). Daarnaast hebben onze maatschappelijke partners VON en LWM, maar ook organisaties uit - onder meer - de gebruikersgroep, zoals Bezness Alert, Blijf Groep, Me & Society, Stichting Iraanse Vrouwen, Stichting Meer Kleur en Kwaliteit, ons in contact gesteld met diverse deskundigen en sleutelfiguren. Ten aanzien van de categorie migranten- en vluchtelingengemeenschappen betrof dit contacten binnen onder meer Eritrese, Hindoestaanse, Iraanse, Marokkaanse, Somalische en Syrisch-Orthodoxe gemeenschappen. Dit alles had tot doel 'toegang' te krijgen tot de gemeenschappen ten behoeve van het afnemen van interviews.²⁵ Het netwerken en werven van contacten en respondenten ten behoeve van interviews en casestudies was een doorlopend proces van inzet en soms lange adem. Met name het werven van imams bleek erg moeizaam te gaan. Ondanks de inzet van verschillende contacten, en soms zelfs eerste toezeggingen van potentiële respondenten (imams), bleek het daadwerkelijk een afspraak maken voor een interview geen sinecure te zijn. Dit heeft ertoe geleid dat ik voor dit onderzoek uiteindelijk twee Marokkaanse imams heb geïnterviewd. Daarnaast heb ik drie islamitische theologen²⁶ bereid gevonden voor een interview; deze drie theologen zijn nauw betrokken bij hun lokale Marokkaanse moskee en vervullen allen ondersteunende en adviesfuncties binnen hun gemeenschappen.

Voorts hebben de leden van het onderzoeksteam hun eigen netwerken aangesproken; dit betrof bijvoorbeeld collega-onderzoekers werkzaam bij andere universiteiten en kennisinstituten, zoals MOVISIE en het Verwey-Jonker Instituut. In september 2014 is er via Migratieweb²⁷ een verzoek per email verspreid onder in het bijzonder vreemdelingen- en familierechtadvocaten mee te werken aan een interview in het kader van het onderhavige onderzoek. Dit verzoek heeft geresulteerd in enkele interviews met advocaten en andere (juridische) hulpverleners.

1.5.2 Discussiebijeenkomsten

24 april 2014 is er, in samenwerking met partnerorganisatie VON en collega-onderzoekers Benedicta Deogratias en Pauline Kruiniger, een 'interne expert' meeting georganiseerd, met als doel ons

²⁵ Dit leidde dergelijk contact naar (andere) respondenten, maar soms liep het op niets uit. Bijvoorbeeld omdat de problematiek niet herkend werd; er geen behoefte bestond om hierover te praten met de onderzoekers; of omdat er geen respons volgde op herhaaldelijke verzoeken om een interviewafpraak.

²⁶ In samenspraak met de betrokken respondenten is gekozen voor de term 'theoloog'. Deze drie respondenten zijn allen geschoold in islamwetenschappen, zowel in Marokko als in Nederland.

²⁷ Zie www.migratieweb.nl

onderzoek onder de aandacht te brengen bij de diverse organisaties die zijn aangesloten bij VON. Deze bijeenkomst over ‘religieuze huwelijken en echtscheiding’ vond plaats op het kantoor van VON in Amsterdam. Er waren in totaal 16 personen (8 mannen, 8 vrouwen) aanwezig die een breed palet aan vluchtelingenorganisaties en –groepen vertegenwoordigen. Geassisteerd door de voorzitter van VON, mw. Fatma Özgümüs, mocht ik deze vruchtbare en constructieve bijeenkomst voorzitten. Tijdens de bijeenkomst heeft het onderzoeksteam zichzelf en de afzonderlijke projecten geïntroduceerd bij de deelnemende organisaties en hebben de organisaties zich aan het projectteam voorgesteld. De informatie-uitwisseling en discussies die tijdens de bijeenkomst tussen de deelnemers onderling en met de aanwezige onderzoekers werden gevoerd, leverden belangrijke inzichten op. Zo verkregen wij beter inzicht in het belang en de praktijk van religieuze huwelijken en huwelijkse gevangenschap binnen diverse gemeenschappen met een vluchtelingenachtergrond (o.a. Afghaans, Eritrees, Irakees, Koerdisch, Somalisch). Voorts zijn door deze bijeenkomst belangrijke contacten gelegd, welke hebben geleid tot diverse vervolcontacten en interviews, waaronder ook enkele casestudy interviews.

In 2015 heb ik, samen met onder meer onze partnerorganisatie St. Landelijke Werkgroep Mudawwanah, nog drie groepsbijeenkomsten mogen organiseren. Het doel van deze bijeenkomsten was in contact te komen met sleutelfiguren van verschillende (lokale) migrantengemeenschappen en met deze mensen in gesprek te gaan over het fenomeen ‘huwelijkse gevangenschap’. De bijeenkomsten begonnen steeds met een korte presentatie over het thema ‘huwelijkse gevangenschap’ en ons project, gevolgd door een discussie. Op 5 juli 2015 is in Arnhem, samen met St. Landelijke Werkgroep Mudawwanah, een bijeenkomst georganiseerd, op deze bijeenkomst waren 12 personen (2 mannen, 10 vrouwen) aanwezig, allen actief binnen hun eigen etnische gemeenschappen (o.a. Afghaans, Koerdisch, Marokkaans, Turks) in de provincie Gelderland. 9 september 2015 is een soortgelijke bijeenkomst georganiseerd in samenwerking met Fereshteh Moradi in Eindhoven. De vijf deelnemers (1 man, 4 vrouwen) aan deze bijeenkomst volgden een cursus, verzorgd door mevrouw Moradi, waarin zij opgeleid werden tot dialoogleiders met als doel het bespreekbaar maken van taboe-onderwerpen (zoals eerwraak en huwelijksdwang) binnen hun eigen gemeenschappen (o.a. Irakees/christelijk, Marokkaans, Somalisch).²⁸ In samenwerking met St. Meer Kleur en Kwaliteit (SMKK) & St. Landelijke Werkgroep Mudawwanah is er 10 september 2015 in Beek (Limburg) een laatste, soortgelijke bijeenkomst georganiseerd. Samen met tien deelnemers (allen vrouw; van o.a. Iraanse, Marokkaanse komaf) is er gesproken over huwelijkse gevangenschap binnen onder andere Iraanse en Marokkaanse gemeenschappen in de provincie Limburg.

1.5.3 Anonimiteit en privacy waarborgen

Aan alle respondenten van de interviews is medegedeeld dat alle gedeelde informatie vertrouwelijk zou worden behandeld. Voorts is aan alle respondenten gevraagd of zij anoniem aan het onderzoek wensten mee te nemen. Drie deskundigen en drie religieuze gezagsdragers/specialisten hebben aangegeven anoniem te willen blijven; één deskundige heeft aangegeven te spreken op persoonlijke titel (zie Bijlage 1). De respondenten van de casestudy interviews zijn allen geanonimiseerd en er is gebruik gemaakt van gefingeerde namen. Informatie die zou kunnen leiden tot herkenning van deze

²⁸ Fereshteh Moradi verzorgt deze training vanuit haar eigen bedrijf *Fmoradi Voorlichting, Training en Begeleiding*, samen met Stichting Kezban.

respondenten is weggelaten of soms zijn kleine persoonlijke details gewijzigd, omwille van de privacy van betrokkenen.

Voorafgaand aan de interviews is aan respondenten toestemming gevraagd om geluidsopnamen te mogen maken ten behoeve van de schriftelijke uitwerking van het interview. Nagenoeg alle respondenten zijn hiermee akkoord gegaan; van zes interviews zijn echter geen geluidsopnamen gemaakt. Van de discussiebijeenkomsten zijn geen geluidsopnamen gemaakt, in plaats daarvan heb ik aantekeningen gemaakt van de gevoerde discussies. Het interviewverslag van de casestudy interviews is ter controle en voor akkoord voorgelegd aan alle respondenten; allen zijn akkoord gegaan, soms onder voorbehoud van enkele wijzigingen, met het voorgelegde interviewverslag.

De onderzoeksresultaten, analyses en conclusies vallen onder de verantwoordelijkheid van de auteur. Deze hoeven niet overeen te komen met de visies van de respondenten en andere deelnemers aan het onderzoek.

HOOFDSTUK 2 Vormen van huwelijkse gevangenschap

In dit hoofdstuk wordt een antwoord gegeven op deelvraag 1: ‘Welke situaties van huwelijkse gevangenschap zijn er te onderscheiden?’ Om deze vraag te beantwoorden is gekozen voor een juridische categorisering van vormen van huwelijkse gevangenschap. Aan de hand van deze (schematische) juridische indeling zal ik verschillende vormen van huwelijkse gevangenschap beschrijven. Vervolgens wordt uiteengezet welke mogelijkheden er zijn om, op basis van deze indeling, een einde te maken aan het huwelijk en daarmee de huwelijkse gevangenschap op te heffen.

2.1 Huwelijkse gevangenschap in Nederland – een juridische indeling

In het onderzoeksrapport ‘Zo zijn we niet getrouwd’ naar de aard en omvang van huwelijksdwang, achterlating en huwelijkse gevangenschap worden door de onderzoekers drie vormen van huwelijkse gevangenschap beschreven. Op basis van interviews met professionals en hulpverleners zijn in dat rapport de volgende drie verschijningsvormen onderscheiden:

- a) huwelijkse gevangenschap binnen een relatie;
- b) huwelijkse gevangenschap bij een verbroken relatie; en
- c) huwelijkse gevangenschap bij een verbroken relatie vanwege onvoldoende kennis, hulpverlening of financiële middelen.

Als voorbeeld van de eerste vorm wordt verwezen naar de problematiek van ‘verborgen vrouwen’.²⁹ Het gaat hier om “vrouwen die niet weg durven bij hun man, die slachtoffer zijn van huiselijk geweld of vrouwen die bij hun man blijven uit angst om de kinderen te verliezen”. De tweede vorm betreft situaties waarin de relatie al verbroken is, maar voortduurt “vanwege beperkingen bij het ontbinden van een religieus of buitenlands huwelijk”. Zo kan in sommige landen of religieuze gemeenschappen een vrouw niet zelfstandig een echtscheiding aanvragen, of willen de ex-partner of de autoriteiten niet meewerken aan een scheiding – “Scheiden is dan vrijwel onmogelijk.” Bij de derde, laatste vorm is de situatie van huwelijkse gevangenschap wel op te lossen, maar ontbreekt het aan “de juiste kennis, hulpverlening en/of financiële middelen” (Smits Van Waesberghe e.a. 2014, p. 118).³⁰

De vormen van huwelijkse gevangenschap waar het onderhavige onderzoeksproject zich op richt, sluiten het beste aan bij de tweede vorm, namelijk huwelijkse gevangenschap bij een verbroken relatie vanwege beperkingen bij het ontbinden van een religieus of buitenlands huwelijk. Wij beperken ons in dit onderzoek immers tot huwelijken die in een religieuze context staan. Bovendien richten wij ons (i.e. het tweede onderzoeksdoel), op het vinden van juridische instrumenten of oplossingen voor situaties van huwelijkse gevangenschap.³¹ Met het oog op dit laatste onderzoeksdoel is daarom gekozen voor een juridische categorisering van vormen van huwelijkse gevangenschap en is de volgende tweedeling gemaakt:

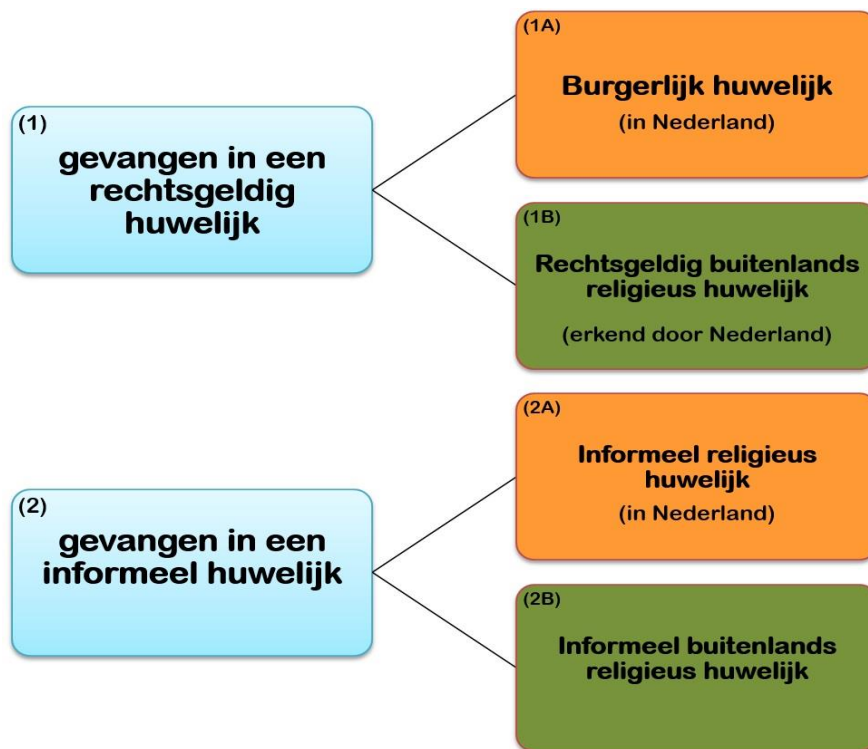
²⁹ Vgl. Drost e.a. 2012 en 2015.

³⁰ Voor nadere omschrijvingen en voorbeelden, zie Smits Van Waesberghe e.a. 2014, p. 92-98.

³¹ Zie hoofdstuk 1, paragraaf 1.1.

- 1) Gevangen in een rechtsgeldig huwelijk
- 2) Gevangen in een informeel huwelijk

Deze juridisch indeling is belangrijk omdat het, voor een eventuele ontbinding van een huwelijk, noodzakelijk is te weten met wat voor type huwelijk we te maken hebben. Als dit duidelijk is, kan vervolgens gekeken worden naar de mogelijkheden voor ontbinding van dit huwelijk. Binnen de tweedeling 'informeel' en 'rechtsgeldig' wordt verder een onderscheid gemaakt tussen 'huwelijken gesloten in Nederland' en 'huwelijken gesloten in het buitenland'. Als deze indeling in een figuur wordt gegoten ziet het er als volg uit:

Figuur 1: 'Juridische indeling van huwelijkse gevangenschap'

2.2 Gevangen in een rechtsgeldig huwelijk

2.2.1 Burgerlijk huwelijk

In deze situatie is er een burgerlijk huwelijk in Nederland gesloten, waarna (of ervoor) een religieuze huwelijksplechtigheid, bijvoorbeeld een inzegening door een geestelijke, heeft plaatsgevonden.³² Het huwelijk waarbinnen de 'gevangenschap' zich hier afspeelt, is het burgerlijke huwelijk, omdat bijvoorbeeld een persoonlijke geloofsovertuiging of de religieuze gemeenschap waartoe een persoon

³² Conform hetgeen bepaald is in artikel 1:68 Burgerlijk Wetboek; dit artikel bepaalt dat een religieuze plechtigheid alleen mag plaatsvinden als er eerst een burgerlijk huwelijk is voltrokken. Wanneer een 'bedienaar van de eredienst' toch een religieus huwelijk sluit of viert zonder dat er een burgerlijk huwelijk is voltrokken, dan is deze 'bedienaar' in overtreding (art. 449 Wetboek van Strafrecht).

behoort, een persoon ervan weerhoudt een burgerlijke scheiding aan te vragen.³³ Wat deze vorm onderscheid van 2A (zie par. 2.3.1) is dat er – afgezien van een burgerlijke echtscheiding – geen separate religieuze echtscheiding nodig is. Als voorbeeld kan hier in het bijzonder worden verwezen naar protestantse huwelijken. Protestantse kerken kennen over het algemeen geen religieuze ontbinding of beëindiging van een huwelijk. Wanneer er een burgerlijke echtscheiding is uitgesproken, is het huwelijk daarmee ten einde gekomen, ook kerkelijk.³⁴

Voor dit onderzoek is deze vorm van huwelijkse gevangenschap minder relevant dan de andere drie vormen, omdat in dit geval echtscheiding immers juridisch mogelijk is, namelijk door een burgerlijke echtscheiding.

2.2.2 Rechtsgeldig buitenlands religieus huwelijk

Voor deze categorie zijn twee kenmerken van belang, namelijk: rechtsgeldig en buitenlands. Zoals in Nederland alleen het burgerlijk huwelijk als een geldig huwelijk (een huwelijk met civiele status) door de staat wordt aangemerkt, zo heeft ieder land haar eigen regels omtrent de geldigheid van huwelijken, hierover later meer.

De meeste landen hebben regels gemaakt over de erkenning van anderlands huwelijken; deze afspraken (het terrein van het internationaal privaatrecht) zijn vaak neergelegd in internationale verdragen of in nationale wetten. Ten aanzien van de erkenning van huwelijken zal Nederland in de regel buitenlandse huwelijken erkennen als zijnde rechtsgeldig als deze geldig zijn volgens het recht van het land waar ze gesloten zijn.³⁵ Met andere woorden: als een Marokkaans huwelijk geldig is naar Marokkaans recht, zal het in Nederland ook geldig zijn. Maar voordat tot erkenning kan worden overgegaan, zal een land ook altijd eerst kijken naar de zgn. ‘openbare orde’. Als een huwelijk in strijd is met de openbare orde (van een land) dan wordt van erkenning afgezien. Voor Nederland zou je hierbij kunnen denken aan het niet-erkennen van polygame huwelijken of huwelijken waarbij een van beide huwelijkspartners minderjarig is.³⁶ Wanneer een buitenlands huwelijk door Nederland wordt erkend, kan het worden ingeschreven bij de burgerlijke stand.

Tot zover de erkenning door Nederland, laten we nu kijken naar de fase daarvoor: de huwelijkssluiting en geldigheid van religieuze huwelijken in het buitenland. Hier zijn vele varianten denkbaar; de verschillende varianten zijn een direct gevolg van de geldende wet- en regelgeving van het land waar het huwelijk gesloten of erkend is. Hierbij kan men in de eerste plaats denken aan religieuze huwelijken met, zoals dat in juridische termen wordt genoemd, civiel effect. In landen als Indonesië, Italië, Polen, Spanje, Syrië (voor christenen) en het Verenigd Koninkrijk kunnen aan een religieus huwelijk civielrechtelijke gevolgen worden toegekend. Ook hier zijn weer verschillende varianten denkbaar. Zo is het bijvoorbeeld in het Verenigd Koninkrijk mogelijk voor leden van bepaalde religieuze gemeenschappen (mits zij hiertoe bevoegd zijn), zoals bijvoorbeeld *Church of*

³³ Deze vorm komt overeen met de eerste verschijningsvorm zoals onderscheiden in het ‘Zo zijn we niet getrouwd’-rapport (zie par. 2.1), zij het dat wij ons voor het onderhavige onderzoek beperken tot huwelijken die voortbestaan in een religieuze context.

³⁴ Alhoewel in sommige kerken tegenwoordig ook de mogelijkheid bestaat een echtscheidingsritueel te houden, zie bijvoorbeeld Van Houte & Stoppels 2009.

³⁵ Rutten 2011, p. 79-82.

³⁶ Nederland erkend sinds 5 december 2015 geen huwelijken meer wanneer een of beide partners jonger zijn dan achttien jaar (Stb. 2015, 354).

England, de Quakers en joodse gemeenschappen, om in een kerk of synagoge te trouwen; de dominee of rabbijn kan dan als het ware optreden als ambtenaar van de burgerlijke stand.³⁷ De burgerlijke huwelijksluiting en de religieuze huwelijksluiting vallen in dit geval samen, in een en dezelfde ceremonie/sessie. Een andere variant is dat een religieus huwelijk door de staat wordt erkend, vaak na registratie van het religieuze huwelijk. In landen als bijvoorbeeld Spanje en Syrië dient er eerst een religieus huwelijk gesloten te worden, waarna deze kan worden ingeschreven in de burgerlijke registers.³⁸ In Syrië, bijvoorbeeld, trouwen christenen in de kerk en geeft de kerk de huwelijksluiting door aan de burgerlijke stand. Moslims, daarentegen, trouwen veelal thuis in aanwezigheid van een *ma'dhoun* ('huwelijksambtenaar', d.i. een afgevaardigde van een familierechtbank). Deze huwelijksambtenaar ziet erop toe dat het huwelijk voltrokken wordt volgens de - voor moslims - geldige regels van het Syrische familierecht; de *ma'dhoun* zorgt vervolgens ook voor registratie van het huwelijk bij een familierechtbank (Van Eijk 2016). Hier zien we dus een combinatie van de hierboven genoemde twee varianten: voor de christelijke en moslingemeenschappen van Syrië is de huwelijksluiting verschillend georganiseerd.

Een ander belangrijk punt dat hier de aandacht verdient is dat sommige landen enkel religieus huwelijksrecht kennen en burgers geen mogelijkheid hebben om een burgerlijk huwelijk te sluiten, zoals bijvoorbeeld Libanon en Israël. Voorts kunnen in één land meerdere religieuze huwelijksregimes naast elkaar bestaan (al dan niet met de mogelijkheid om te kiezen voor een burgerlijk huwelijk), zoals bijvoorbeeld India, Indonesië en Syrië. Een dergelijke organisatie van het familierecht vinden we vooral in diverse postkoloniale landen, zoals hierboven genoemd, maar ook Egypte, Filippijnen, Jordanië en Marokko.

In Nederland kunnen we te maken krijgen met rechtsgeldige religieuze huwelijken wanneer deze zijn gesloten door migranten en vluchtelingen in het land van herkomst of doorkomst, in ieder geval voordat zij naar Nederland migreerden. Ook is het mogelijk dat in Nederland woonachtige personen (migranten en niet-migranten), in het land van herkomst of het land van een van de partners of een derde land een religieus huwelijk sluiten en dat vervolgens laten erkennen in Nederland. Uit onder meer studies van Dessing (1999; 2001), Sterckx e.a. (2014) en Rutten e.a. (2015) komt naar voren dat personen met een migrantenachtergrond, met name eerste generatie migranten, gewoon zijn tradities uit en, deels daaraan gekoppeld, de wet- en regelgeving van het land van herkomst te volgen. Dit kan voortkomen uit de wens de huwelijksstatus ook erkend te krijgen in het land van herkomst of vanuit het land van herkomst in Nederland.

Tot deze categorie worden ook de huwelijken gerekend die zijn gesloten via buitenlandse diplomatieke of consulaire vertegenwoordigers in Nederland, naar het recht van de desbetreffende staat. Marokkaanse-Nederlanders, bijvoorbeeld, kunnen hun Nederlandse huwelijk laten erkennen

³⁷ Notitie 'Burgerlijk huwelijk en kerkelijk huwelijk', Staatssecretaris van Justitie, 5 november 2001, *Kamerstukken II* 2001/02, 28 078, nr. 1, p. 4,7. Veel moslingemeenschappen (maar ook Sikhs en Hindoes) zijn (nog) niet bevoegd (d.w.z. veel moskeeën hebben daarvoor ook geen aanvraag ingediend) om zowel een burgerlijke als religieuze ceremonie te mogen uitvoeren (i.e. "to have celebrant status"), zie Bowen 2016, p. 212; Grillo 2012, p. 213-14. Voorstellen om de huwelijkswetgeving op dit punt te wijzigingen zijn momenteel in de maak, zie bijvoorbeeld het werk van Aina Khan met haar 'Register Our Marriage Campaign' (zie: <http://www.theupcoming.co.uk/2015/06/22/register-our-marriage-aina-khan-talks-about-her-campaign-for-marital-justice>, geraadpleegd 24 maart 2017).

³⁸ Zie Wortmann 2001, p. 1542.

via een Marokkaans consulaat in Nederland. Het huwelijk kan dan, mits aan bepaalde voorschriften is voldaan (zoals de aanwezigheid van twee moslimgetuigen en de betaling van een bruidsgave), worden erkend en ingeschreven in de registers in Marokko (Jordens-Cotran 2007, p. 233, 240). Ook bij dit laatste geval zal, wanneer het huwelijk eindigt in een echtscheiding, naast een Nederlandse echtscheiding, een ontbinding van het huwelijk in Marokko (al dan niet door erkenning van de Nederlandse scheiding) geregeld moeten worden.

2.3 Gevangen in een informeel religieus huwelijk

2.3.1 Informeel religieus huwelijk gesloten in Nederland

Sommige mensen trouwen zowel burgerlijk als religieus, anderen trouwen slechts religieus. Een religieus huwelijk wordt ook wel aangeduid met de term informeel religieus huwelijk, dat wil zeggen niet in overeenstemming met de in Nederland naar de vorm voorgeschreven regels (Rutten e.a. 2015, p. 25-6). Deze huwelijken kunnen geldig zijn volgens de regels van het geloof, maar ze zijn niet rechtsgeldig naar Nederlands recht en hebben dus geen juridische waarde. Om hier van ‘gevangenschap’ te kunnen spreken is het belangrijk op te merken dat er sprake dient te zijn van een religieus huwelijk dat ontbinding of nietigverklaring *behoeft* in de ogen van betrokken individuen, religieuze gemeenschap of de sociale kring om betrokkenen heen, ook al is het burgerlijke huwelijk (als dit is afgesloten) al ontbonden.³⁹ In paragraaf 2.4.3 zal hier verder op worden ingegaan.

Het uitgevoerde onderzoek richtte zich vooral op gemeenschappen die kunnen worden geschaard onder de drie monotheïstische godsdiensten, te weten: joodse, christelijke en moslimgemeenschappen. De religieuze huwelijken die in deze gemeenschappen voorkomen, kennen vele verschillende verschijningsvormen, afhankelijk van tot welke religieuze of etnische gemeenschap, stroming of groep men behoort. Een religieus huwelijk kan gesloten of gevierd zijn na of voor een burgerlijk huwelijk of zonder burgerlijk huwelijk.⁴⁰ Als voorbeelden kunnen hier genoemd worden: een joods huwelijk ter overstaan van een rabbijn, een kerkelijk huwelijk in de Rooms-Katholieke kerk of de Syrisch-Orthodoxe kerk, een islamitisch huwelijk gesloten al dan niet in aanwezigheid van een imam.

Het sluiten of vieren van een religieus huwelijk is voor veel mensen, en met name gelovige mensen, een vanzelfsprekendheid. Het religieuze huwelijk is voor gelovigen meestal de belangrijkste verbintenis, in ieder geval belangrijker dan een (eventueel) burgerlijk huwelijk, welke vaker als een formaliteit wordt gezien (Rutten e.a. 2015, p. 105 e.v.). De redenen voor het sluiten van een informeel religieus huwelijk zijn zeer divers. Naast een persoonlijke geloofsovertuiging kunnen ook andere factoren een rol spelen, zoals bijvoorbeeld: omdat het gebruikelijk is binnen de (geloofs- of etnische) gemeenschap waartoe men behoort, om een relatie tussen twee personen te legitimeren,

³⁹ Een protestants huwelijk zal hier in de regel niet onder vallen, zoals is toegelicht in par. 2.2.1. Protestanten spreken meestal van een ‘inzegening’ of ‘bekrachtiging’ van het (burgerlijke) huwelijk. Er hoeft derhalve geen separate religieuze huwelijksontbinding plaats te vinden; enkel het burgerlijke huwelijk wordt ontbonden.

⁴⁰ Hier moet worden opgemerkt dat naar Nederlands recht alleen de eerste vorm (i.e. een religieus huwelijk voltrokken door een geestelijke na een burgerlijk huwelijk) toegestaan is; de twee andere vormen (i.e. een religieus huwelijk gesloten door of in het bijzijn van een geestelijke voorafgaand aan of zonder een burgerlijk huwelijk) zijn volgens Nederlands recht niet toegestaan, ingevolge artikel 1:68 BW en artikel 449 Wetboek van Strafrecht (zie Rutten e.a. 2015, p. 50-53; Rutten 2016).

om tegemoet te komen aan de wens van ouders of sociale kring, vanwege een relatie met een anders-gelovige (i.h.b. bekeerlingen), of vanwege financiële of praktische redenen, zoals het ontbreken van de vereiste papieren (Moors 2014; Rutten e.a. 2015, p. 105 e.v.).

2.3.2 Informeel religieus huwelijk gesloten in het buitenland

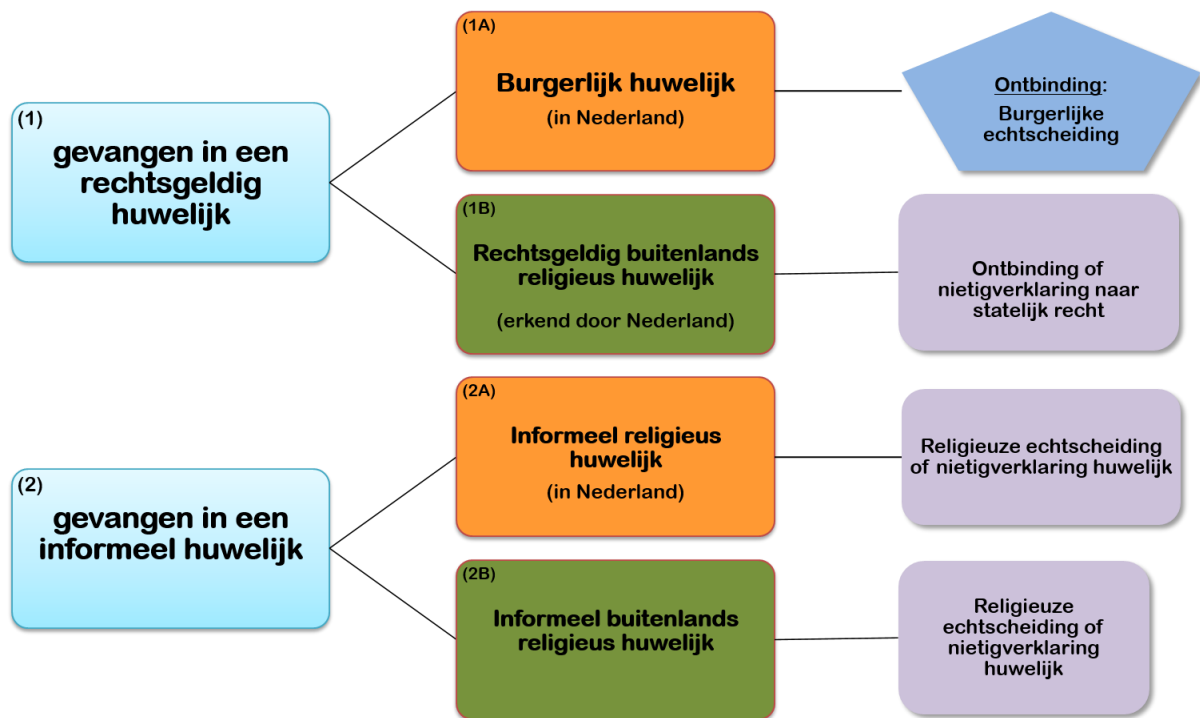
De juridische status van een informeel religieus huwelijk verschilt per land en wordt bepaald door het recht van het desbetreffende land. In sommige landen is een religieus huwelijk nooit rechtsgeldig (bijvoorbeeld Turkije). In andere landen kan een informeel religieus huwelijk wel geldig of wettig worden nadat het geregistreerd is bij de daartoe aangewezen autoriteiten (bijvoorbeeld Egypte). Een dergelijke registratie kan soms jaren na de huwelijksluiting plaatsvinden.

Een bekend voorbeeld in deze categorie zijn de zogeheten ‘*urfi*-huwelijken. Deze niet-geregistreerde, islamitische huwelijken worden vaak in relatie tot Egypte genoemd, maar dit type huwelijk is – in verschillende verschijningsvormen – ook terug te vinden in veel andere landen in de het Midden-Oosten en Noord-Afrika.⁴¹ Islamitische gewoonterechtelijke huwelijken werden al gesloten ver voor de komst van de moderne natiestaten, die met wet- en regelgeving hebben gepoogd de traditionele huwelijkspraktijken te reguleren. In sommige landen (zoals Turkije) werden deze islamitisch geldige huwelijken niet meer erkend en werd enkel een burgerlijk huwelijk als geldig aangemerkt, maar in veel andere landen (zoals Egypte en Syrië) kunnen deze huwelijken wel (ook na verloop van tijd) erkend worden, op voorwaarde dat ze geregistreerd worden bij de autoriteiten (Welchman 2007, p. 53 e.v.). Ondanks pogingen van overheden deze niet-geregistreerde huwelijken te beperken en te reguleren, blijven mensen deze ‘*urfi*-huwelijken sluiten; naar verluidt niet alleen in het Midden-Oosten, maar ook in Europa (Moors 2014; Rutten e.a. 2015).

2.4 Ontbinding of beëindiging van het huwelijk

In de volgende figuur staat globaal aangegeven hoe de vier verschillende, hierboven beschreven, huwelijksvormen ontbonden of beëindigd kunnen worden. Met andere woorden, welke stap er gezet dient te worden om een situatie van huwelijksgevangenschap te (of proberen te) beëindigen. De verschillende vormen van huwelijksbeëindiging worden hieronder kort toegelicht.

⁴¹ De term ‘*urfi*-huwelijk is een soort paraplu-begrip geworden; het wordt gebruikt om meer traditionele, islamitische huwelijken aan te duiden maar ook modernere varianten waarvan de islamitische geldigheid betwist wordt, bijvoorbeeld omdat ze stiekem en voor een bepaalde duur worden gesloten (Van Eijk 2016, p. 145-46; Sonneveld 2012, p. 172 e.v.).

Figuur 2: 'Juridische indeling van huwelijkse gevangenschap + huwelijksbeëindiging'

2.4.1 Burgerlijke echtscheiding

Een Nederlands burgerlijk huwelijk (1A) wordt ontbonden door een rechter. De burgerlijke echtscheiding wordt uitgesproken door een rechter en vervolgens ingeschreven in de registers.

2.4.2 Buitenlandse echtscheiding

Een Nederlandse, burgerlijke scheiding zal een buitenlands, religieus huwelijk niet ontbinden of teniet doen, tenzij de Nederlandse echtscheiding door het desbetreffende land wordt erkend. Wanneer een Nederlandse echtscheiding niet wordt erkend, blijft het buitenlandse huwelijk voortbestaan. Zo is het bijvoorbeeld voor mensen die (ook) voor de Marokkaanse wet getrouwd zijn en een Nederlandse echtscheiding hebben verkregen, mogelijk om een verzoek in te dienen tot erkenning van deze Nederlandse echtscheiding door Marokko, zodat het huwelijk ook naar Marokkaans recht ontbonden zal zijn.

Tot welke juridische en/of religieus-juridische autoriteit men zich dient te wenden voor de ontbinding of vernietiging van een rechtsgeldig religieus huwelijk (1B), verschilt per land en per religie of denominatie. Het kan zijn dat enkel een religieuze – door de staat erkende – rechtbank bevoegd is een dergelijk huwelijk te ontbinden. Dit kan een familierechtbank zijn waar op islamitisch recht-gebaseerde wetgeving wordt toegepast (Egypte, Syrië, Marokko), of een kerkelijke rechtbank (Egypte, Syrië, Libanon) of een rabbinale rechtbank (Israël). Tot welke rechtbank men zich dient te wenden, hangt dan af tot welke religie of denominatie (meestal) de echtgenoot behoort, omdat een echtpaar in de regel getrouwd zal zijn overeenkomstig het religieuze of confessionele huwelijksrecht van de echtgenoot. Soms is het ook mogelijk om hier in Nederland een echtscheiding via de

ambassade te regelen (bijvoorbeeld Egypte en Israël), al dan niet met tussenkomst van bijvoorbeeld een imam; dit laatste geldt bijvoorbeeld voor Iraanse Nederlanders.⁴²

2.4.3 Ontbinding of nietigverklaring van een informeel religieus huwelijk

Zoals al eerder is gezegd, beëindigt een burgerlijke echtscheiding meestal niet het informele religieuze huwelijk. Hoe een informeel religieus huwelijk gesloten in Nederland (2A) ontbonden of beëindigd kan worden, verschilt per religie, religieuze groep of denominatie. Zo kennen protestanten en Hindoestanen over het algemeen geen religieuze huwelijksontbindingsceremonie of procedure: voor protestanten volstaat een burgerlijke echtscheiding, volgens sommige Hindoestaanse geestelijken kan een huwelijk in het geheel niet ontbonden worden (Rutten e.a. 2015, p. 126). Katholieken en joden, daarentegen, kunnen zich wenden tot een kerkelijke of rabbijnale rechtbank, zie hoofdstuk 3.

Voor moslims die hun informele islamitische huwelijk willen laten ontbinden liggen de zaken vaak gecompliceerder omdat er vaak geen overeenstemming bestaat over de vraag wanneer en hoe een religieus huwelijk is/moet worden beëindigd.⁴³ Sommige moslimgeleerden zijn van mening dat met een burgerlijke echtscheiding het islamitische huwelijk ook eindigt. Hierbij kan verwezen worden naar een *fatwa* (religieus advies) dat is uitgevaardigd door het *European Council for Fatwa and Research* (ECFR) in 2008.⁴⁴ De geraadpleegde (maar niet langer beschikbare) vertaling van *fatwa* nummer 17 ('Ruling on a divorce issued by a non-Muslim judge') bevat de volgende passage:

The principle is that a Muslim only resorts to a Muslim judge or any suitable deputy in the event of a conflict. However, and due to the absence of an Islamic judicial system in non-Muslim countries, it is imperative that a Muslim who conducted his marriage by virtue of those countries' respective laws, to comply with the rulings of a non-Muslim judge in the event of a divorce. Since the laws were accepted as governing the marriage contract, then it is as though one has implicitly accepted all consequences, including that the marriage may not be terminated without the consent of a judge (...). (ECFR 2008: 31)

De vraag is in hoeverre leden van de verschillende moslimgemeenschappen in Nederland a) bekend zijn met deze *fatwa* en b) welke waarde zij aan deze *fatwa* toekennen. Tijdens de interviews heb ik verschillende respondenten gevraagd naar hun mening over deze *fatwa*. Uit de reacties bleek dat de meeste religieuze gezagsdragers en/of geleerden wel bekend zijn met de *fatwa* en zich kunnen vinden in de inhoud ervan, maar dat de *fatwa* niet voor iedere situatie of ieder individu de gewenste uitkomst biedt.

⁴² Respondenten Chavoushi, Dadvar en Rahnama'i. Volgens respondent Tellayee dienen Afghaanse Nederlanders eenzelfde route te volgen: men laat een door een imam op schrift gestelde islamitische echtscheiding registreren bij de Afghaanse ambassade in Nederland.

⁴³ Vgl. Liversage 2012, p. 187 e.v. (opvattingen over echtscheiding onder moslims in Denemarken).

⁴⁴ Het ECFR, opgericht in 1997, zetelt in Dublin en wordt voorgezeten door de invloedrijke moslimgeleerde Yusuf al-Qaradawi. Het ECFR heeft tot doel moslims in Europa van religieus, juridisch advies te voorzien; adviezen die specifiek zijn afgestemd op de vragen en noden van moslims in een minderheidspositie (zie Caeiro 2011).

Zo heb ik respondent Belkasmi gevraagd of hij bekend was met *fatwa* nr. 17 van het ECFR en hem gevraagd wat hij van deze *fatwa* vond. Belkasmi gaf aan het eens te zijn met de inhoud van deze *fatwa*. Hij was van mening dat wanneer het burgerlijke huwelijk is ontbonden, een echtpaar daarmee ook religieus gescheiden is, mits de man en de vrouw het met elkaar eens zijn. Wanneer dit niet het geval is, bijvoorbeeld wanneer de vrouw een scheiding wil en de man niet, dan ontstaan er problemen; in deze gevallen biedt de *fatwa* geen uitkomst, aldus deze respondent. Jeroen en Richard konden zich ook vinden in de inhoud van deze *fatwa*. Zij waren van mening dat *fatwa* nr. 17 in de praktijk echter weinig uitkomst biedt omdat het ECFR geringe bekendheid geniet en dat er daarom weinig gezag wordt toegekend aan de door hen uitgevaardigde *fatwa*'s. Bovendien biedt deze *fatwa* geen soelaas voor informeel religieus gehuwden, aldus deze twee respondenten.

Niet iedereen deelt de mening dat met een burgerlijke scheiding ook het islamitische huwelijk is geëindigd. In die situaties is dan ook een islamitische scheiding nodig om het huwelijk te ontbinden. Nederlandse moslims kunnen zich bij huwelijksproblemen wenden tot verschillende soorten religieuze autoriteiten, waaronder een lokale imam of geleerde/islamdeskundige, hetzij in Nederland⁴⁵ of in het buitenland.⁴⁶ Tot welke imam of geleerde iemand zich wendt zal voornamelijk afhangen van diens religieuze, etnische en taalachtergrond (Bakker e.a. 2010, p. 57). Voor een verdere bespreking van huwelijksgevangenschap in relatie tot moslimgemeenschappen in Nederland, zie hoofdstuk 3.

Of en hoe informele buitenlandse religieuze huwelijken (2B) ontbonden kunnen worden zal afhangen van de nationale wetgeving en de lokale gebruiken in het desbetreffende land. In sommige landen zullen dergelijke huwelijken, na registratie of via schriftelijk bewijs van het bestaan ervan, ook ontbonden kunnen worden door een formele, religieuze rechtbank, dit geldt bijvoorbeeld voor Syrië en Egypte. Wanneer een dergelijk huwelijk (nog) niet geregistreerd is in het desbetreffende land, dan is het ontbinden ervan vanuit Nederland niet eenvoudig. Hierbij kan men denken aan een situatie waarin een Nederlandse vrouw een zogenaamd '*urfi*-huwelijk (niet-geregistreerd, islamitisch huwelijk) sluit met een Egyptische man. Deze huwelijken zullen in Nederland niet worden erkend; of ze in Egypte erkend of gelegaliseerd kunnen worden zal afhangen van verschillende omstandigheden.⁴⁷

Voor sommige religieuze huwelijken uit zowel categorie 1B als 2B geldt dat zij ontbonden of nietig verklaard kunnen worden door zich te wenden tot het transnationale rechtssysteem (dat wil zeggen grensoverschrijdend) van de religieuze gemeenschap waartoe men behoort. Zo kunnen katholieken en leden van de orthodoxe joodse gemeenschap zich wenden tot de eigen religieuze(-juridische) autoriteiten in Nederland, ook wanneer het religieuze huwelijk in het buitenland gesloten is. Syrische en Iraakse katholieken, bijvoorbeeld, kunnen een verzoek tot nietigverklaring van het kerkelijke huwelijk (al dan niet als rechtsgeldig erkend in Nederland) indienen bij een Nederlandse katholieke

⁴⁵ In een voetnoot in het rapport van Bakker e.a. wordt vermeld dat 3 van de 15 geïnterviewde imams in Nederland islamitische echtscheidingen uitspreken (2010, p. 82 n. 11). Wat de achtergrond van deze imams is of in wat voor soort gevallen zij dit doen wordt in het rapport niet vermeld.

⁴⁶ In Engeland kunnen (naar verluidt niet alleen Britse) moslims zich wenden tot zogenaamde *shari'a councils* voor de ontbinding van hun informele religieuze huwelijk. Vooral vrouwen maken van deze gelegenheid gebruik, zo blijkt uit diverse studies (zie onder meer Bano, Bowen, Shah-Kazemi, Yilmaz).

⁴⁷ Bijvoorbeeld is aan alle formele eisen voldaan, wil een of beide partijen het huwelijk wel formaliseren.

rechtbank; of een katholieke rechtbank in een ander land, afhankelijk welke rechtbank bevoegd is.

2.5 Samenvattend

In dit hoofdstuk is ingegaan op de vraag welke vormen van huwelijkse gevangenschap onderscheiden kunnen worden. Voor het beantwoorden van deze vraag is gekozen om te werken met een juridische categorisering van vormen van huwelijkse gevangenschap. De keuze is vooral ingegeven door het feit dat het tweede doel van dit onderzoek zich richt op het vinden van juridische oplossingen om huwelijkse gevangenschap te voorkomen of op te lossen. Bovendien is het voor een eventuele huwelijksontbinding belangrijk te weten welk type huwelijk er (al dan niet) ontbonden moet of kan worden. Als dit duidelijk is, kan er vervolgens gekeken worden naar de mogelijkheden voor huwelijksontbinding. Het is belangrijk om hier nog eens te benadrukken dat dit onderzoek zich beperkt tot religieuze (zowel formele als informele) huwelijken; huwelijken die niet aan te merken zijn als religieus, worden buiten beschouwing gelaten.

De eerste vorm is 'gevangenschap in een Nederlands burgerlijk huwelijk' (1A, zie figuur 1). Voor dit onderzoek is het van belang dat er naast een burgerlijk huwelijk ook een religieuze huwelijksplechtigheid, bijvoorbeeld een inzegening door een geestelijke, heeft plaatsgevonden. De gevangenschap komt in deze vorm voort uit het feit dat de man of de vrouw (of beiden) vanwege zijn/haar persoonlijke geloofsovertuiging of vanwege de druk die vanuit de religieuze gemeenschap op hem/haar wordt gelegd, de man of de vrouw ervan weerhoudt een burgerlijke scheiding aan te vragen. Voor dit onderzoek is deze vorm echter minder relevant dan de andere drie vormen, omdat in dit geval echtscheiding immers juridisch mogelijk is, namelijk door een burgerlijke echtscheiding (zie figuur 2).

De tweede vorm is 'gevangenschap in een rechtsgeldig buitenlands religieus huwelijk' (1B, figuur 1). Belangrijk is dat deze huwelijken voldoen aan twee kenmerken, namelijk rechtsgeldig en buitenlands. Nederland zal in de regel, mits niet in strijd met de Nederlandse 'openbare orde, buitenlandse huwelijken erkennen als zijnde rechtsgeldig, op voorwaarde dat deze huwelijken geldig zijn volgens het recht van het land waar ze gesloten zijn. Hoe religieuze huwelijken worden gesloten en wanneer deze geldig zijn, verschilt per land. Er bestaat een enorme variëteit aan rechtsgeldige, buitenlandse huwelijken. Zo zijn er religieuze huwelijken met civiel effect (de burgerlijke huwelijksluiting en de religieuze huwelijksluiting vallen samen in één en dezelfde ceremonie) of een religieus huwelijk wordt na inschrijving bij de burgerlijke stand erkend door de staat. Het is ook mogelijk dat een huwelijk wordt gesloten in een land waar slechts religieus familierecht van toepassing is; het is voor burgers dan niet mogelijk om een burgerlijk huwelijk af te sluiten.

Van de derde vorm 'gevangen in een informeel religieus huwelijk gesloten in Nederland' (2A, figuur 1) bestaan ook weer allerlei verschillende varianten. Hoe deze huwelijken gesloten worden hangt meestal af van de religieuze of etnische gemeenschap, stroming, groep of familie waartoe iemand behoort. Dit type huwelijken wordt aangeduid met de term 'informeel' omdat ze niet in overeenstemming zijn met de in Nederland naar de vorm voorgeschreven regels. Deze huwelijken kunnen echter wel geldig zijn volgens de regels van het geloof, maar ze zijn niet rechtsgeldig naar Nederlands recht.

De vierde vorm 'gevangen in een buitenlands informeel religieus huwelijk' (2B, figuur 1) kent ook weer veel verschillende varianten. De juridische status van een informeel religieus huwelijk verschilt per land en wordt bepaald door het recht van het desbetreffende land. In sommige landen is een religieus huwelijk nooit rechtsgeldig; in andere landen kan een informeel religieus huwelijk wel geldig worden nadat het is geregistreerd bij de daartoe aangewezen autoriteiten.

De manier waarop de vier, hierboven beschreven, vormen van huwelijkse gevangenschap beëindigd kan (of zou kunnen) worden is verschillend (zie figuur 2). Een Nederlands burgerlijk huwelijk (1A) eindigt door een burgerlijke echtscheiding. Een Nederlandse, burgerlijke scheiding zal een buitenlands, religieus huwelijk niet ontbinden of teniet doen, tenzij de Nederlandse echtscheiding door het desbetreffende land wordt erkend. Tot welke juridische en/of religieus-juridische autoriteit men zich dan dient te wenden voor de ontbinding of vernietiging van een rechtsgeldig religieus huwelijk (1B), verschilt per land en per religie of denominatie. Voorts zal een Nederlandse burgerlijke echtscheiding meestal ook niet een informeel religieus huwelijk beëindigen. Hoe een informeel religieus huwelijk gesloten in Nederland (2A) ontbonden of beëindigd kan worden, verschilt weer per religie, religieuze groep of denominatie. Sommige religieuze groepen of denominatie kennen geen religieuze huwelijksontbindingsceremonie of procedure, andere kunnen zich wenden tot een kerkelijke of rabbinale rechtbank of voor weer andere groepen is het niet duidelijk tot wie men zich kan wenden. Of en hoe informele buitenlandse religieuze huwelijken (2B) ontbonden kunnen worden, zal afhangen van de nationale wetgeving en de lokale gebruiken in het desbetreffende land. In sommige landen zullen dergelijke huwelijken, na registratie of via schriftelijk bewijs van het bestaan ervan, ook ontbonden kunnen worden door een formele, religieuze rechtbank. Voor sommige religieuze huwelijken uit zowel categorie 1B als 2B geldt dat zij ontbonden of nietig verklaard kunnen worden door zich te wenden tot het transnationale rechtssysteem (dat wil zeggen grensoverschrijdend) van de religieuze gemeenschap waartoe men behoort. Dit geldt voor katholieken en leden van de joods orthodoxe gemeenschap.

Tenslotte, het is belangrijk voor ogen te houden dat niet iedereen die een religieus huwelijk heeft gesloten, behoefte heeft aan een ontbinding van dit huwelijk en dus in huwelijkse gevangenschap verkeert. Met andere woorden: niet iedereen zal zich 'gevangen' voelen in een religieus huwelijk, ook al is er op papier misschien sprake van huwelijkse gevangenschap. Het is mogelijk dat mensen zich na een burgerlijke echtscheiding ook religieus gescheiden voelen en daarom geen behoefte hebben aan een (separate) religieuze scheiding. Maar ook in die gevallen waar er geen sprake was van een burgerlijk huwelijk, en dus enkel een religieus huwelijk, kunnen mensen besluiten 'gewoon' uit elkaar te gaan, zonder enige vorm van 'religieuze echtscheiding'. Het predicaat 'huwelijkse gevangenschap' is in die zin dus heel persoonlijk. In eenzelfde situatie, bijvoorbeeld burgerlijk wel gescheiden maar katholiek /kerkelijk nog niet, kan de ene persoon zich wel 'gevangen' voelen in het nog bestaande kerkelijke huwelijk en de andere persoon niet.

HOOFDSTUK 3 **Religieuze groepen in Nederland en huwelijkse gevangenschap**

In dit hoofdstuk wordt stilgestaan bij de beantwoording van de tweede deelvraag van dit onderzoek, namelijk: 'Bij welke (in het bijzonder bij welke religieuze) groepen komt huwelijkse gevangenschap voor?' Voor de beantwoording van deze vraag worden niet alle religieuze groepen in Nederland besproken, dat zou immers de reikwijdte van dit onderzoek ver te buiten gaan. In deze rapportage beperk ik mij tot de drie monotheïstische godsdiensten, te weten: de joodse, christelijke en moslimgemeenschappen.⁴⁸ Ook hier geldt dat de grote diversiteit die binnen deze drie gemeenschappen bestaat niet in zijn volledigheid kon worden meegenomen. Voor dit onderzoek heb ik mij ten aanzien van de joodse en christelijke gemeenschappen geconcentreerd op bepaalde subgroepen of stromingen. Voor de joodse gemeenschap betrof dit in het bijzonder de orthodox joodse gemeenschap; voor de christelijke gemeenschap ging het om 'bevindelijke christenen' (protestanten), katholieken en Syrisch-Orthodoxen. Wat de moslimgemeenschappen betreft is niet gefocust op bepaalde gemeenschappen. In dit hoofdstuk zal ik echter in het bijzonder inzoomen op de Marokkaanse en Iraanse gemeenschap, en bekeerlingen, ook wel aangeduid als nieuwe (Nederlandse) moslims.⁴⁹ Tenslotte besteed ik nog kort aandacht aan de categorie 'gemengde huwelijken', dat zijn huwelijken gesloten tussen een Nederlander en een buitenlandse partner. Deze categorie huwelijken komt in vele verschillende vormen en samenstellingen voor en kunnen ook religieus zijn. In dit hoofdstuk worden ook alle casestudies geïntroduceerd.

Voor ik op de drie religieuze gemeenschappen – respectievelijk joods, christelijk en moslim – inga, moet worden opgemerkt dat de geïnterviewde vertegenwoordigers van en/of professionals werkzaam binnen de onderzochte religieuze gemeenschappen, benadrukten dat bij huwelijksproblemen of een op handen zijnde echtscheiding altijd eerst onderzocht dient te worden of de echtelieden nog te verzoenen zijn. Meestal wordt daarom eerst geprobeerd om een gesprek tot stand te brengen met het in onmin geraakte echtpaar om te kijken of het huwelijk nog te repareren of te redden valt. Echter, wanneer het echtpaar al feitelijk uit elkaar is of wanneer de burgerlijke echtscheiding al is uitgesproken, dan is verzoening eigenlijk niet meer mogelijk, zo erkennen het merendeel van de geïnterviewde religieuze gezagsdragers/specialisten.

3.1 Joodse gemeenschappen

In een studie uit 2009 wordt het aantal (seculiere en religieuze) joden in Nederland geschat op

⁴⁸ In dit deelonderzoek is slechts terloops aandacht geweest voor de Hindoeïstische gemeenschappen in Nederland. Een verdiepende studie naar echtscheiding en/of beëindiging van relaties binnen de Hindoeïstische gemeenschappen in Nederland zou een interessante en wenselijke aanvulling vormen op het onderhavige onderzoek.

⁴⁹ Zie Rutten e.a. 2015, p. 37.

52.000; 18 procent daarvan is lid van een joods kerkgenootschap⁵⁰ (Van Solinge & Van Praag 2010).⁵¹ Religieuze joden in Nederland zijn onder te verdelen in ultra-orthodoxen, modern-orthodoxen en progressieven of liberalen.⁵² In dit onderzoek heb ik mij in het bijzonder gericht op de orthodoxe gemeenschappen in Nederland, omdat huwelijkse gevangenschap zich vooral binnen deze gemeenschappen voor kan doen vanwege een striktere naleving van de joodse wet (*halacha*).⁵³

De drie geïnterviewde orthodoxe rabbijnen⁵⁴ zijn allen bekend met de problematiek van huwelijkse gevangenschap oftewel, om de joods-rechtelijke terminologie te gebruiken, de ‘agoena’-problematiek (zie par. 1.2). Wanneer een joods echtpaar dat is getrouwd voor de Nederlandse wet én de joodse wet wil scheiden, dan zal eerst de weg van de burgerlijke echtscheiding gevolgd moeten worden, aldus de respondenten. Vervolgens kunnen zij zich wenden tot de *beit din* (rabbinale rechtbank)⁵⁵ om het joodse huwelijk te laten ontbinden via een zogeheten *get*-procedure. Zoals in de introductie al is uitgelegd, kan volgens het joodse huwelijksrecht *alleen* de echtgenoot de huwelijksband verbreken door zijn echtgenote een scheidingsbrief (*get*) te overhandigen; een rabbinale rechtbank kan geen scheiding uitspreken of een man dwingen zijn vrouw de *get* te geven. De vrouw is afhankelijk van de medewerking of welwillendheid van haar man in het realiseren van een echtscheiding; daarbij moet echter wel worden aangetekend dat een vrouw ook de *get* kan weigeren aan te nemen, waardoor zij feitelijk haar man in het huwelijk kan vasthouden.

Rabbin Toledano zei het volgende over weigerachtige joodse echtgenoten:

E: When the husband does not want to cooperate, do you have coercive measures you can use?

*T: We do call of him, we do beg of him. We try to reconcile if we can. But unfortunately there are some suborn husbands... out of spite... to teach her a lesson, as they call it.. which gives a lot of headache to the beit din and to her, because it may go on for months or years, if he doesn't give her the get.*⁵⁶

Rabbinale rechtbanken in Israël kunnen, op grond van de 1995 *Sanctions Law*, echter wel strafmaatregelen opleggen aan een onwillige echtgenoot. Zo kan bijvoorbeeld het rijbewijs worden ingenomen, een boete worden opgelegd of – de meest vergaande strafmaatregel – kan de echtgenoot in hechtenis worden genomen.⁵⁷ De rabbinale rechtbank in Nederland heeft deze

⁵⁰ Er zijn in Nederland drie joodse kerkgenootschappen, te weten: het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK), het Nederlands Verbond voor Progressief Jodendom (NVPJ) en het Portugees-Israëlitisch Kerkgenootschap (PIK).

⁵¹ Volgens het CBS omschrijft 0,1 procent van de Nederlandse bevolking zichzelf als joods (Schmeets & Mensvoort/CBS 2015, p. 4).

⁵² Vellenga & Wieggers (2011), p. 176.

⁵³ In de liberale of progressieve gemeenschappen speelt de *agoena*-problematiek volgens Spalter nauwelijks een rol, omdat binnen deze stroming een andere uitleg geeft aan de joodse echtscheidingsrecht (2007, p. 37 n. 3).

⁵⁴ Rabbijn Toledano, opperrabbin Jacobs, rabbijn Katzman.

⁵⁵ Nederland heeft slechts één (orthodoxe) rabbinale rechtbank in Amsterdam, waar zowel Ashkenazische als Sefardische joden zich toe kunnen wenden. De rechtbank wordt gevormd door drie rabbinale rechters; rabbijn Toledano (van de Portugese synagoge) is een van de rechters die zitting heeft in deze rechtbank. Een *get* uitgesproken voor de *beit din* in Amsterdam zal in beginsel worden erkend door de rabbinale autoriteiten in Israël, bijvoorbeeld wanneer iemand daar (opnieuw) wil trouwen (interview rabbijn Toledano).

⁵⁶ Rabbijn Toledano. Dit interview werd, op verzoek van rabbijn Toledano, afgenomen in het Engels.

⁵⁷ Fournier e.a. 2012, p. 350-51; Shmueli 2013, p. 844.

bevoegdheid tot het opleggen van strafmaatregelen echter niet.⁵⁸ In Nederland kan een rabbinaat echter wel besluiten de weigerachtige man sociale sancties⁵⁹ op te leggen om hem zo te overtuigen mee te werken aan het overhandigen van de *get*.⁶⁰ Hierbij werd wel opgemerkt dat dergelijke pressiemiddelen eigenlijk alleen werken bij vrome, gelovige joden; wanneer iemand niet gelovig (meer) is of niet actief deel uitmaakt van de Joodse gemeenschap, dan hebben dergelijke drukmiddelen waarschijnlijk weinig effect. Wanneer het duidelijk is dat het huwelijk niet meer te redden is of als er al sprake is van een civiele echtscheiding, dan proberen de rabbijnen de echtgenoten te overtuigen mee te werken aan een religieuze scheiding. Rabbijn Katzman verwoordde het als volgt:

*“Meestal is het gewoon het morele argument... Luister, je bent hier samen aan begonnen, jullie hebben er beiden voor gekozen om een religieus huwelijk te sluiten, nu sta je op het punt om te scheiden en is het alleen maar normaal dat je meewerkt aan een religieuze scheiding. Mijn ervaring is dat het meestal werkt, maar bij de een gaat het sneller dan de ander”.*⁶¹

In de interviews is ook gesproken over de mogelijkheid dat de wederpartij van de weigerachtige echtgenoot naar de Nederlandse rechtbank stapt om via een actie op basis van onrechtmatige daad de weigerachtige echtgenoot zover te krijgen mee te werken aan een religieuze echtscheiding. Zoals in hoofdstuk 1 is omschreven, zijn er sinds eind jaren zeventig van de vorige eeuw met succes rechtszaken gevoerd door joodse – en later islamitische – echtgenoten, waarin zij in het gelijk werden gesteld door de rechtbank in hun argumentatie dat de andere echtgenoot onrechtmatig handelde door zijn medewerking aan een joodse echtscheiding te weigeren.⁶² De geïnterviewde rabbijnen benadrukten dat het daarom belangrijk is een joods echtpaar dat gaat scheiden of bezig is met een civiele echtscheiding op het hart te drukken al in dat stadium rekening te houden met de (latere) religieuze echtscheiding en hier tijdig afspraken over te maken. Rabbijn Jacobs vertelde dat hij in dit soort zaken doorverwijst naar een gespecialiseerde advocaat (met kennis van het joodse recht en procedures). Het is mogelijk om bij een burgerlijke scheiding in het echtscheidingsconvenant te laten opnemen dat echtgenoten verklaren dat zij ook zullen meewerken aan de religieuze (joodse) scheiding. Als een van beiden dit vervolgens niet doet, kan de andere echtgenoot naar de rechter stappen en eisen dat hij/zij de afspraken uit het convenant nakomt.⁶³

3.2 Christelijke gemeenschappen

3.2.1 Protestanten

Het was voor dit onderzoek niet mogelijk om de vele verschillende protestantse gemeenschappen die Nederland rijk is in kaart te brengen om na te gaan hoe binnen die gemeenschappen wordt

⁵⁸ Interviews met opperrabbijn Jacobs, rabbijn Katzman en rabbijn Toledano.

⁵⁹ Bijvoorbeeld door zo'n man niet meer mee te laten tellen in de *minjan* (quorum van tien mannen); een dergelijk quorum is nodig om religieuze gebedsbijeenkomsten te houden.

⁶⁰ Interview opperrabbijn Jacobs; zie ook Kusters 2008, p. 139.

⁶¹ Interview rabbijn Katzman.

⁶² De eerste (joodse) zaak is gevoerd tot aan de Hoge Raad, zie HR 22 januari 1982, NJ 1982, 489. Voor een recente uitspraak, zie bijvoorbeeld Rechtbank Amsterdam, 10 april 2012 (ECLI:NL:RBAMS:2012:BW3800).

⁶³ Zie hiervoor de resultaten van het onderzoek van Pauline Kruiniger (2017/2018).

omgegaan met echtscheiding.⁶⁴ Ik heb besloten om in het bijzonder te kijken hoe met echtscheiding wordt omgegaan bij zogeheten bevindelijke of reformatorische christenen, in de volksmond ook wel aangeduid als ‘zwarte kousen kerken’ of streng orthodox-protestanten.⁶⁵ Dit besluit was mede ingegeven door de resultaten uit een onderzoek naar huiselijk geweld in orthodox-protestantse gezinnen, uitgevoerd door Movisie. Uit het rapport ‘De mantel der liefde’ komt namelijk naar voren dat echtscheiding bij sommige bevindelijke christenen als een taboe wordt gezien; er wordt zelfs gesproken van een ‘verbod op scheiden’. Dit verbod op scheiden wordt door de onderzoekers aangewezen als een van de factoren die ertoe kan bijdragen dat partnergeweld in stand wordt gehouden (Bakker & Felten 2012, p. 28-29). In het rapport van Bakker & Felten worden enkele voorbeelden aangehaald van vrouwen die in situaties van ernstig huiselijk geweld verkeerden.⁶⁶ Op het moment dat deze vrouwen aangaven dat zij de relatie wilden beëindigen en scheiden, werd deze stap door de (kerk)gemeenschap en/of de familie van het echtpaar ontmoedigd of tegengehouden, omdat het huwelijk wordt gezien als een heilig verbond dat niet verbroken mag worden.⁶⁷ Als mensen echter wel een echtscheiding doorzetten, dan zou met name voor gescheiden vrouwen sociale uitsluiting dreigen (ibid.).

***JAN** is een Nederlandse man van in de zestig. Hij trouwde toen hij begin twintig was met een Nederlandse vrouw. Ze trouwden voor de wet en in de kerk; uit het huwelijk werden twee kinderen geboren. Zijn vrouw was lichamelijk en psychisch vaak ziek. Het huwelijk was volgens Jan al jaren dood: zij wilde ook niet met hem zijn, maar ze was van hem afhankelijk. Na 38 jaar eindigde het huwelijk in een echtscheiding. Jan voelde geen belemmering vanuit zijn geloof om te scheiden: “het huwelijk heeft eigenlijk nooit bestaan”. Hij voelde zich echter niet gesteund door zijn kerk; de scheiding werd niet veroordeeld maar “men wist gewoon niet hoe erop te reageren”. Jan trouwde opnieuw, maar niet in de kerk, dat hoefde van hem niet meer.*

Voor dit onderzoek heb ik gesproken met een drietal respondenten die werkzaam zijn of bekend zijn met de christelijke hulpverlening die met name werkzaam is in de *bible belt*.⁶⁸ De respondenten merkten op dat het aantal echtscheidingen onder bevindelijke christenen, conform de algemene trend in Nederland, toeneemt.⁶⁹ Vooral jonge echtparen lijken de stap naar echtscheiding makkelijker te zetten, merkte een van de respondenten op. Een alternatief voor de echtscheiding is scheiden van tafel en bed, respondenten komen dit tegen in hun werk.

⁶⁴ Volgens cijfers van het CBS noemde 15,8 procent van de Nederlandse bevolking zichzelf protestant in 2014. Deze bijna 16 procent bestond uit: Nederlands hervormden, gereformeerden en leden van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN); hiertoe behoren waarschijnlijk niet de veelal kleinere, orthodoxe en evangelische groepen (Schmeets & Mensvoort/CBS 2015, p. 4).

⁶⁵ Christenen die behoren tot kerkgenootschappen als de Gereformeerde Gemeenten (in Nederland), Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland en de Hersteld Hervormde Kerk noemen zichzelf vaak reformatorische christenen, bevindelijke gereformeerden of christenen. De aanduiding ‘orthodox-protestant’ wordt door henzelf niet gebruikt.

⁶⁶ Zie ook Smits Van Waesberghe e.a. 2014, p. 95 (voorbeeld over homofiele geaardheid en echtscheiding).

⁶⁷ Vaak wordt dan verwezen naar bijvoorbeeld de bijbeltekst “Wat God dan samengevoegd heeft, scheidde de mens niet”, Mattheüs 19:6.

⁶⁸ Andries Scherpenzeel (docent CHE, Ede), Maria Vermeulen (SGJ, Dordrecht), Erik Jan Verbruggen (St. De Vluchtheuvel, Woerden).

⁶⁹ Zie bijvoorbeeld ook: ‘Vaker echtscheiding onder kerkleden’, *Reformatorisch Dagblad*, 8 november 2014.

Vanzelfsprekend wordt er in de reformatorische kerken grote waarde toegekend aan huwelijkstrouw, maar toch krijgen ook deze kerken dus steeds meer te maken met echtscheiding. Het is daarom ook binnen deze kerken steeds meer een realiteit waarmee zij zichzelf geconfronteerd zien, zij het met een zekere verlegenheid.⁷⁰ Vanuit de kerk zal in het algemeen worden ingezet op behoud van het huwelijk; bij huwelijksproblemen van gemeenteleden wordt daarom in de regel door de kerkleiding “alles uit de kast gehaald om te kijken of het huwelijk nog gered kan worden”, aldus een respondent. Echter, het beeld dat mensen uit de reformatorische kerken koste wat het kost tegen echtscheiding zijn (bijvoorbeeld in relatie tot situaties van huiselijk geweld of andere ernstige problematiek) of dat er een taboe op echtscheiding zou bestaan, dat beeld herkenden twee van de drie respondenten niet in hun werkpraktijk of omgeving. Een respondent was van mening dat wanneer een vrouw in een situatie van ernstig huiselijk geweld onder de druk van de kerk in het huwelijk blijft, dat er dan gesproken kan worden van huwelijkse gevangenschap.

Vanwege de grote waarde die wordt toegekend aan het huwelijk vanuit het christelijk geloof, speelt bij individuen in de afweging om wel of niet te gaan scheiden de godsdienstige afweging een hele grote rol. Het geloof kan een belangrijke rem op scheiden vormen, zowel vanuit het persoonlijk geloof als vanuit de kerkelijke gemeenschap. Daarnaast kan ook de mening of de houding van de kerkleiding en de kerkgemeenschap een grote rol spelen en meewegen in de beslissing van individuen om wel of niet de stap richting een echtscheiding te zetten. Bovendien speelt schaamte en schuld vaak ook een rol. Betrokken echtelieden kunnen zich hierdoor geremd voelen te scheiden of wanneer ze eenmaal gescheiden zijn, zich schuldig voelen over de scheiding en zich zorgen maken over hoe de gemeente de situatie beoordeelt en welke consequenties de echtscheiding mogelijk kan hebben. De schuldvraag kan zich ook meer formeel opdringen, bijvoorbeeld wanneer er sprake is van overspel. Dan kan de kerkleiding zich buigen over de schuldvraag en over de mogelijke tuchtrechtelijke consequenties die hieraan verbonden dienen te worden. Veel kerken kennen hun eigen kerkrecht, dit recht omvat ook tuchtregels. Kerken kunnen ervoor kiezen dit toe te passen, ook in het geval van echtscheiding, maar of maatregelen van kerkelijke vermaning en tucht worden toegepast zal afhangen van de plaatselijke kerkenraad en gemeente (Stoorvogel en Westerduin-de Jong 2000, p. 82-83, 107-08).⁷¹ De drie respondenten kenden allen voorbeelden uit hun werkpraktijk waarbij in situaties van echtscheiding en/of overspel tuchtrechtelijke regels waren toegepast. Maar in de praktijk, aldus respondenten, vertrekt een van beide partners (meestal de ‘schuldige’) uit de gemeente en sluit zich dan desgewenst aan bij een andere gemeente. Zoals een van de respondenten zei: “het is beter om verlatene te zijn dan verlater te zijn”.

Eén van de respondenten ziet een soort tweesporenbeleid bij veel kerken: expliciet is scheiden verboden maar impliciet krijgen mensen wel toestemming, en andersom: niemand wordt gedwongen om in een huwelijk te blijven, maar impliciet wordt er wel morele druk uitgeoefend door de kerkelijke verantwoordelijken. Of anders geformuleerd, aldus de respondent, kerkelijke gezagsdragers kunnen situaties rondom echtscheiding ervaren als een spagaat of dilemma: aan de ene kant hebben kerken een pastorale verantwoordelijkheid (bijvoorbeeld steun bieden bij

⁷⁰ Sinds 2008 bieden de Stichting De Vluchtheuvel, in samenwerking met Cursus Godsdienst Onderwijs, een cursus huwelijkstoerusting aan. Kerkraden kunnen deze cursus aanbieden aan aanstaande, jong- of al langer gehuwde echtparen in hun gemeente (interview Verbruggen).

⁷¹ Voorbeelden van dergelijke maatregelen zijn: vermaning en het afhouden van gemeenteleden van het Heilig Avondmaal.

huwelijksproblemen, een echtscheiding) en aan de andere kant hebben ze ook een kerkrechtelijke verantwoordelijkheid (behoud van huwelijk; echtscheiding alleen toegestaan bij 'ontucht'⁷²). Kerkleiders roepen daarom ook regelmatig de hulp in of verwijzen door naar de christelijke hulpverleningsinstanties, zoals Stichting De Vluchtheuvel, SGJ Christelijke Jeugdzorgen Eleos.

Tijdens twee interviews heb ik een parallel getrokken naar moslingemeenschappen in Nederland, omdat ik tijdens mijn onderzoek regelmatig geluiden hoorde over en ook van de geïnterviewde Marokkaanse imams dat zij steeds vaker betrokken worden bij geschillenbeslechting (bijvoorbeeld bij huwelijksproblematiek), terwijl ze in de eerste plaats opgeleid en aangesteld zijn om geestelijk leider van een gemeente te zijn (zie par. 3.3.1.2). De twee respondenten herkenden zich in deze parallel en gaven aan dat zij ook regelmatig dominees horen verzuchten dat zij zich soms meer een maatschappelijk werker voelen dan een dominee. Hierbij werd wel aangetekend dat dit verschilt per dominee: de een heeft meer empathisch vermogen of besteedt meer tijd aan pastorale zorg dan de ander.

Hertrouwen is volgens de Generale Synode van de Gereformeerde Gemeenten alleen mogelijk bij overlijden of wanneer er sprake is geweest van overspel.⁷³ Tijdens de interviews is het onderwerp 'hertrouwen' ook aan bod gekomen. Volgens een van de respondenten is hertrouwen een "verlegenheidskwesitie voor de kerk", vooral wanneer er geen sprake was van overspel. Ook hier speelt weer de schuldvraag. Of een gescheidene een kerkelijke inzegening over het tweede huwelijk kan krijgen hangt af van hoe de echtscheiding beoordeeld wordt, aldus een respondent. Wanneer een kerkelijke inzegening in de eigen kerk echter niet mogelijk blijkt te zijn, dan wordt vaak uitgeweken naar een andere kerk waar dit wel mogelijk is.

***ANNEKE** is een Nederlandse vrouw van halverwege de vijftig. Ze trouwde ruim 25 jaar geleden met een Nederlandse man. Ze trouwden voor de wet en in de kerk. Uit het huwelijk werden vijf kinderen geboren. De man was gewelddadig en geestesziek. Op aandringen van haar kinderen heeft ze hulp gezocht en is het huwelijk uiteindelijk geëindigd in een scheiding. Anneke is erg teleurgesteld in de reactie van de kerk: "ik heb geen enkele ondersteuning gehad, van niemand. Ze hebben me gewoon laten vallen." Zij en haar kinderen werden geconfronteerd met negatieve reacties, bijvoorbeeld toen zij als gescheiden vrouw aan het avondmaal wilde gaan. Toen ze een nieuwe man leerde kennen en met hem wilde trouwen, is ze uit de kerk gestapt omdat – "als men tegen mij zegt 'je mag voor God niet hertrouwen', dan gebruiken ze God om je leven eigenlijk op slot te zetten... in principe word je dan verstoten". Anneke is opnieuw getrouwd; de inzegening gebeurde niet in de kerk, maar thuis in besloten kring.*

West-Afrikaanse christenen

Met twee respondenten⁷⁴ heb ik gesproken over West-Afrikaanse christenen die vooral woonachtig zijn in Amsterdam Zuidoost. Beide respondenten zien in hun werk relatief vaak West-Afrikaanse

⁷² Volgens een studie uitgevoerd in opdracht van de Generale Synode van de Gereformeerde Gemeenten is 'hoererij' of 'ontucht' (in het Grieks *porneia*, dit wordt uitgelegd als geslachtsgemeenschap buiten het huwelijk) de enige legitieme grond voor een echtscheiding (Synodale Commissie 2008, p. 66).

⁷³ Synodale Commissie kerkelijke huwelijksbevestiging na echtscheiding 2008, p. 70.

⁷⁴ Interview met advocaat Warmerdam en interview met diaconaal consulent Cor Ofman.

migranten, al dan niet met een verblijfsvergunning. Volgens deze respondenten trouwen West-Afrikaanse christenen, bijvoorbeeld van Ghanese of Nigeriaanse afkomst, veelal informeel, niet burgerlijk. In Amsterdam Zuidoost zijn veel migrantenkerken te vinden, met name Evangelische en Pinkster (Pentacostal) kerken; binnen deze kerken wordt veel informeel getrouwd. Ze trouwen wel voor de kerk maar meestal niet voor de Nederlandse wet, omdat ze a) geen burgerlijk huwelijk kunnen aangaan, maar vooral omdat ze er, volgens advocaat Warmerdam, b) geen voordeel – vooral verblijfsrechtelijke voordelen – in een burgerlijk huwelijk zien. Binnen de Nigeriaanse gemeenschap zien de twee respondenten regelmatig alleenstaand moeders met kinderen van verschillende partners. Verschillende vrouwen gaan vaak keer op keer informele relaties aan in de hoop zo enige (financiële) zekerheid te kunnen krijgen. Of deze relaties ook eindigen in een scheiding en/of leiden tot huwelijkse gevangenschap, daar konden de respondenten geen antwoord op geven. Respondenten hadden de indruk dat, als er al sprake zou zijn van ‘informele’ echtscheidingen, dit dan waarschijnlijk intern geregeld wordt binnen de gemeenschap.

3.2.2 Katholieken

Volgens de Rooms-Katholieke kerk is het huwelijk een sacrament:

Het huwelijk van een gedoopte vrouw en een gedoopte man is door Christus de Heer verheven tot sacrament. De eenheid van man en vrouw is een beeld van de blijvende vereniging van Christus met de Kerk. Daarom is volgens de Rooms-Katholieke Kerk ieder sacramenteel huwelijk in beginsel onontbindbaar.⁷⁵

Anders dan bij protestanten maakt een civiele echtscheiding bij katholieken⁷⁶ geen einde aan het huwelijk; het kerkelijke huwelijk blijft voortbestaan. Bovendien, zoals ook blijkt uit bovenstaand citaat, kan een kerkelijk huwelijk niet ontbonden worden, maar enkel nietig verklaard worden door een kerkelijke rechtbank.⁷⁷ Of, zoals de kerkelijke rechtbank van het Aartsbisdom Utrecht het verwoordt: “Iemand die na een burgerlijke echtscheiding ook in kerkelijk opzicht vrij van de huwelijksband wil zijn, dient daartoe een verzoekschrift in te dienen bij het Officialaat.”⁷⁸ De kerkelijke rechtbank (officialaat)⁷⁹ onderzoekt het huwelijk vanaf het begin geldig is geweest of niet,

⁷⁵ Officialaat Aartsbisdom Utrecht 2013, p. 4.

⁷⁶ Katholieken vormen de grootste geloofsgroep in Nederlands; volgens cijfers van het CBS was een kwart (24,4 procent) van de bevolking in 2014 katholiek (Schmeets & Mensvoort/CBS 2015, p. 4).

⁷⁷ Brood & De Wolde beschrijven een interessant (en waarschijnlijk uitzonderlijk) voorbeeld van een man die in 1970 een brief schreef aan koningin Juliana. Deze man, wiens vrouw was opgenomen in een psychiatrische inrichting, vroeg aandacht voor het feit dat hij burgerlijk/wettelijk niet kon scheiden van zijn vrouw terwijl de Katholieke rechtbank het huwelijk met zijn vrouw reeds nietig had verklaard (2014, p. 111). NB. In 1971 werd in Nederland de echtscheidingsgrond ‘duurzame ontwrichting’ ingevoerd waardoor het realiseren van een echtscheiding veel eenvoudiger werd.

⁷⁸ Officialaat Aartsbisdom Utrecht 2013, p. 4.

⁷⁹ Het officialaat van het Aartsbisdom Utrecht behandelt niet alleen zaken van zijn eigen bisdom, maar ook huwelijkszaken van de bisdommen Breda, Groningen-Leeuwarden, 's-Hertogenbosch en Rotterdam. Daarnaast hebben de bisdommen Roermond en Haarlem-Amsterdam hun eigen kerkelijke rechtbanken voor huwelijkszaken.

en als bewezen kan worden dat het huwelijk nooit geldig is geweest, kan het nietig verklaard worden.⁸⁰

Ten behoeve van dit onderzoek is met vier katholieke religieuze gezagsdragers/specialisten gesproken, namelijk twee pastoors, een pastoraal werker en een rechter bij de katholieke rechtbank (deze laatste op persoonlijke titel).⁸¹ Alle respondenten hebben in hun werk te maken gehad met mensen die een nietigverklaring van hun kerkelijke huwelijk wilden (sommigen slaagden hierin, anderen niet); meestal ging het slechts om een beperkt aantal mensen. Volgens de respondenten is de aanleiding voor een dergelijk verzoek bijna altijd een nieuw aanstaand huwelijk; het gaat dan om mensen die graag zowel burgerlijk als kerkelijk willen (her)trouwen. Vaak blijft het echter bij alleen een nieuw burgerlijk huwelijk omdat een eerder huwelijk een (nieuw) kerkelijk huwelijk in de weg staat. Uiteindelijk gaan de meeste mensen niet over tot het starten van een huwelijksproces (tot ongeldigverklaring) omdat men ertegen opziet, men het te ingewikkeld vindt of het proces te lang vindt duren.⁸²

***ELLIS** is een Nederlandse vrouw van 52 jaar. Ze trouwde 23 jaar geleden met een Nederlandse man. Hij was al twee keer eerder (burgerlijk) gehuwd geweest. Ellis wilde, als ze trouwde, ook in de kerk trouwen. De eerdere huwelijken van de man stonden een kerkelijk huwelijk echter in de weg. Ze startten een procedure bij de katholieke rechtbank. Alle partijen werden gehoord, ook de twee ex-vrouwen; dit onderzoek richtte zich vooral op de kinderwens van alle betrokken partijen. Het oordeel van de Romeinse curie was positief en het aanstaande echtpaar kreeg dispensatie van de paus om te kunnen trouwen in de katholieke kerk. Ellis kreeg haar sprookjeshuwelijk en het huwelijk werd gezegend met vier kinderen. Het huwelijk hield echter geen stand; zeven jaar geleden werd hun huwelijk ontbonden. Ze scheidten enkel voor de wet, want aan een kerkelijke procedure hadden ze geen behoefte – “want het sprookje hadden we gehad (...) dat doe je maar één keer en dat was perfect.”*

Het niet kunnen of willen laten nietig verklaren van een kerkelijk huwelijk *kan* ervaren worden als ‘gevangen zitten’ in een huwelijk. Respondenten beaamden dat sommige mensen dit zo kunnen ervaren, maar dat de meeste mensen deze kwalificatie waarschijnlijk niet voor zichzelf zullen gebruiken. Een situatie van huwelijksgevangenschap zou kunnen ontstaan wanneer er geen proces tot nietigverklaring wordt aangevraagd, bijvoorbeeld omdat betrokkene(n) geen proces willen starten, of omdat de rechtbank bij de intake de slagingskans gering acht en daarom adviseert om geen huwelijksproces te starten. Of, wanneer het wel tot een proces komt, omdat de aanvraag wordt afgewezen omdat de nietigheid niet bewezen kan worden.⁸³ Als door een of meerdere van deze (of andere) omstandigheden het kerkelijke huwelijk blijft voortbestaan, staat het betrokkenen niet vrij om opnieuw een kerkelijk huwelijk aan te gaan. Overigens bestaat er bij katholieken geen verschil

⁸⁰ Zie Van Eijk 2015a en 2015b voor een nadere beschrijving van de procedure rondom nietigverklaring van katholieke huwelijken. Voor gedetailleerde casusbeschrijvingen en de werkwijze van een katholieke rechtbank in Damascus (Syrië), Van Eijk 2016 (hoofdstuk 6).

⁸¹ Pastoor Van der Helm (Den Haag), Pastoor Schilder (Tilburg), Marion Korenrump (pastoraal werkster, regio Utrecht), Leny van der Heijden (onderzoeksrechter katholieke rechtbank, Utrecht – op persoonlijke titel).

⁸² Respondenten Van der Heijden, Van der Helm, Korenrump en Schilder.

⁸³ Volgens respondenten Van der Heijden, Van der Helm en Korenrump resulteert de meerderheid van de gestarte processen in een succesvolle nietigverklaring van het huwelijk.

tussen mannen en vrouwen ten aanzien van de mogelijkheden omtrent nietigverklaring van een huwelijk;⁸⁴ huwelijkse gevangenschap kan dus ervaren worden door zowel mannen als vrouwen.

Respondent Van der Heijden (onderzoeksrechter) gaf aan dat katholieken oorspronkelijk afkomstig uit Irak en Syrië zich de laatste jaren vaker melden bij een katholieke rechtbank in Nederland met een verzoek om nietigverklaring van hun huwelijk. Van der Heijden denkt dat vooral jonge vrouwen van Irakese of Syrische komaf, die graag een nietigverklaring van hun huwelijk willen, zich mogelijk zouden kunnen herkennen in de kwalificatie 'huwelijkse gevangenschap'. Volgens deze respondent zeggen deze vrouwen vaak: "Ik kan niet opnieuw trouwen voor de kerk, dus mijn leven is geruïneerd". Deze vrouwen zijn meestal nog jong, hebben (nog) geen kinderen en willen graag een huwelijk met kinderen. Volgens Van der Heijden zetten deze vrouwen vaak "alles op alles" om hun kerkelijk huwelijk nietig verklaard te krijgen, omdat het voortdurende kerkelijke huwelijk een kinderwens in de weg staat.

Als mensen opnieuw burgerlijk trouwen of een relatie aangaan terwijl zij nog kerkelijk gehuwd zijn, kunnen zij worden uitgesloten van kerkelijke bestuursfuncties en bepaalde sacramenten, waaronder de wekelijkse eucharistieviering. Volgens de officiële kerkelijke leer kan een zogenaamde 'hertrouwd gescheidene' geen sacramenten ontvangen,⁸⁵ omdat er dan sprake is van "wat men noemt een ongeordende levenssituatie", aldus respondent Schilder, en men dan niet ten volle kan participeren aan het kerkelijk leven. Het feit dat de kerk het officieel niet toestaat wordt door sommige gelovigen als zeer pijnlijk ervaren, aldus respondent Van der Helm, Korenromp en Schilder. Echter, of hertrouwd gescheidenen wel of niet ter communie zullen worden toegelaten, zal in de praktijk per parochie en per individueel geval verschillen: sommige pastors geven 'hertrouwd' toestemming om aan de eucharistieviering deel te nemen, andere pastors niet.⁸⁶

De afgelopen jaren is in de katholieke kerk, op initiatief van paus Franciscus, de positie van hertrouwd gescheidenen ter discussie gesteld tijdens twee Bisschoppensynodes in 2014 en 2015. In het slotdocument van de laatste synode wordt benadrukt dat hertrouwd gescheidenen meer bij het leven van de kerk betrokken moeten worden.⁸⁷ Weliswaar stuurt de kerk aan op een actievere pastorale houding naar hertrouwd toe, het standpunt van de Kerk wat betreft de kwestie van toelating van hertrouwd gescheidenen tot de communie bleef onveranderd: zij blijven officieel uitgesloten van deelname aan de eucharistieviering, in ieder geval tot het eerdere huwelijk nietig is verklaard. Maar ook op dit punt is recentelijk het een en ander gewijzigd, want in september 2015, een maand voor de Bisschoppensynode, heeft paus Franciscus de regels omtrent het nietigverklaringsproces vereenvoudigd.⁸⁸ Het is nu bijvoorbeeld niet langer vereist dat een nietigverklaring in twee instanties wordt behandeld, in beginsel is het oordeel van één rechtbank nu voldoende.⁸⁹ Dus ook al blijft de katholieke leer ten aanzien van het onontbindbaarheid van het huwelijk hetzelfde, toch zien we voorzichtige verschuivingen in de uitleg en toepassing daarvan.

⁸⁴ Als de niet-aanvragende partij niet meewerkt dan wordt hij/zij afwezig verklaard in de procedure, maar kan de procedure gewoon doorgang vinden (Officialaat Aartsbisdom Utrecht 2013, p. 13).

⁸⁵ De regel is gebaseerd op canon 915 van het Wetboek van Canoniek Recht (Latijnse Codex, 1983).

⁸⁶ Respondenten Van der Helm, Korenromp en Schilder.

⁸⁷ Zie bijvoorbeeld Stijn Fens, 'Synode telt één echte winnaar: de paus', *Trouw*, 26 oktober 2015.

⁸⁸ Zie Robin de Wever, 'Paus maakt hertrouwen veel eenvoudiger', *Trouw*, 8 september 2015.

⁸⁹ Voor de recente wijziging moest een tweede rechtbank de beslissing van de eerste rechtbank bekrachtigen (dan wel verwerpen), pas dan was een nietigverklaring definitief.

3.2.3 Syrisch-Orthodoxen

Schattingen van de omvang van de Syrisch-Orthodoxe (*Suryoye*) gemeenschap in Nederland lopen uiteen van 15.000⁹⁰ tot 25.000⁹¹ mensen,⁹² die vooral in het oosten van het land wonen in en rondom steden als Enschede en Hengelo. Vanaf de jaren zeventig vestigden Syrisch-Orthodoxe christenen zich in Nederland, eerst als gastarbeider en later als vluchteling of in het kader van gezinshereniging. Het merendeel is afkomstig uit Zuidoost-Turkije, maar ook uit Syrië, Irak en Libanon. In Glane, een dorp vlakbij Enschede, is het eerste Syrische-Orthodoxe klooster van Europa gesticht in 1981; hier zetelt aartsbisschop Mor Polycarpus Augin Aydin (hoofd van het bisdom Nederland).⁹³

Voor dit onderzoek heb ik gesproken met een drietal respondenten die behoren tot de Syrisch-Orthodoxe gemeenschap in Nederland, te weten: een Syrisch-Orthodoxe pastoor en twee personen die ik heb gesproken ten behoeve van een casestudy interview.⁹⁴ Deze laatste twee respondenten waren ten tijde van het interview verwickeld in een religieuze echtscheidingsprocedure.

Volgens pastoor Dogan is scheiding in de Syrisch-Orthodoxe Kerk officieel niet toegestaan. Alleen in uitzonderlijke gevallen, zoals bijvoorbeeld overspel of ernstige ziekte, kan een scheiding worden uitgesproken, maar in de praktijk wordt er gescheiden, zo erkende de respondent: “het gebeurt, dus wat kan de kerk eraan doen?” Kortom, de kerk heeft wel regels, maar de realiteit is soms anders. De Syrisch-Orthodoxe Kerk in Nederland stelt haar leden echter wel in de gelegenheid om een kerkelijke scheiding aan te vragen, nadat de civiele echtscheiding is afgerond. Respondent Dogan vertelde dat de bisschop ieder voorjaar samen met een aantal pastoors een aantal dagen bijeenkomt om alle echtscheidingsaanvragen te behandelen. Tijdens die dagen dienen de betrokken echtgenoten en pastoors (van de parochie waartoe het echtpaar behoort) gehoord te worden. De Kerk vereist dat er verzoeningspogingen zijn ondernomen, daarom wordt de pastoor van het echtpaar ook gehoord. De betrokken pastoor dient verslag te kunnen doen van de ondernomen verzoeningspogingen. Alle betrokken partijen dienen de daarvoor bestemde formulieren in te vullen en te ondertekenen.⁹⁵ Wanneer de kerkelijke ‘rechtbank’ tot het oordeel komt dat het echtpaar kerkelijk ook kan scheiden, dan worden de formulieren doorgestuurd naar de Patriarch, wiens zetel is gevestigd in Damascus. De kerkelijke scheiding is pas definitief na goedkeuring van de Patriarch.

⁹⁰ Zie bijvoorbeeld: <http://www.morephrem.com/nl/cms/index.php?page=ontwikkelingen-in-aartsbisdom> (geraadpleegd 3 januari 2017).

⁹¹ Zie bijvoorbeeld: <http://www.mariakerkhengelo.nl/kerken> (geraadpleegd 3 januari 2017).

⁹² Respondent Dogan schat dat er tussen de 15.00-20.000 Syrisch-Orthodoxe christenen in Nederland zijn.

⁹³ Zie <http://www.morephrem.com/nl/cms/index.php?page=geschiedenis> (geraadpleegd 3 januari 2017).

⁹⁴ Pastoor Dogan (Syrisch Orthodoxe kerk, Enschede), casestudies ‘Maryam’ en ‘Sharbel’.

⁹⁵ Een (leeg) exemplaar van een formulier in te vullen door de ‘echtgenoot’ is in bezit van de auteur.

SHARBEL is een 33-jarige Nederlandse man en lid van de Syrisch-Orthodoxe kerk. Hij trouwde met een Nederlandse vrouw, eveneens van Syrisch-Orthodoxe komaf. Ze trouwden in het gemeentehuis en in de kerk. Het huwelijk hield een klein jaar stand. Het echtpaar is gescheiden voor de Nederlandse wet. Momenteel is Sharbel in afwachting van een beslissing van de patriarch van de Syrisch-Orthodoxe kerk inzake zijn verzoek om een kerkelijke scheiding. Voor Sharbel is deze scheiding belangrijk, want “dan is het hoofdstuk afgesloten”.

Bij respondent Maryam verliep de kerkelijke scheidingsprocedure, naar eigen zeggen, niet zoals hierboven is beschreven. Toen Maryam haar pastoor vroeg om een kerkelijke scheiding, kreeg ze te horen dat ze moest wachten; ze moest zeven jaar zonder man blijven (Maryam was inmiddels een nieuwe relatie aangegaan) en pas dan zou ze gescheiden zijn.

MARYAM is een 37-jarige Nederlandse vrouw van Syrische origine. Op aandringen van haar familie trouwde ze op haar zestiende met een Nederlandse man (ook geboren in Syrië) in de kerk en ongeveer een jaar later, vlak voor de geboorte van haar eerste kind, ook voor de wet. Het echtpaar kreeg in totaal vijf kinderen. Het huwelijk verliep niet goed, maar onder druk van haar familie en de kerk bleef ze bij haar man, ook al was het huwelijk al na vier jaar huwelijk door de Nederlandse rechter ontbonden. Nadat het echtpaar definitief uit elkaar ging, wilde Maryam ook een kerkelijke scheiding. Haar ex-man kreeg deze papieren wel en trouwde ook opnieuw in de kerk; Maryam kreeg te horen dat ze niet kon scheiden, omdat zij een nieuwe relatie was aangegaan. Onlangs heeft de kerk te kennen gegeven dat ze niet goed hebben gehandeld en dat Maryam ten tijde van het echtscheidingsverzoek van haar ex-man gehoord had moeten worden. Er is haar toegezegd dat ze snel de scheidingspapieren van de kerk zal krijgen. Maryam zegt: “Ik voel me gescheiden”, maar ze wil het ook netjes regelen, ze wil het doen zoals het hoort.

Volgens pastoor Dogan heeft de Syrisch-Orthodoxe Kerk (in Nederland) in 2013 11 echtscheidingszaken behandeld en in 2014 28 zaken. Het aantal echtscheidingen neemt dus toe; volgens de respondent betreft het vooral jonge echtparen die een kerkelijke scheiding aanvragen. De pastoor was van mening dat de oorzaken voor deze ontwikkeling vooral gezocht moeten worden in het feit dat mensen niet altijd goed kunnen omgaan met de westerse ‘vrijere’ cultuur of omdat ze trouwen om de verkeerde redenen.

Het kerkelijk (nog) niet of wel gescheiden zijn, heeft volgens respondent Dogan geen gevolgen, behalve dat het niet mogelijk is om kerkelijk te hertrouwen zonder kerkelijke scheiding. Echter, een vrouw die getrouwd is geweest met een pastoor (of ze nu gescheiden is of weduwe), kan nooit opnieuw trouwen, omdat zij door haar huwelijk met een pastoor wordt gezien als de moeder van de gemeenschap. Volgens respondent Sharbel heeft de status van gescheiden zijn echter wel bepaalde gevolgen. Bij een tweede kerkelijk huwelijk worden, volgens hem, bepaalde delen van de

huwelijksliturgie (waaronder de ceremonie met de kronen) overgeslagen.⁹⁶

3.3 Moslimgemeenschappen

Volgens cijfers van het CBS noemde 4,9 procent van de bevolking zichzelf in 2014 moslim.⁹⁷ De meeste moslims in Nederland hebben een migratie-achtergrond; dit betekent dat of zijzelf of hun (groot)ouders niet in Nederland geboren zijn.⁹⁸ De meerderheid van de moslims in Nederland is van Turkse of Marokkaanse komaf; andere herkomstlanden zijn Afghanistan, Egypte, Indonesië, Irak, Iran, Pakistan, Somalië, Suriname en Syrië. Het aantal tot islam bekeerde moslims ('bekeerlingen') in Nederland is onbekend; schattingen lopen uiteen van 13.000 (CBS, 2012) tot 17.000.⁹⁹ Verder kan in het algemeen over echtscheiding onder moslims in Nederland worden gezegd dat de indruk bestaat dat het aantal echtscheidingen, conform de landelijke trend, de laatste decennia flink is toegenomen.¹⁰⁰ Dit beeld werd door de meerderheid van de respondenten onderschreven en door velen ook als zorgelijk ervaren.

In dit onderzoek heb ik met personen van verschillende professies gesproken die in nauw contact stonden met of zelf deel uitmaakten van een moslimgemeenschap (zoals bijvoorbeeld imams, theologen), of personen die via hun werk (zoals bijvoorbeeld hulpverleners, advocaten) in aanraking kwamen met mensen met een moslimachtergrond. Het betrof dan meestal moslims met een migrantenachtergrond, zoals bijvoorbeeld Afghaans, Iraans, Marokkaans, Pakistaans of Somalisch. Enkele van mijn respondenten hadden ook contact met bekeerlingen (zie par. 3.3.3). Op basis van de uitkomsten van de afgenomen interviews heb ik ervoor gekozen om hier in te zoomen op twee gemeenschappen, namelijk de Marokkaanse en Iraanse gemeenschap in Nederland. Deze twee gemeenschappen werden in de interviews regelmatig genoemd in relatie tot echtscheiding en/of huwelijkse gevangenschap. De Marokkaanse gemeenschap werd vooral in de positieve zin van het woord genoemd en de Iraanse gemeenschap werd herhaaldelijk genoemd als voorbeeld waar huwelijkse gevangenschap vaak voorkomt. De belangrijkste oorzaak waarom huwelijkse gevangenschap in deze gemeenschappen in meer (Iran) of juist mindere (Marokko) mate voorkwam, werd door respondenten vooral toegeschreven aan de wet- en regelgeving van die landen. Dit zal hieronder nader worden toegelicht.

Alvorens in te gaan op de Marokkaanse gemeenschap en, vervolgens, de Iraanse gemeenschap, zal ik hieronder eerst enkele algemene kanttekeningen maken over huwelijk en echtscheiding onder moslims in Nederland, waarbij specifieke aandacht zal worden besteed aan informele islamitische

⁹⁶ Een huwelijksinzegening in de Syrisch-Orthodoxe kerk bestaat uit twee gedeelten: tijdens het eerste gedeelte worden de trouwringen gezegend, tijdens het tweede gedeelte worden de kronen gezegend en boven de hoofden van het echtpaar gehouden ('Huwelijksinzegening. *Tekso d-Burokho d-Klile'*, vertaling huwelijksliturgie uit het Aramees naar het Nederlands door priester Samoil Dogan en subdiaken drs. Gewargis Bar Iskender, datum en plaats uitgave onbekend; een kopie in bezit van de auteur).

⁹⁷ Schmeets & Mensvoort/CBS 2015, p. 9.

⁹⁸ Maliepaard & Gijsberts/SCP 2012, p. 24.

⁹⁹ Zie respectievelijk: Maliepaard & Gijsberts/SCP 2012, p. 163, en <http://www.stichtingbekeerling.nl/aantal-bekeerlingen-in-nederland-en-belgie/> (geraadpleegd 30 augustus 2016). Zie Vroon voor een kritische kanttekening bij de CBS-cijfers (2014, p. 40 n. 48).

¹⁰⁰ Statistische gegevens over (recente) echtscheidingspercentages in Nederland naar religieuze of migrantenachtergrond zijn niet beschikbaar.

huwelijken en bemiddeling bij huwelijksproblemen door imams/moskeeën. Tenslotte zal deze paragraaf over moslims in Nederland worden afgesloten met een korte bespreking van de positie van bekeerlingen in relatie tot huwelijkse gevangenschap.

3.3.1 Enkele algemene kanttekeningen over huwelijk en echtscheiding onder moslims in Nederland

Hoe moslims in Nederland trouwen en welke waarde zij aan het religieuze huwelijk toekennen, is zo divers als er moslims in Nederland zijn.¹⁰¹ Uit de studie van Rutten e.a. (2015) komt naar voren dat er met zeer grote regelmaat religieuze huwelijken worden gesloten binnen verschillende moslimgemeenschappen in Nederland. Het gaat het bestek van dit onderzoek en deze rapportage te buiten om in te gaan op de wijzen van huwelijkssluiting en – daaraan gerelateerd – de manier waarop echtscheidingen (kunnen) worden gerealiseerd in de verschillende moslimgemeenschappen in Nederland.¹⁰² Ik zal hieronder enkele algemene punten in relatie tot huwelijk en echtscheiding onder moslims in Nederland bespreken die tijdens de interviews naar voren kwamen.

Uit diverse studies valt op te maken dat een huwelijk binnen de eigen etnische of religieuze kring vaak de voorkeur geniet bij veel migrantengemeenschappen; dit wordt endogamie genoemd.¹⁰³ Ook uit het onderhavige onderzoek kwam het beeld naar voren dat er binnen verschillende moslimgemeenschappen met een migrantenachtergrond een sterke voorkeur bestaat voor het trouwen binnen de eigen etnische en religieuze kring.¹⁰⁴ Verschillende respondenten in dit onderzoek merkten op dat het huwelijk vaak wordt gezien als een verbintenis tussen twee families, in plaats van een verbintenis tussen twee individuen. Hetzelfde geldt voor een echtscheiding: ook dit is geen zaak die slechts twee individuen aangaat maar twee families, of soms nog verder dan dat: de gemeenschap waartoe het echtpaar en de families behoren.¹⁰⁵

Daarnaast moet voor ogen worden gehouden dat de wijze waarop migranten een huwelijk sluiten en ontbinden vaak mede bepaald wordt door de wet- en regelgeving van het land van herkomst. Dit kan voortkomen uit de wens de huwelijkse status (bijvoorbeeld gehuwd of gescheiden) ook erkend te willen hebben in het land van herkomst, in dat geval moet rekening worden gehouden met het rechtssysteem en wetgeving van het land van herkomst.¹⁰⁶ De casus van Laila is hier een voorbeeld van.

¹⁰¹ Voor studies over migranten en huwelijken zie onder meer: Dessing (1999, 2001), Koning & Bartels (2005), Rutten e.a. (2015), Sterckx e.a. (2014), Storms & Bartels (2008), Szepietowska e.a. (2011).

¹⁰² In dat verband wijs ik hier op de studie 'Gewoon Getrouwd' van Rutten e.a. (2015), daarin wordt de wijze van huwelijkssluiting voor tien migrantengemeenschappen (Afghaans, Egyptisch, Ghanees, Iraaks, Iraans, Marokkaans, Pakistaans, Somalisch, Surinaams en Turks) beschreven.

¹⁰³ Zie bijvoorbeeld Koning & Bartels 2005, Sterckx e.a. 2014.

¹⁰⁴ Dit beeld werd onder meer bevestigd door respondenten Ben Daoued & Oenema, Abdelhak en deelnemers discussiebijeenkomst Arnhem.

¹⁰⁵ Zie ook hoofdstuk 4, par. 4.5.

¹⁰⁶ Zie ook Rutten e.a. 2015, p. 37.

LAILA is een 33-jarige Nederlandse vrouw met een Palestijnse achtergrond. Toen Laila 19 jaar was, trouwde ze met een Palestijns-Nederlandse man in hun beider land van herkomst. Ze ging in Nederland wonen en enige jaren later werd er een kind uit dit huwelijk geboren. Een paar maanden na de bevalling pakte haar man zijn koffers en vertrok. Het huwelijk werd naar Nederlands recht ontbonden. Hierover zegt Laila: “Volgens de Nederlandse wet zijn wij wel gescheiden, maar niet volgens de islamitisch wet. (...) Voor de buitenwereld ben ik nog steeds de vrouw van, terwijl het niet zo is (...) mensen weten dat wij uit elkaar zijn, maar ze weten ook dat hij mij nog steeds als zijn vrouw ziet”. Laila probeert nu een scheiding in het land van herkomst te realiseren, maar haar ex-man heeft duidelijk te kennen gegeven dat hij niet wil meewerken aan een scheiding. Bovendien heeft hij haar beschuldigd van overspel omdat zij islamitisch getrouwd is geweest met een andere man. Hij gebruikt deze ‘relatie’ nu als chantagemiddel tegen haar, wat het realiseren van de echtscheiding in het land van herkomst nog moeilijker maakt.

Hoe belangrijk de wet- en regelgeving van het land van herkomst voor het in stand houden alsook het opheffen van een situatie van huwelijkse gevangenschap is, zal in de paragrafen over de Marokkaanse en Iraanse gemeenschap wederom duidelijk worden.

3.3.1.1 Informele islamitische huwelijken

Daar waar Laila probeerde een formeel huwelijk in het land van herkomst ontbonden te krijgen, kan er ook sprake zijn van een informeel huwelijk. Een informeel huwelijk kan worden afgesloten naast of zonder een burgerlijk huwelijk, alhoewel dat laatste volgens de Nederlandse wetgever niet is toegestaan.¹⁰⁷ Volgens diverse respondenten zijn moskeeën en imams in Nederland op de hoogte van deze wettelijke bepalingen.¹⁰⁸

De twee geïnterviewde Marokkaanse imams Belkasmi en Schliman, bijvoorbeeld, waren niet alleen op de hoogte van deze bepalingen maar waren ook fel gekant tegen informele (*‘urfi*) huwelijken die worden gesloten zonder burgerlijk huwelijk. Imam Schliman was van mening dat er niet lichtzinnig met het huwelijk moet worden omgegaan, want “het is makkelijk om mensen te laten trouwen maar wie gaat hen scheiden?” Overigens waren deze twee respondenten, en enkele andere respondenten bekend met de Marokkaanse gemeenschap, van mening dat informele huwelijken onder Marokkanen in Nederland bijna niet worden gesloten. Volgens imam Belkasmi zijn deze praktijken niet alleen verboden (*haram*), maar worden ze bovendien afgekeurd binnen de gemeenschap omdat *‘urfi* huwelijken een slechte reputatie hebben. Een Marokkaanse vrouw zal zich niet tot een bekende (binnen de Marokkaanse gemeenschap) imam wenden voor een *‘urfi* huwelijk omdat zij daar niet mee geassocieerd wil worden; daarom vinden dit soort huwelijken meestal plaats buiten de moskeeën, aldus Belkasmi.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Een religieus huwelijk gesloten door of in het bijzijn van een geestelijke voorafgaand aan of zonder een burgerlijk huwelijk is volgens Nederlands recht niet toegestaan, ingevolge artikel 1:68 BW en artikel 449 Wetboek van Strafrecht (zie hoofdstuk 2, paragraaf 2.3.1).

¹⁰⁸ Respondenten Belkasmi, Schliman, Abdelhak, Mohamed en Abdel. Zie Bakker e.a. voor soortgelijke bevindingen (2010, p. 56-57).

¹⁰⁹ Theologen Abdelhak, Mohamed en Abdel waren eenzelfde mening toegedaan.

Diverse deelnemers aan de discussiebijeenkomsten in Arnhem en Beek waren echter een andere mening toegedaan. Deze deelnemers vertelden dat zij verschillende vrouwen (ook vrouwen met een Turkse en Marokkaanse achtergrond) kenden die, na gescheiden te zijn van een rechtsgeldig huwelijk, opnieuw zijn getrouwd, maar dan slechts religieus (informeel). Volgens deze deelnemers kiezen deze vrouwen bewust voor een informeel huwelijk omdat zij geen officieel huwelijk meer willen. Het betrof hier veelal vrouwen die voor een tweede keer trouwden en vaak al kinderen uit het eerste huwelijk hadden.¹¹⁰ Veel van deze vrouwen hebben, aldus de deelnemers, een moeilijke echtscheiding achter de rug, soms met grote financiële gevolgen, en daarom willen ze geen officieel huwelijk meer. Bovendien is scheiden van een informeel huwelijk veel eenvoudiger, in tegenstelling tot een officieel huwelijk. Deze deelnemers waren dus van mening dat het ontbinden van een informeel huwelijk niet altijd moeilijk hoeft te zijn, soms zelfs juist veel makkelijker.

Advocaat Wedemeijer sprak ook over Marokkaanse Nederlanders die bewust kiezen voor een informeel religieus huwelijk, bijvoorbeeld naast een samenlevingsovereenkomst, omdat ze niet willen dat er een Marokkaans juridisch huwelijk wordt gesloten – “omdat het formeel gedoe geeft als het stopt”. Hij vertelde het vooral onder jongeren te zien, “die sluiten een compromis met hun familie, met hun geloof en met hun culturele achtergrond”. Ook respondent Budhu Lall gaf aan te zien dat jonge mensen regelmatig informeel trouwen om zo vrijer met elkaar om te kunnen gaan; ‘formeel’ trouwen wordt dan gezien als een te grote stap.

In de casus van Naseem werd een informeel huwelijk gesloten na het burgerlijke huwelijk. Het huwelijk werd enige tijd later ontbonden door de Nederlandse rechter, maar het informele islamitische huwelijk bleef bestaan.

***NASEEM** is een 29-jarige Nederlandse vrouw van Pakistaanse origine. Ze trouwde met een Nederlandse man, ook van Pakistaanse origine. Ze trouwden eerst in het stadhuis en een maand later ook islamitisch. Het huwelijk hield echter niet lang stand: drie jaar later werd het huwelijk door een Nederlandse rechter ontbonden. Naseem wilde ook een islamitische echtscheiding. Ze klopte overal aan, maar vond steeds nul op het rekest. Via een onrechtmatige daad-actie bij de civiele rechter heeft ze geprobeerd haar ‘ex’-man zo ver te krijgen mee te werken aan een islamitische echtscheiding – “ik hoorde al van meerdere mensen dat hij heeft gezegd ‘nou, ze heeft mij zo laten huilen door de echtscheiding, nu ga ik haar laten voelen hoe het is als ze voor een islamitische echtscheiding bij mij komt, want dan moet ze toch wel bij mij komen’”. Op last van de civiele rechter en met hulp van hun beider advocaten is een religieuze echtscheidingsovereenkomst opgesteld en ondertekend.*

Ik zal wat dieper op deze casus ingaan omdat hij duidelijk laat zien dat er onduidelijkheid kan bestaan of en hoe een informeel huwelijk ontbonden kan worden.

Naseem wilde graag een islamitische echtscheiding naast de burgerlijke echtscheiding. De advocaat van haar (ex-)man liet weten dat ze zich daarvoor maar moest wenden tot een sharia-raad – “alsof die hier beschikbaar is ergens!” Naseem contacteerde vervolgens veel verschillende personen en

¹¹⁰ Zie ook Rutten e.a. 2015, p. 106.

instanties, in binnen- en buitenland.¹¹¹ Ze ging ook te rade bij enkele imams, van hen kreeg ze verschillende reacties. Sommigen zeiden ‘je bent nu volgens de Nederlandse wet gescheiden, dus je bent nu ook voor de islamitische wet gescheiden’; anderen zeiden dat het beter was als ze zou scheiden, maar dat ze haar niet konden verder helpen. Naseem verzuchtte: “Wie moet ik nu geloven? Niemand wilde iets op papier vastleggen.. wat als ik opnieuw zou trouwen, wat zou dat betekenen?” Bovendien hoorde ze via vriendinnen een verhaal van een vrouw in eenzelfde situatie, die op het moment van de ondertekening van de *nikah* (islamitisch huwelijk) geconfronteerd werd met de vraag ‘Je bent toch gescheiden? Waar zijn dan je (islamitische) echtscheidingspapieren?’ Naseem wilde hoe dan ook een islamitische echtscheiding, maar “het kost mij heel veel geld maar ook heel veel inspanning en stress!” Uiteindelijk koos ze ervoor om een kort geding tegen haar (ex-)man te starten, om hem zo via een actie uit onrechtmatige daad te dwingen mee te werken aan een islamitische echtscheiding. Het kort geding leidde er uiteindelijk toe dat een religieuze echtscheidings-overeenkomst werd opgesteld en ondertekend.

De casus van Naseem laat zien dat het realiseren van een ontbinding van een informeel islamitisch huwelijk voor betrokkenen ingewikkeld kan zijn. Vooral wanneer het voor de echtelieden niet duidelijk is tot wie ze zich kunnen of moeten wenden voor de ontbinding van hun huwelijk.¹¹² Voor religieuze gezagsdragers kunnen dergelijke situaties ook ingewikkeld zijn, vooral wanneer er geen consensus bestaat over de status van dergelijke huwelijken en de wijze van ontbinding van deze huwelijken. De twee geïnterviewde Marokkaanse imams gaven bijvoorbeeld aan dat ze het lastig vonden om in dergelijke situaties betrokkenen van advies te voorzien of te bemiddelen. De respondenten zeiden in eerste instantie betrokkenen terug te sturen naar degene(n) die het huwelijk hebben gesloten en zich liever niet te mengen in de ontbinding van dergelijke huwelijken.

Anderzijds zijn er mensen die niet de behoefte voelen om een informeel islamitisch huwelijk te (laten) ontbinden. Bijvoorbeeld omdat men van mening is dat het islamitische huwelijk is beëindigd door de burgerlijke echtscheiding¹¹³ of omdat men besluit of vindt dat het huwelijk ten einde is gekomen (zonder procedure of zonder schriftelijke bewijs). Of iemand die nog informeel islamitisch gehuwd is vindt dat hij of zij in huwelijksgevangenschap verkeert en een islamitische scheiding nodig heeft om deze situatie te beëindigen, zal dus per persoon verschillen.

3.3.1.2 Bemiddeling door imams/moskeeën

Voor het tot een officiële echtscheiding komt, hetzij in Nederland of in het land van herkomst, wenden mensen zich steeds vaker tot een imam. De stijging van het aantal echtscheidingen onder moslims in Nederland heeft zijn weerslag op het werk en de rol van de imam en andere religieuze gezagsdragers. Imam Schliman gaf aan vaak vragen te krijgen over huwelijk en echtscheiding, bijvoorbeeld of je wel mag scheiden, of het geen zonde is. Sommige vrouwen durven de stap niet te

¹¹¹ Ze heeft onder andere bij de Pakistaanse ambassade geïnformeerd of ze haar islamitische huwelijk nog in Pakistan kan laten registreren om vervolgens dan ook daar een islamitische echtscheiding te kunnen krijgen; dit bleek echter niet te kunnen.

¹¹² Vgl. Liversage 2012.

¹¹³ Zie ook hoofdstuk 2, paragraaf 2.4.3.

zetten omdat ze bang zijn dat ze daarmee zondigen tegen God.¹¹⁴ Respondent Hudson vertelde een paar keer te hebben meegemaakt dat cliënten na de vastenmaand “ramadan ineens beslissen om terug te gaan, omdat ramadan een feest is van vergiffenis en verzoening (...) en dan willen ze ook geen hulp meer vanuit XX (naam organisatie), maar kiezen ze voor hulp van hun gemeenschap en de imam.”

Volgens verschillende respondenten wordt op imams steeds vaker een beroep gedaan om te bemiddelen bij problemen of conflicten, ook bij huwelijksproblemen. Respondent Mohamed zei hierover: “Als ze gaan trouwen dan zie je ze niet maar als er conflicten zijn dan bellen ze de imam als eerste.”¹¹⁵ De twee geïnterviewde Marokkaanse imams erkennen veel aan bemiddeling bij huwelijksproblemen (naast andere conflicten) te doen. Beide imams doen dat overigens niet alleen, maar worden daarin geassisteerd door bemiddelingscommissies die zijn ingesteld door hun moskee. Er wordt met beide partijen (man en vrouw) gepraat, meestal eerst afzonderlijk en als het mogelijk is met hen samen. Tijdens die gesprekken wordt geprobeerd om allereerst helder te krijgen wat de problemen zijn die spelen. Vervolgens wordt geprobeerd om mensen weer met elkaar in gesprek te laten komen en er wordt gekeken of verzoening nog mogelijk is. Ook wanneer het huwelijk niet meer te redden is, is het wenselijk – zeker wanneer een echtpaar kinderen heeft – dat man en vrouw met elkaar praten en eerlijk spreken over hun problemen.¹¹⁶ Maar bemiddeling of niet, voor een scheiding heeft men geen imam nodig, zo benadrukte Imam Belkasmi. Daarvoor dienen mensen zich te wenden tot de Nederlandse, dan wel Marokkaanse autoriteiten.¹¹⁷ Wat het effect is van deze informele geschillenbeslechting op situaties van huwelijksgevangenschap en echtscheiding voor Marokkanen in Nederland, is echter niet bekend. Hiervoor is nader onderzoek wenselijk en noodzakelijk.¹¹⁸

Respondenten Jeroen en Richard waren van mening dat tussenkomst van een imam bij huwelijksproblemen uitkomst kan bieden: “wanneer een imam autoriteit heeft binnen zijn gemeenschap, dan zal er wel naar hem worden geluisterd... een imam kan soms een oplossing of beweging forceren”. Maar, aldus Jeroen, “dit (EvE: huwelijksgevangenschap) zijn geen moskeeproblemen, dit zijn samenlevingsproblemen.” Volgens Jeroen en Richard is het een recente ontwikkeling dat er steeds vaker een beroep wordt gedaan op de pastorale rol van de imam. Met als gevolg dat de vraag imams vaak boven het hoofd groeit, omdat de meerderheid van de huidige imams hier niet op toegerust is. Moskeeën in Nederland (hetzelfde geldt overigens voor moskeeën in Marokko) hebben geen pastorale traditie, zoals de kerken in Nederland dat wel hebben, aldus deze twee respondenten.

¹¹⁴ Respondent Richard vertelde dat hij denkt dat met name strikt gelovige vrouwen meer moeite hebben om uit een huwelijk te stappen omdat ze denken dat ze daarmee een enorme zonde begaan. De angst een grote zonde te begaan weerhoudt deze vrouwen er dan van om voor zichzelf te kiezen, aldus Richard.

¹¹⁵ Volgens Mohamed en Abdel werken de verzoeningspogingen van de imam of moskee overigens meestal niet, vaak gaat het stel toch uit elkaar.

¹¹⁶ Respondent Schliman.

¹¹⁷ Respondent Belkasmi gaf aan in rechtstreeks contact te staan met de Marokkaanse ambassade en consulaten in Nederland; hij kan mensen doorverwijzen wanneer zij vragen hebben over de erkenning van een Nederlandse echtscheiding door Marokko of een echtscheiding naar Marokkaans recht.

¹¹⁸ Hierbij kan wel verwezen worden naar het nog lopende promotieonderzoek van Arshad Muradin (Universiteit Leiden), naar informele geschillenbeslechting binnen de Marokkaanse gemeenschap in Nederland. Zie: <https://www.universiteitleiden.nl/en/staffmembers/arshad-muradin#tab-2> (geraadpleegd 20 juli 2017).

3.3.2 Marokkaanse gemeenschap

Respondenten bekend met Marokkaanse gemeenschappen in Nederland beschreven de gang van zaken voor een gebruikelijk Marokkaans-Nederlands huwelijk als volgt: eerst sluit het echtpaar een burgerlijk huwelijk en vervolgens wordt dit gevierd met een huwelijksfeest. Het echtpaar vraagt een imam om het huwelijk te zegenen, meestal voorafgaand aan het feest. Vervolgens laten veel Marokkaanse Nederlanders hun huwelijk registeren via een van de Marokkaanse consulaten, met als gevolg dat het huwelijk zowel in Nederland als in Marokko staat ingeschreven.¹¹⁹

Verscheidene respondenten lieten zich positief uit over het hervormde Marokkaanse erkenningsbeleid, waardoor de erkenning van Nederlandse echtscheidingen door Marokko veel eenvoudiger is geworden. Volgens respondenten is de situatie aanzienlijk verbeterd sinds de invoering van de vernieuwde Marokkaanse familiewet (*Mudawwanah*) in 2004.¹²⁰ Zo zijn er uitdrukkelijk regels in de wet vastgelegd voor erkenning van de Nederlandse echtscheiding in Marokko waarmee de mogelijkheid tot erkenning werd versoepeld. Verder is de rechtspositie voor vrouwen die willen scheiden in Marokko verbeterd omdat de echtscheidingsgronden voor vrouwen zijn uitgebreid, aldus respondent Van de Brom. Zo kent de Marokkaanse wet, net als in Nederland, nu ook de echtscheidingsgrond 'duurzame ontwrichting'.¹²¹ De wetswijzigingen hebben er toe geleid dat een echtscheiding naar Marokkaans recht nu makkelijker te realiseren is, ook voor Marokkanen in Nederland.

Advocaat Wedemeijer was van mening dat een Marokkaanse echtscheiding zonder al te veel problemen te regelen is. Het is, volgens hem, vooral een kwestie van tijd en geld: hoe meer geld je bereid bent te betalen, hoe sneller het kan gaan. Imam Schliman vertelde, echter, dat hij regelmatig hoort over problemen rondom de echtscheiding en dit betreft dan juist meestal problemen die ontstaan rondom geldkwesties. Vaak zijn dit conflicten over alimentatie die moet worden betaald, hetzij in Nederland of Marokko of beide landen. Een ander probleem rondom echtscheiding dat deze respondent ook tegenkwam, was het feit dat een echtgenoot niet wil meewerken aan een Marokkaanse scheiding omdat hij zijn vrouw wil dwarszitten. Dit zien we ook terug in het verhaal van Aya.

AYA is een Marokkaans-Nederlandse vrouw van 39 jaar. Op haar achttiende trouwde ze, tegen de zin van haar familie, met een Marokkaans-Nederlandse man op het Marokkaanse consulaat in Nederland. Het huwelijk werd in Nederland niet ingeschreven, waardoor Aya eenhoofdig gezag had over de twee kinderen die uit het huwelijk werden geboren. Ze ontvluchtte haar gewelddadige huwelijk en heeft uiteindelijk negen jaar moeten wachten voordat ze erin slaagde om het Marokkaanse huwelijk ontbonden te krijgen. De eerste jaren nadat de relatie was verbroken, weigerde haar ex-man mee te werken aan een echtscheiding. Totdat zij haar pogingen staakte en hij op last van de kinderrechter (i.v.m. een omgangregelingsverzoek) zich genooddaakt zag mee te werken aan een echtscheiding in Marokko. In de echtscheidingsovereenkomst deed Aya afstand van haar rechten in ruil voor een scheiding – "ik heb van alles afstand gedaan want anders werkte hij niet mee".

¹¹⁹ Het opmaken van een huwelijksakte op het consulaat wordt gedaan door beroepsgetuigen ('*udul*) en is volgens imam Belkasmī alleen belangrijk voor de juridische status in Marokko; het heeft verder niets met religie te maken.

¹²⁰ Respondenten Belkasmī, Mohamed en Abdel, Van de Brom, Verkuijlen, Wedemeijer.

¹²¹ Jordens-Cotran 2007, p. 826.

Ook Aya profiteerde naar eigen zeggen van de herziene wetgeving van 2004. Dankzij de vernieuwde *Mudawwanah* werd het voor haar eenvoudiger om een Marokkaanse echtscheiding aan te vragen. Maar de grootste verbetering voor veel Marokkaanse Nederlanders zal liggen in het feit dat erkenning van de Nederlandse echtscheiding door Marokko eenvoudiger is geworden. Als een persoon door het Marokkaanse erkenningsbeleid in zowel Nederland als Marokko als gescheiden staat geregistreerd, dan hoeft er niet nog een keer een echtscheidingsprocedure in Marokko gevoerd te worden. Aangenomen kan worden dat Marokkanen in Nederland hierdoor minder snel in een situatie van huwelijkse gevangenschap zullen terechtkomen.

3.3.3 Iraanse gemeenschap

Het fenomeen huwelijkse gevangenschap werd duidelijk herkend door de verschillende respondenten die bekend zijn met de Iraanse gemeenschap in Nederland. Volgens respondent Dadvar wordt er gezegd dat ruim vijftig procent van de Iraniërs die getrouwd naar Nederland zijn gekomen, gescheiden zijn naar Nederlands recht. Ze vermoedde dat veel van deze huwelijken in Iran (nog) niet zijn ontbonden. Dit betekende volgens Dadvar dat veel Iraanse-Nederlanders in een situatie van huwelijkse gevangenschap verkeren. Vooral vrouwen kunnen problemen ondervinden van deze situatie. Zo kunnen getrouwde vrouwen niet zelfstandig een Iraans paspoort aanvragen, omdat ze voor dat soort handelingen de toestemming van hun echtgenoot nodig hebben. Respondent Dadvar: “Kijk, als je niet gescheiden bent, kan je in Iran officieel veel dingen niet doen, wettelijk... je kan niet hertrouwen, geen paspoort aanvragen, niet reizen...”. Ook Iraanse vrouwen hier in Nederland, die gescheiden zijn naar Nederlands recht maar nog gehuwd naar Iraans recht, kunnen hinder ondervinden van het feit dat ze bij alle Iraanse juridische aangelegenheden nog steeds toestemming nodig hebben van hun (ex-)echtgenoot.¹²² De casus van Farzaneh is hier een voorbeeld van.

***FARZANEH** is een Iraans-Nederlandse vrouw van 54 jaar. Ze trouwde, met de handschoen, met een Iraanse man die zich op dat moment buiten Iran bevond. Als politiek vluchteling kwam het echtpaar met kind naar Nederland, alwaar nog een tweede kind werd geboren. Het huwelijk hield niet lang stand: zes jaar nadat het gesloten was, werd het in Nederland ontbonden. Vele jaren later wilde Farzaneh op familiebezoek in Iran. Op de Iraanse ambassade kreeg ze te horen dat ze voor een nieuw Iraans paspoort de toestemming van haar man nodig had; naar Iraans recht is ze immers nog steeds getrouwd. Het aanvragen van een scheiding in Iran blijkt niet zo eenvoudig te zijn, vooral omdat Farzaneh niet weet waar haar ‘ex’-man precies is. Ze heeft eigenlijk geen zin in weer een juridisch gevecht, “maar ik weet dat het moet gebeuren (...) het feit dat hij over mijn leven, dat kleine stukje van mijn leven (i.e. het paspoort) bepaalt, is zo-o frustrerend! Het is alsof ik minderwaardig ben”.*

Iraniërs in Nederland kunnen zich wenden tot de Iraanse ambassade in Den Haag om een scheiding naar Iraans recht te realiseren.¹²³ In aanwezigheid van een imam kan het koppel daar een scheiding regelen, maar dan moeten beide echtgenoten wel overeenstemming hebben bereikt over de scheiding.¹²⁴ Voor Farzaneh bijvoorbeeld is dit geen optie omdat ze niet weet waar haar ‘ex’-man is

¹²² Respondenten Chavoushi en Dadvar.

¹²³ Zie ook Kruijger 2017/2018.

¹²⁴ Respondenten Rahnama’i en Dadvar.

(ze heeft gehoord dat hij in een ander land woont); zij kan dus niet via de ambassade in Nederland een Iraanse scheiding regelen. Zij zal een echtscheidingsprocedure moeten starten in Iran.

Fariba is een andere Iraanse-Nederlandse vrouw die ik heb gesproken. Fariba was op het moment van het interview bezig met een rechtszaak in Iran tegen haar 'ex'-man om haar financiële rechten op basis van haar huwelijkscontract op te eisen. Ze wilde eerst deze rechten verzilverd zien voordat ze werk wilde maken van een scheiding naar Iraans recht.

***FARIBA** is een Iraans-Nederlandse vrouw van 45 jaar. Ze trouwde op haar negentiende in Iran met een Iraanse man van dertig jaar, tegen de zin van haar ouders. Het echtpaar kreeg twee kinderen en verhuisde naar Nederland. Na een moeilijk en gewelddadig huwelijk wordt er na 23 jaar een echtscheiding uitgesproken naar Nederlands recht. Naar Iraans recht is Fariba nog steeds getrouwd met haar ex-man; ze is momenteel verwickeld in een rechtszaak in Iran tegen haar man om haar rechten die zij heeft op basis van haar huwelijkscontract op te eisen: "het enige dat werkt om ervoor te zorgen dat hij van mij gaat scheiden, is hem onder druk te zetten met geld." Ze hoopt dat ze snel krijgt wat haar toekomt en dat het huwelijk ook in Iran ontbonden wordt.*

De ontbinding van een huwelijk naar Iraans recht is onder andere te realiseren, zoals Fariba van plan was te doen, door een echtscheidingsprocedure in Iran te starten. Deze route kan gevolgd worden als er bijvoorbeeld financiële belangen op het spel staan, zoals bij Fariba het geval was. Of men kan proberen een erkenning van de Nederlandse echtscheiding (na een in Iran gesloten huwelijk) door Iran voor elkaar te krijgen; hiervoor zijn vaak wel aanvullende procedures via een religieuze autoriteit nodig. In aanvulling op de Nederlandse echtscheiding is een religieuze echtscheiding, uitgesproken door een imam of moskee die wordt erkend door de Iraanse ambassade, nodig. Het echtpaar kan vervolgens, wanneer alle benodigde documenten overlegd zijn, de echtscheiding laten registeren bij de Iraanse ambassade in Nederland.¹²⁵ De ontbinding van een Iraans huwelijk, of het nu in Nederland of Iran gebeurt, is hoe dan ook meestal ingewikkeld. Het kan bovendien kostbaar zijn en veel tijd in beslag nemen, vooral wanneer een van beide partijen niet wil meewerken, is verdwenen of wanneer de procedure op afstand gevoerd moet worden. Zolang het Iraanse huwelijk niet is ontbonden, worden de partners gezien als getrouwd en dit kan verstrekkende gevolgen hebben voor, bijvoorbeeld, de bewegingsvrijheid van Iraanse-Nederlanders. In hoofdstuk 5 zal, naast gevolgen van huwelijksgevangenschap in het algemeen, verder worden ingegaan op deze beperking van de bewegingsvrijheid als gevolg van het nog bestaande Iraanse huwelijk.

3.3.4 Bekeerlingen

Bekeerlingen worden hier kort uitgelicht omdat verschillende respondenten nieuwe moslims benoemden als een kwetsbare 'groep', dat wil zeggen dat zij vaker problemen kunnen ondervinden bij het sluiten en ontbinden van een religieus huwelijk.¹²⁶ Zo vertelden imams Belkasmî en Schliman dat er zich problemen kunnen voordoen wanneer een bekeerling een informeel huwelijk heeft gesloten en van dit huwelijk af wil. Respondent Belkasmî vertelde een keer benaderd te zijn door een

¹²⁵ Zie Kruiniger 2017/2018.

¹²⁶ Zie ook Moors 2014, p. 12.

vrouw die in een dergelijke situatie verkeerde. Deze vrouw had thuis een *'urfi* huwelijk afgesloten in de aanwezigheid van twee getuigen; het huwelijk was vervolgens op de klippen gelopen maar de man wilde haar geen *talaq* geven. De man hield deze vrouw gevangen in het huwelijk, aldus de respondent.¹²⁷ Hij heeft in deze zaak bemiddeld en uiteindelijk is het huwelijk wel ontbonden in aanwezigheid van twee getuigen en een imam.

Om meer te weten te komen over bekeerlingen in relatie tot huwelijkse gevangenschap, heb ik met 'Jeroen' en 'Richard' gesproken.¹²⁸ Respondenten Jeroen en Richard zijn beiden als jongvolwassen moslim geworden. Ik heb hen benaderd voor een interview omdat zij via hun werk en privé regelmatig in contact kwamen met andere bekeerlingen. Zij gaven aan de problematiek van huwelijkse gevangenschap te herkennen bij zowel bekeerlingen als niet-bekeerlingen en dan vooral in relatie tot informele huwelijken. Vooral vrouwelijke bekeerlingen kunnen, volgens deze respondenten, nog weleens te maken krijgen met huwelijkse gevangenschap wanneer zij uit een informeel huwelijk willen stappen. Volgens Jeroen komt dit doordat deze vrouwen geen sterke *wali* (voogd) hebben, met andere woorden: ze hebben niemand die hun zaak behartigt, bijvoorbeeld wanneer ze huwelijksproblemen hebben. "Ze staan er veelal alleen voor", aldus Jeroen. Wanneer er huwelijksproblemen zijn en er naar een oplossing wordt gezocht, dan gebeurt dit, volgens deze twee respondenten, vaak "op een Midden-Oosterse manier", dat wel zeggen met tussenkomst en bemiddeling van families en gericht op verzoening (*sulh*). Vrouwelijke bekeerlingen ontbreekt het vaak aan een netwerk of familie die hen kan steunen of vertegenwoordigen wanneer er bemiddelings- of verzoeningsessies worden belegd.

Jeroen merkte daarbij echter wel op dat hij aan de andere kant genoeg vrouwen kent die geen steun of netwerk nodig hebben om uit zo'n huwelijk te stappen, "die zeggen 'dit werkt niet, je zoekt het maar uit... het is klaar!' en die gaan gewoon verder met hun leven." Ook hier zien we weer dat het per individu verschilt of een persoon, die informeel gehuwd is en waarvan de relatie ten einde is, van mening is dat hij/zij verkeert in huwelijkse gevangenschap. De een voelt zich gescheiden als de relatie ten einde is en heeft geen behoefte aan een religieuze ontbinding (al dan niet door een religieuze gezagsdrager), een ander kan daar wel behoefte aan hebben.

3.4 Gemengde huwelijken

Een gemengd (migranten)huwelijk is een huwelijk tussen een Nederlandse (autochtone) partner en een buitenlandse partner. Het huwelijk kan in Nederland gesloten zijn, in het land van de buitenlandse partner of een derde land. Door toenemende globalisering is de laatste tien jaar het aantal gemengde huwelijken toegenomen, terwijl het aantal migratiehuwelijken tussen partners die behoren tot dezelfde herkomstgroep is afgenomen.¹²⁹ In de categorie gemengde huwelijken vormen Nederlandse (autochtone) mannen met een niet-Europese vrouw de meerderheid. Populaire herkomstlanden van deze vrouwelijke partners zijn landen als Oekraïne, Wit-Rusland, Filippijnen,

¹²⁷ Respondent Belkasmi noemde deze vrouw een *mu'allaqa*, d.w.z. iemand die vastzit aan iets, vasthangt aan iets).

¹²⁸ Ik heb geen casestudy interviews afgenomen met bekeerlingen die religieus zijn gescheiden of wilden scheiden. Ik heb wel geprobeerd respondenten te vinden, maar dit is niet gelukt. Hierbij speelde mee dat het onderzoeksproject ten einde liep.

¹²⁹ Sterckx e.a. 2014, p. 51, 147 e.v.

Thailand en Brazilië. De echtgenoten van autochtone vrouwen komen veelal uit Turkije, Tunesië en Egypte.¹³⁰

In het kader van dit onderzoek heb ik een aantal personen geïnterviewd die hetzij zelf gemengd gehuwd zijn (geweest), dan wel met personen die via hun werk met deze ‘groep’ te maken hebben. Ik heb twee casestudy interviews afgenomen met twee autochtone vrouwen: ‘Kirsten’ en ‘Sandra’. Beiden zijn in het land van de echtgenoot, respectievelijk Egypte en Tunesië, getrouwd. Vervolgens zijn ze met hun partner naar Nederland gekomen en na enige tijd gescheiden naar Nederlands recht; ten tijde van het interview waren zij (nog) niet gescheiden naar het recht van het land waar het huwelijk gesloten was.

KIRSTEN is een Nederlandse vrouw van 44 jaar. Als twintiger woonde en werkte ze in Egypte en trouwde daar met een Egyptische man. Ze kregen twee kinderen en verhuisden naar Nederland. Het huwelijk verliep zeer moeizaam. De man ontwikkelde bovendien psychiatrische problemen en was gewelddadig. Het huwelijk eindigde in een echtscheiding naar Nederlands recht. Kirsten voelt zich niet getrouwd, maar toch wil ze een Egyptische scheiding: “Het moet maar eens ophouden... ik wil gewoon niets meer met hem te maken hebben, op wat voor manier dan ook.” Ze denkt dat als ze gescheiden zijn, hij haar dan meer met rust zal laten – “want hij blijft het gevoel hebben dat wij verbonden zijn... ik blijf van hem”. Ze heeft geïnformeerd naar de mogelijkheden voor een Egyptische scheiding maar die zijn allemaal niet haalbaar, omdat haar ex-man niet wil meewerken en ze bovendien bang is voor nieuwe confrontaties met haar ex.

SANDRA is een Nederlandse vrouw van 35 jaar. Tijdens een vakantie in Tunesië leerde ze een Tunesische man kennen; ze trouwen een paar jaar later in Tunesië. Kort voor de bevalling van hun kind kwam de man naar Nederland, maar dat ging niet goed. Nog voor ze bevallen was, had Sandra haar huis verlaten omdat er sprake was van huiselijk geweld. Ze vroeg meteen een echtscheiding aan. Het duurde ruim tweeënhalf jaar voordat de echtscheiding naar Nederlands werd uitgesproken omdat de man de boel onnodig heeft zitten rekken, aldus Sandra. Sandra heeft geen behoefte aan een Tunesische echtscheiding. Het enige wat haar zorgen baart is dat haar kind ook de Tunesische nationaliteit heeft; ze heeft weliswaar eenhoofdig gezag, maar toch is ze bang dat haar ex-man haar kind wil meenemen naar Tunesië.

Een andere respondent, Noor Stevens, heeft een organisatie (Bezness Alert) opgericht die opkomt voor slachtoffers van liefdesfraude (*Bezness*).¹³¹ Op de website van Bezness Alert valt te lezen dat *Bezness* vooral voorkomt in toeristische gebieden van Egypte, Tunesië, Turkije en de Caribische gebieden. Stevens vertelde dat zij verschillende vrouwen kent die in Nederland zijn gescheiden (soms al jaren geleden), maar nog (religieus) getrouwd zijn in Egypte. Enkele vrouwen zitten volgens haar letterlijk vast in Egypte, vaak met kinderen, omdat zij niet terug durven of kunnen keren naar Nederland, bijvoorbeeld omdat de man een uitreisverbod voor vrouw en kinderen heeft opgelegd.

¹³⁰ Sterckx e.a. 2014, p. 51-2.

¹³¹ *Bezness* is afgeleid van het Duitse woord ‘Beziehung’ (relatie) en het Engelse woord ‘Business’ (zaken doen), zie website Bezness Alert: www.beznessalert.com/wat_is_bezness.html (geraadpleegd 24 februari 2017).

Deze vrouwen zijn vooral bang om hun kinderen kwijt te raken, omdat ze die niet mee kunnen nemen zonder toestemming van de vader, aldus Stevens. Tijdens interviews met verschillende andere deskundigen, bijvoorbeeld werkzaam in de advocatuur en vrouwenopvang, heb ik gevraagd of zij in hun werk te maken krijgen met personen die gemengd gehuwd zijn (geweest), die verkeerden in een situatie van huwelijkse gevangenschap; deze respondenten gaven aan dit niet te zijn tegengekomen in hun werk. Wel verhaalden enkele respondenten over personen die een buitenlands of religieus huwelijk wilden (laten) beëindigen ten behoeve van een aanstaand gemengd huwelijk.¹³²

3.5 Samenvattend

In dit hoofdstuk is aandacht besteed aan de vraag bij welke (religieuze) groepen huwelijkse gevangenschap voorkomt. Het onderzoek heeft zich beperkt tot de drie monotheïstische godsdiensten en concentreert zich daarom op de joodse, christelijke en moslimgemeenschappen in Nederland. Ten aanzien van de eerste twee gemeenschappen is gekeken naar bepaalde subgroepen of stromingen. Voor de joodse gemeenschap betrof dit in het bijzonder de orthodox joodse gemeenschap; voor de christelijke gemeenschap ging het om 'bevindelijke christenen' (protestanten), katholieken en Syrisch-Orthodoxen. Wat de moslimgemeenschappen betreft is niet gefocust op bepaalde gemeenschappen. In dit hoofdstuk is echter in het bijzonder aandacht besteed aan de Marokkaanse en Iraanse gemeenschap, en bekeerlingen (of: nieuwe moslims). Tenslotte is nog kort aandacht besteed aan de categorie 'gemengde huwelijken, dat zijn huwelijken gesloten tussen een Nederlander en een buitenlandse partner.

In de joods orthodoxe gemeenschap in Nederland is de problematiek van huwelijkse gevangenschap, of in joods-rechtelijke termen te spreken: de *agoena*-problematiek, een bekend fenomeen. Een joods huwelijk kan alleen ontbonden worden via een zogeheten *get*-procedure ten overstaan van een rabbinale rechtbank. Echter, volgens het joodse huwelijksrecht kan *alleen* de echtgenoot de huwelijksband verbreken door zijn echtgenote een scheidsbrief (*get*) te overhandigen; een rabbinale rechtbank kan geen scheiding uitspreken of een man dwingen zijn vrouw de *get* te geven. De vrouw is afhankelijk van de medewerking of welwillendheid van haar man in het realiseren van een echtscheiding. De rabbinale rechtbank in Nederland kan een weigerachtige echtgenoot geen strafmaatregelen opleggen om hem zover te krijgen dat hij meewerkt aan de *get*. Wanneer het duidelijk is dat het huwelijk niet meer te redden is of als er al sprake is van een civiele echtscheiding, dan probeert het rabbinaat de echtgenoten te overtuigen mee te werken aan een religieuze scheiding, al dan niet door sociale sancties of pressiemiddelen in te zetten tegen de weigerachtige echtgenoot (meestal de man). De geïnterviewde rabbijnen gaven aan dat ze er bij een joods echtpaar dat gaat scheiden of bezig is met een civiele echtscheiding op aandringen in dat stadium al rekening te houden met de (latere) religieuze echtscheiding. Bijvoorbeeld door in het echtscheidingsconvenant te laten opnemen dat echtgenoten verklaren mee te zullen werken aan de joodse scheiding. Als een van beiden dit vervolgens niet doet, kan de andere echtgenoot naar de rechter stappen en eisen dat hij/zij de afspraken uit het convenant nakomt.

¹³² Zoals bijvoorbeeld advocaat Wedemeijer die sprak over Filipijnse vrouwen die een nietigverklaring van hun Filipijnse huwelijk wilden omdat zij een Nederlandse man wilden trouwen, of bijvoorbeeld respondent Korenromp die vertelde over een vrouw uit Latijns-Amerika die een nietigverklaring van haar katholieke huwelijk wilde omdat zij met haar Nederlandse man ook in de kerk wilde trouwen.

In bevindelijke of reformatorische protestantse kerken heerst vaak verlegenheid rondom echtscheiding – vooral in relatie tot hertrouwen, desalniettemin neemt ook in deze kerken het aantal (civiele) echtscheidingen toe (i.e. een kerkelijke echtscheiding bestaat niet). Om mensen voor te bereiden op het huwelijk (en eventuele problemen te voorkomen) bieden veel kerken, in samenwerking met christelijke hulpverleningsinstanties, cursussen huwelijkstoerusting aan, aan aanstaande en gehuwde echtparen. Het geloof kan een belangrijke rem op scheiden vormen, zowel vanuit het persoonlijk geloof als vanuit de kerkelijke gemeenschap. Daarnaast kunnen de mening of de houding van de kerkleiding en/of de kerkgemeenschap, alsook gevoelens van schaamte en schuld, een grote rol spelen in de beslissing wel of niet te gaan scheiden. Een kerkleiding kan zich ook formeel buigen over de schuldvraag, bijvoorbeeld in geval van overspel, en overgaan op het toepassen van maatregelen van kerkelijke vermaning of tucht. Een respondent was van mening dat veel kerken een tweesporenbeleid hanteren: expliciet is scheiden verboden maar impliciet krijgen mensen wel toestemming, en andersom: niemand wordt gedwongen om in een huwelijk te blijven, maar impliciet wordt er wel morele druk uitgeoefend door de kerkelijke verantwoordelijken. Wanneer iemand zich niet vrij voelt te scheiden vanwege morele druk vanuit de kerk of kerkelijk gemeenschap, zou men kunnen spreken van huwelijkse gevangenschap (in een burgerlijk huwelijk).

Anders dan bij protestanten maakt een civiele echtscheiding bij katholieken geen einde aan het huwelijk; het kerkelijke huwelijk blijft voortbestaan. Bovendien kan een kerkelijk huwelijk niet ontbonden worden, maar enkel nietig verklaard worden door een kerkelijke rechtbank. Uiteindelijk gaan de meeste mensen toch niet over tot het starten van een huwelijksproces (tot ongeldigverklaring) – een wens die meestal opkomt vanwege een nieuw aanstaand huwelijk – omdat men ertegen opziet; men het te ingewikkeld vindt of het proces te lang vindt duren. Een situatie van huwelijkse gevangenschap zou kunnen ontstaan wanneer er geen proces tot nietigverklaring wordt aangevraagd of, wanneer het wel tot een proces komt, omdat de aanvraag wordt afgewezen omdat de nietigheid niet bewezen kan worden. Als door een of meerdere van deze (of andere) omstandigheden het kerkelijke huwelijk blijft voortbestaan, staat het betrokkenen niet vrij om opnieuw een kerkelijk huwelijk aan te gaan. Dit *kan* dan ervaren worden als ‘gevangen zitten’ in een huwelijk. Als mensen toch opnieuw burgerlijk trouwen (zgn. ‘hertrouwd gescheidenen’) of een relatie aangaan terwijl zij nog kerkelijk gehuwd zijn, kunnen zij worden uitgesloten van kerkelijke bestuursfuncties en bepaalde sacramenten, waaronder de wekelijkse eucharistieviering. Echter, de afgelopen jaren zijn er, op initiatief van paus Franciscus, voorzichtige verschuivingen waar te nemen in de houding naar hertrouwen toe en een vereenvoudiging in de toepassing van de regels omtrent het nietigverklaringsproces.

Volgens de Syrisch-Orthodoxe (*Suryoye*) Kerk is echtscheiding officieel niet toegestaan, maar in de praktijk wordt er wel gescheiden. De Syrisch-Orthodoxe Kerk in Nederland stelt haar leden echter in de gelegenheid om een kerkelijke scheiding aan te vragen, nadat de civiele echtscheiding is afgerond. Een keer per jaar behandelt de bisschop, samen met een aantal pastoors, alle echtscheidingsaanvragen. Na een positieve beoordeling van de aanvraag wordt het besluit tot een kerkelijke scheiding ter goedkeuring aan de Patriarch (gezeteld in Damascus) voorgelegd; de scheiding is daarna pas definitief. Zonder deze scheiding is het niet mogelijk om in de kerk opnieuw te trouwen. Syrisch-Orthodoxe christenen kunnen huwelijkse gevangenschap ervaren zolang zij niet voor de kerk gescheiden zijn.

De meeste moslims in Nederland hebben een migratie-achtergrond. De wijze waarop personen met een migrantenachtergrond een huwelijk sluiten en ontbinden wordt vaak mede bepaald door de wet- en regelgeving van het land van herkomst. Dit kan voortkomen uit de wens de huwelijkse status ook erkend te krijgen in het land van herkomst of vanuit het land van herkomst in Nederland.

Voor Marokkanen in Nederland is de situatie aanzienlijk verbeterd sinds de invoering van de vernieuwde Marokkaanse familiewet (*Mudawwanah*) in 2004. Zo zijn de regels voor erkenning van de Nederlandse echtscheiding door Marokko versoepeld en is de rechtspositie voor vrouwen die willen scheiden in Marokko verbeterd. Aangenomen kan worden dat Marokkanen in Nederland hierdoor minder snel in een situatie van huwelijkse gevangenschap zullen terechtkomen. Afgezien van de formeel-juridische echtscheidingsprocedures in Nederland en Marokko, lijkt bovendien de rol van imams en moskeeën op het terrein van informele geschillenbeslechting aan belang te winnen.

Voor Iraniërs in Nederland is de situatie anders. Het vermoeden bestaat dat veel, vooral vrouwen, Iraanse-Nederlanders in een situatie van huwelijkse gevangenschap verkeren, omdat het Iraanse huwelijk, na een Nederlandse echtscheiding, blijft bestaan. De erkenning van een Nederlandse echtscheiding door Iran is ingewikkelder (dan het Marokkaanse erkenningsbeleid), zo is er bijvoorbeeld nog een aanvullende religieuze echtscheiding nodig. Of, als erkenning niet mogelijk is, zal men een echtscheidingsprocedure in Iran moeten starten. Het (laten) ontbinden van het Iraanse huwelijk kan ingewikkeld en kostbaar zijn en veel tijd in beslag nemen. Zolang het Iraanse huwelijk niet is ontbonden, worden de partners gezien als getrouwd en dit kan verstrekkende gevolgen hebben. Getrouwde vrouwen kunnen bijvoorbeeld niet zelfstandig een Iraans paspoort aanvragen zonder toestemming van hun echtgenoot; zij hebben dit paspoort nodig om van en naar Iran te reizen.

Moslims in Nederland kunnen ook een informeel islamitisch huwelijk sluiten. Een informeel huwelijk kan worden afgesloten naast of zonder een burgerlijk huwelijk, alhoewel dat laatste volgens de Nederlandse wetgever niet is toegestaan. In dit onderzoek liepen de visies over de legitimiteit en de voordelen van het sluiten en ontbinden van deze huwelijken zeer uiteen. Sommige respondenten waren fel tegen deze huwelijken, anderen zagen het als een emancipatoire ontwikkeling van gescheiden vrouwen die niet opnieuw een officieel huwelijk willen aangaan. Volgens sommige respondenten was het realiseren van een ontbinding van een informeel islamitisch huwelijk ingewikkeld, vooral wanneer het voor de echtelieden niet duidelijk is tot wie ze zich kunnen of moeten wenden voor een islamitische scheiding en wat vervolgens de status is van een dergelijke scheiding. Volgens andere respondenten zijn informele huwelijken juist gemakkelijker te ontbinden, omdat de ontbinding niet gereguleerd is. Bovendien zijn er mensen die niet de behoefte voelen om een informeel islamitisch huwelijk te (laten) ontbinden, bijvoorbeeld omdat men van mening is dat het islamitische huwelijk is beëindigd door de burgerlijke echtscheiding of gewoon omdat men besluit of vindt dat het huwelijk ten einde is gekomen. Of iemand die nog informeel islamitisch gehuwd is vindt dat hij of zij in huwelijkse gevangenschap verkeerd en een islamitische scheiding nodig heeft om deze situatie te beëindigen, zal dus per persoon verschillen.

De problematiek van huwelijkse gevangenschap werd ook herkend bij bekeerlingen, vooral in de context van informele huwelijken. Volgens enkele respondenten konden vooral vrouwelijke bekeerlingen nog weleens te maken krijgen met huwelijkse gevangenschap wanneer zij uit een

informeel huwelijk willen stappen. Vrouwelijke bekeerlingen ontbreekt het vaak aan een netwerk of familie die hen kan steunen of vertegenwoordigen wanneer er wordt bemiddeld bij huwelijksproblemen of een echtscheiding. Maar dit gaat niet voor alle gevallen op, ook hier kan een persoon die informeel gehuwd is besluiten dat de relatie ten einde is, zonder daarvoor een scheiding te willen. Hetzelfde geldt eigenlijk voor personen die gemengd gehuwd zijn. Soms blijft, na een Nederlandse echtscheiding, het huwelijk in het land van de buitenlandse partner of derde land bestaan. De een zal dit huwelijk willen ontbinden om zich volledig vrij te voelen, een ander zal hier geen behoefte aan hebben.

HOOFDSTUK 4 Oorzaken

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de derde deelvraag ‘Wat zijn de oorzaken van situaties van huwelijkse gevangenschap?’ Er kunnen veel verschillende oorzaken worden onderscheiden. Vaak is er sprake van een combinatie van oorzaken of factoren die een situatie van huwelijkse gevangenschap creëren of in stand houden. Dat blijkt uit het volgende voorbeeld.

Kirsten is naar Nederlands recht gescheiden van een Egyptisch-Nederlandse man, maar naar Egyptisch recht is zij nog steeds met deze man getrouwd. Het huwelijk was in Egypte gesloten, maar het huwelijk is daar nog niet ontbonden, enkel in Nederland. Naast een Nederlandse scheiding wil Kirsten ook graag een scheiding naar Egyptisch recht. Tijdens een interview vertelde ze mij dat ze Egyptische advocaten en de Egyptische ambassade heeft geconsulteerd om te vragen wat ze kan doen om een Egyptische scheiding te realiseren. De ambassade vertelde haar dat ze samen met haar (ex-)man naar de ambassade moest komen om een verzoek tot erkenning van de Nederlandse scheiding in te dienen. Een andere optie was dat ze in Egypte, met behulp van een advocaat aldaar, een echtscheidingszaak zou starten. Kirsten vertelde dat beide opties voor haar om verschillende redenen niet zouden werken: 1) haar ‘ex’ wilde niet meewerken aan een Egyptische scheiding; 2) ze had geen fiducia in de medewerking van de Egyptische autoriteiten; en 3) ze kende geen goede, betrouwbare Egyptische advocaten. Daar kwam bij dat ze nog steeds bang was voor haar ‘ex’-man omdat er tijdens het huwelijk sprake was van partnergeweld. Kirsten was bang dat, wanneer zij werk zou maken van een Egyptische echtscheiding, dit tot nieuwe (gewelddadige) confrontaties en bedreigingen door haar ‘ex’ zou leiden. Bovendien had haar ‘ex’ al vaker met kinderontvoering bedreigd, dus dat was een extra reden om hem zoveel mogelijk uit de weg te gaan.

Het voorbeeld van Kirsten laat duidelijk zien dat een combinatie van verschillende oorzaken haar in haar Egyptische huwelijk gevangen houden, namelijk: haar ‘ex’-man wil niet meewerken, juridische en praktische obstakels (Egyptische autoriteiten, wetgeving, procedures) en een geschiedenis van partnergeweld. In de navolgende paragrafen zal op deze en andere oorzaken van huwelijkse gevangenschap, die via dit onderzoek naar voren kwamen, nader worden ingegaan.

4.1 Medewerking echtgenoot ontbreekt

In veel gevallen speelt de (ex-)partner, en meestal is dit de mannelijke partner, een belangrijke rol bij het niet kunnen beëindigen van de verbintenis. Zo kan de (ex-)echtgenoot weigeren mee te werken aan de (religieuze) echtscheidingsprocedure of die bewust bemoeilijken, bijvoorbeeld door te eisen dat de vrouw haar financiële rechten (naar religieus recht) opgeeft, omdat er bijvoorbeeld een hoge bruidsgave in het spel is. Het is ook mogelijk dat de bruidsgave dermate hoog is dat de man deze niet kan betalen aan de vrouw. Als dit het geval is, zal de man alleen willen meewerken aan een scheiding als de bruidsgave wordt kwijtgescholden.¹³³ Wanneer een man weigert de bruidsgave te betalen, dan kan een vrouw deze in veel landen opeisen via de rechter. Als bijvoorbeeld een vrouw in Iran door de

¹³³ Respondenten Chavoushi, Dadvar en Rahnama’i.

rechter in het gelijk wordt gesteld in haar claim op de bruidsgave, dan kan de man in hechtenis worden genomen als hij (blijft) weigeren de bruidsgave te betalen. Volgens respondenten Chavoushi en Rahnama'i kan de angst of de dreiging om veroordeeld te worden wegens het niet (kunnen) betalen van de bruidsgave ertoe leiden dat sommige mannen niet naar Iran durven te reizen. Dit kan dus betekenen dat een vrouw op deze manier ook haar man in huwelijkse gevangenschap kan houden, maar dit zijn waarschijnlijk uitzonderingen.

Wie heeft de relatie verbroken?

Naast financiële overwegingen werd de weigerachtige houding van echtgenoten door respondenten echter regelmatig toegeschreven aan het doelbewust niet willen meewerken aan de scheiding vanwege gevoelens van rancune of gekrenkte trots. Soms wil een man gewoon zijn vrouw treiteren, niet omdat hij niet wil scheiden maar alleen maar om haar dwars te zitten.¹³⁴ Gekrenkte trots, eergevoel of rancune van de betrokken mannen werden door verschillende respondenten genoemd.¹³⁵ Dit lijkt vooral een rol te spelen wanneer de vrouw een punt achter de relatie heeft gezet of het initiatief tot de scheiding heeft genomen.¹³⁶ Het feit dat een man wraak wil nemen, treiteren, traineren of niet wil meewerken aan een scheiding vooral omdat de vrouw het initiatief tot verbreking van de relatie heeft genomen, kwam naar voren in de verhalen van Naseem en Aya.¹³⁷

Bij Naseem werd het feit dat zij het initiatief tot echtscheiding had genomen tegen haar gebruikt door haar (ex-)echtgenoot. Naseem was na haar civiele huwelijk ook (informeel) religieus getrouwd; beide huwelijken hadden in Nederland plaatsgevonden. Na haar civiele echtscheiding wilde ze ook een religieuze echtscheiding. Haar 'ex' weigerde echter mee te werken aan een islamitische echtscheiding en daarom startte ze een onrechtmatige daad-actie tegen hem. Ze was bang dat als ze zou willen hertrouwen, het islamitische huwelijk tegen haar gebruikt zou worden: "Hem kennende... op het moment dat ik zou trouwen...omdat ik het hem zo moeilijk heb gemaakt – volgens hem (...) ben ik er zeker van dat hij dat tegen mij zou gebruiken (...) ik hoorde al van meerdere mensen dat hij heeft gezegd 'nou, ze heeft mij zo laten huilen door de echtscheiding, nu ga ik haar laten voelen hoe het is als ze voor een islamitische echtscheiding bij mij komt, want dan moet ze toch wel bij mij komen'".

De 'ex' was zich duidelijk bewust van de sterkere machtspositie die hij (als man) had ten opzichte van Naseem. Immers, zij had voor een religieuze echtscheiding zijn medewerking nodig. Hij kon dit weigeren en dit deed dan ook. Daarom stapte Naseem naar de civiele rechter. Tijdens de onrechtmatige daad-rechtszaak beriep de 'ex' zich meermalen op het feit dat zij het initiatief tot echtscheiding had genomen en dat hij daarom niet mee wilde en hoefde te werken aan een verstoting (*talaq*). Uiteindelijk werd Naseem in het gelijk gesteld en oordeelde de rechter dat de weigering van de 'ex' onrechtmatig was jegens haar. De 'ex' werd gesommeerd mee te werken aan de ontbinding van het religieuze huwelijk, zij het op een andere wijze dan via de gewenste eenzijdige

¹³⁴ Genoemd door respondenten Dadvar, Van der Helm, Jacobs, Schliman, Toledano, Verkuijden.

¹³⁵ Respondent Van de Brom (in relatie tot Marokkaanse-Nederlandse situaties van vóór 2004); respondent Budhu Lall, Stevens, Tellayee.

¹³⁶ Respondent Stevens; deelnemers groepsdiscussie Arnhem.

¹³⁷ Dit speelde overigens ook een belangrijke rol in het verhaal van Kirsten en Sandra.

verstoting (*talaq*).¹³⁸

In de casus van Aya weigerde haar man ook mee te werken aan de echtscheiding.¹³⁹ Het huwelijk van Aya was geen gelukkig huwelijk en bovendien een huwelijk vol geweld. Het duurde enige jaren voordat Aya haar man durfde te verlaten; ze besloot halsoverkop te vluchten. De man eiste dat ze terugkwam, maar Aya weigerde. In haar geval deed de familie van de man ook nog een duit in het zakje: zij vonden dat Aya niet bij haar man had mogen weggaan. Tot het moment dat ze haar man had verlaten, was haar familie niet op de hoogte van de huwelijksproblemen. Haar schoonfamilie echter wel, vertelde Aya tijdens het interview. Na haar vlucht ging haar vader praten met de schoonfamilie, maar zij ontkenden dat ze er ook maar iets van afwisten. Aya belde vervolgens met haar schoonouders om hen te vragen waarom ze tegen haar vader hadden gelogen, waarop zij zeiden: “Ja, jij bent weggegaan, dus moeten wij liegen. Als je het had willen oplossen, had je naar ons moeten toekomen (...) je moet terugkomen want dan neemt hij je misschien wel weer terug.” Aya zei hierover: “het was een heel traditioneel gezin, een religieus gezin ook (...) scheiden... dat deed je gewoon niet, als je man je sloeg, dan accepteerde je dat.” Jarenlang weigerde haar man mee te werken aan de Marokkaanse scheiding. Aya: “Ik heb toen gezegd ‘het hoeft niet meer, al scheid ik nooit, het hoeft niet meer’ (...) en toen ik zei ‘laat het’, had hij blijkbaar zoiets van ‘oh jee, het interesseert haar niet meer’, toen is hij in actie gekomen.”

Toen zij aangaf dat ze hem niet nodig had, is hij pas serieus werk gaan maken van een omgangsregeling, aldus Aya. De kinderrechter bij wie het verzoek om een omgangsregeling voorlag, wilde, op zijn beurt, Aya’s man alleen tegemoetkomen als hij meewerkte aan de Marokkaanse scheiding. Volgens Aya was dit de reden dat de scheiding op dat moment gerealiseerd kon worden, namelijk onder druk van de kinderrechter. Tijdens de onderhandelingen over de echtscheidingsovereenkomst stelde haar man zich wederom weinig coöperatief op: hij weigerde financieel ook maar iets bij te dragen. Aya wilde alleen maar een scheiding en dus deed zij afstand van al haar rechten – “ik heb van alles afstand gedaan want anders werkte hij niet mee”.

Ook respondent Rahnama’i vertelde dat hij zijn werk, en in zijn geval zijn dit veel Iraans-Nederlandse echtparen, regelmatig ziet dat mannen niet willen meewerken aan een scheiding wanneer de vrouw het initiatief tot echtscheiding heeft genomen. Wanneer een vrouw een scheiding naar Iraans recht wil, dan heeft zij de medewerking van de man nodig, en volgens Rahnama’i maken sommige mannen misbruik van deze situatie – “eigenlijk om die vrouw gevangen te houden binnen dat huwelijk”. Dit hoorde ik ook terug in het verhaal van Farzaneh. Zij vertelde gefrustreerd te zijn dat ze opnieuw (na de civiele echtscheiding) een juridisch gevecht aan moet gaan voor een Iraanse scheiding: “ik weet dat het moet gebeuren.. ik weet dat ik er van af moet komen, maar hij doet er helemaal niets mee, ik moet het doen (...) Bovendien is het een manier om mij onder druk te zetten... hij maakt er gewoon gebruik van. Het is gewoon echt frustrerend, ontzettend frustrerend (...) Het is zo onrechtvaardig!”

¹³⁸ Namelijk via *khul'*, d.i. een overeengekomen huwelijksontbinding waarbij de man tegen vergoeding door de vrouw een verstoting uitsprekt. Dit wordt ook wel een echtscheiding op initiatief van de vrouw of een *talaq* tegen vergoeding genoemd (zie Van der Velden 2016, p. 155 e.v.).

¹³⁹ Ter informatie: het huwelijk was in Marokko gesloten en nooit ingeschreven in de Nederlandse registers.

“Men live in yesterday, women in today”¹⁴⁰

Op de vraag waarom sommige mannen niet willen meewerken aan een scheiding antwoordde advocate Budhu Lall het volgende: “Het is precies hetzelfde als bij Nederlandse echtscheidingen; het is het eergevoel... en tegenover dat eergevoel denk ik ook... een stukje emancipatie van de vrouw... dat het mank loopt op het moment dat de vrouwen goed ingeburgerd zijn, die doen alles om carrière te maken (...) en dat betekent dan dat in die traditionele man/vrouw-verhouding... waarin die man nog is blijven hangen, of in ieder geval zijn familie is blijven hangen, want die speelt ook een grote rol... dat het daar fout gaat.”¹⁴¹ Respondent Dadvar noemde ook het verschil in emancipatie-tempo tussen mannen en vrouwen. Deze respondent was van mening dat verschillen in tempo van ontwikkeling/emancipatie tussen Iraans-Nederlandse mannen en vrouwen een reden is voor het hoge aantal scheidingen binnen deze groep.

In dit verband kan worden verwezen naar de studie van de socioloog Darvishpour (2002) die onderzoek deed naar het effect van migratie op het familielevens van Iraanse migranten in Zweden. In zijn studie heeft hij gekeken naar de invloed van migratie op de machtsverhoudingen binnen Iraanse families en in hoeverre veranderingen in deze verhoudingen leiden tot familieconflicten. Darvishpour constateerde dat de sociaal-economische positie, en daarmee ook de machtspositie, van Iraanse migrantenvrouwen in Zweden over het algemeen verbetert na migratie door, onder andere, kansen op opleiding en werk, en een verbeterde rechtspositie onder het Zweedse familierecht. Voor mannen geldt het omgekeerde: hun maatschappelijke positie verslechtert na migratie.¹⁴² Darvishpour wijst hierbij ook op het verschil in emancipatie-tempo: “(...) immigrant men, who, despite their attempts, cannot adapt to the new situation and therefore the relationship becomes more stressful for them. This intensifies the conflicts between the spouses.” (2002: 283) De verschuivingen in de machtsverhouding tussen man en vrouw leiden, zo concludeert Darvishpour, tot meer conflicten binnen de relatie en het gezin, hetgeen uiteindelijk kan leiden tot een echtscheiding.¹⁴³ In paragraaf 4.6 zal verder worden ingegaan op de effecten van een verschuiving in de machtsverhouding tussen partners door migratie in de context van partnergeweld.

Het huwelijk op de onderhandelingstafel

Of en hoeveel onderhandelingsruimte er bestaat om een weigerachtige partner te bewegen tot medewerking aan een scheiding hangt af van verschillende omstandigheden, waaronder: welke belangen staan er op het spel voor beide partners, over welke troeven en middelen beschikken beide partners? Zoals we bij Aya al zagen kan een moeder met eenhoofdig gezag over de kinderen eisen dat, in ruil voor een omgangsregeling, de vader/echtgenoot meewerkt aan de scheiding. Een vergelijkbaar voorbeeld werd gegeven door de volgende respondent.

Advocaat Wedemeijer vertelde over een zaak waarin een Somalische man wel wilde meewerken aan de burgerlijke echtscheiding maar niet aan “de werkelijke scheiding” (i.e. religieuze scheiding). De vrouw was daar zo boos over dat zij dreigde dat hij de kinderen niet meer mocht zien. “Uiteindelijk heeft daar een uitruil plaatsgevonden zo van ‘jij mag de kinderen weer zien als jij mij hier verstoot in

¹⁴⁰ Citaat vrij naar Darvishpour 2002, p. 293.

¹⁴¹ Ook respondent Salvatore relateerde het hoge aantal scheidingen binnen de Eritrees-Nederlandse gemeenschap aan een verschil in emancipatie tussen mannen en vrouwen.

¹⁴² 2002, p. 277-79.

¹⁴³ 2002, p. 293.

aanwezigheid van getuigen zodat ik opnieuw kan trouwen, want jij houdt mij in gevangenschap' (...) Daar heeft hij uiteindelijk mee ingestemd en die deal hebben we gesloten", aldus advocaat Wedemeijer. De verstoting vond vervolgens plaats in de aanwezigheid van een Arabisch-sprekende imam – "toen werd de verstoting op de voorgeschreven wijze uitgevoerd. En toen was het klaar." Met het op schrift gestelde bewijs van de verstoting in de hand was de vrouw bereid om met haar ex-man (via de advocaten) een omgangsregeling voor hun kinderen te treffen.

In andere gevallen beschikt de vragende partij over weinig tot geen troeven en middelen en is er sprake van een sterk asymmetrische machtsverhouding tussen de partners. Respondenten Stevens en Wedemeijer waren van mening dat sommige mannen het nog bestaande huwelijk inzetten als chantagemiddel om zo controle of invloed te kunnen blijven uitoefenen over hun 'vrouw', ook al zijn ze bijvoorbeeld in Nederland al lang en breed gescheiden. Respondent Salvatore sprak over situaties in de Eritrees-Nederlandse gemeenschap¹⁴⁴ waarin mannen na de burgerlijke scheiding controle blijven uitoefenen op hun 'ex'-vrouwen omdat ze van mening zijn dat de vrouw nog steeds, vanwege het religieuze huwelijk, hun 'vrouw' is. Ook respondent Tellayee bracht dit punt naar voren, in relatie tot oudere generaties Afghaanse Nederlanders. Zij vertelde dat mannen die in Afghanistan religieus zijn gehuwd, en vervolgens in Nederland zijn gescheiden, dikwijls over hun 'ex'-vrouwen blijven zeggen 'zij is mijn vrouw'. Ook de 'ex'-man van casestudy respondent Laila¹⁴⁵ nam soortgelijke woorden in de mond. Laila vertelde dat hij binnen de eigen (moslim) gemeenschap kenbaar maakte: 'zij is nog steeds mijn vrouw dus niemand mag aan haar komen'. Het feit dat sommige mannen hun vrouw als eigendom blijven zien (bij een niet-ontbonden religieus huwelijk) werd ook door deelnemers van de discussiegroep Arnhem genoemd als een oorzaak van huwelijkse gevangenschap.

Respondent Tellayee vertelde voorbeelden te kennen van vrouwen die nog religieus gehuwd (maar feitelijk uit elkaar) zijn, waarvan de man niet wil meewerken aan de scheiding omdat hij wraak wil nemen op zijn vrouw omdat zij ten tijde van het huwelijk aangifte heeft gedaan van huiselijk geweld tegen hem. Of de man dreigt kwaad te (zullen) spreken over de vrouw of de dochters (van huwbare leeftijd) als de vrouw hem om een scheiding vraagt – "dan wil niemand meer met de dochters trouwen, dus laat de vrouw het er maar bij zitten".

4.2. Religieuze oorzaken

De oorzaak voor huwelijkse gevangenschap kan ook liggen in de religieuze doctrine, bijvoorbeeld omdat de religieuze gemeenschap waartoe men behoort geen echtscheiding toestaat of erkent. Het bekendste voorbeeld in Nederland is wellicht de Rooms-Katholieke kerk. In hoofdstuk 3 (3.2.2) is al uitgelegd dat, volgens de katholieke doctrine, het kerkelijke huwelijk blijft voortbestaan ook al heeft er een civiele scheiding plaatsgevonden. De enige manier om kerkelijk weer vrij te zijn om opnieuw te kunnen trouwen is door het aanvragen van een nietigverklaring van het huwelijk bij een kerkelijke rechtbank. Als het, om wat voor reden dan ook, niet lukt om een nietigverklaring van het huwelijk te krijgen, dan blijven betrokkenen kerkelijk gehuwd. Of echtelieden zelf ook vinden dat zij daarmee in huwelijkse gevangenschap verkeren, zal per individu verschillen: de een zal vinden van wel, de ander

¹⁴⁴ Respondent Salvatore schat dat er voor de recente komst van veel Eritrese vluchtelingen (i.e. de situatie voor 2014) ongeveer 14.000 personen van Eritrese komaf in Nederland woonden; de meeste Eritreeërs in Nederland zijn orthodox, een deel katholiek, ander deel moslim.

¹⁴⁵ Zie hoofdstuk 3 en bijlage 2.

niet.

Het persoonlijk geloof of religieuze morele bezwaren van betrokkenen zelf kan een echtscheiding ook in de weg staan. Als een persoon van mening is niet te kunnen scheiden omdat hij/zij voor God getrouwd is, kan dat een reden zijn helemaal af te zien van een echtscheiding en eventueel te kiezen voor een scheiding van tafel en bed.¹⁴⁶ Pastoor Van der Helm vertelde over een vrouw die niet religieus wilde 'scheiden' van haar man. Door de verslavingsproblematiek van haar man zag ze zich weliswaar genooddaakt burgerlijk van hem te scheiden, maar kerkelijk van hem scheiden wilde ze niet omdat ze voor God de trouwbelofte had uitgesproken.¹⁴⁷

Respondent Salvatore vertelde dat veel Eritrese christenen, met name vrouwen, denken dat ze niet religieus kunnen scheiden omdat de kerk echtscheiding niet toestaat. Dit gold volgens de respondent voor zowel Eritreeërs die behoren tot de Orthodoxe (Koptische) kerk als de katholieke kerk. Veel mensen geloven, en dan wederom vooral vrouwen, dat ze hun lot moeten dragen en niet kunnen scheiden – “als je gelovig bent, accepteer je dat je niet kan scheiden”. Daar komt bij dat de Eritrese gemeenschap volgens respondent Salvatore traditioneel is en er een taboe op scheiden bestaat. Als een vrouw een scheiding toch doorzet dan kunnen de consequenties van zo'n beslissing verstrekkend zijn: zij loopt dan namelijk een grote kans sociaal te worden uitgesloten door haar familie, vrienden en andere leden van de gemeenschap. De respondent gaf aan vrouwen te kennen die burgerlijk gescheiden zijn maar zich nog steeds getrouwd voelen omdat ze “voor het leven gebonden zijn”. Dit gevoel gaat soms zo ver dat ze zich verplicht blijven voelen om voor hun 'ex'-man te blijven zorgen, bijvoorbeeld wanneer hij ziek is. Volgens Salvatore zorgt een combinatie van factoren ervoor dat huwelijkse gevangenschap in stand wordt gehouden: “Het is een mix van alles: religie, cultuur en sociale controle hier in Nederland.”

Polygamie

Daarnaast is het mogelijk dat op grond van de religieuze geschriften, de interpretaties daarvan en/of religieuze (al dan niet gecodificeerde) wetgeving, de ene partner, door het nog staande huwelijk, wel in een situatie van huwelijkse gevangenschap kan terechtkomen en de andere partner niet. Deze situaties kunnen ontstaan wanneer polygamie is toegestaan of wordt gepraktiseerd. In dat geval heeft de man geen scheiding nodig om opnieuw (religieus) te kunnen trouwen, terwijl de vrouw wel eerst gescheiden dient te zijn alvorens opnieuw te kunnen trouwen.

Zo kan een joodse man volgens de Torah met meerdere vrouwen getrouwd zijn. Alhoewel polygamie voor joodse mannen sinds circa 1000 n.C. niet meer wordt toegestaan door joodse geleerden en monogamie heden ten dage de norm is,¹⁴⁸ is het volgens de joodse wet niet verboden.¹⁴⁹ Ook in de

¹⁴⁶ Respondenten Rahnama'i, Vermeulen.

¹⁴⁷ Respondent Korenromp en Schilder gaven ook aan voorbeelden te kennen van personen die afzien van of lang worstelen met het (al dan niet) aanvragen van een nietigverklaring van hun kerkelijke huwelijk vanwege hun persoonlijke geloofsovertuiging (“ik heb het God beloofd en mag ik dit dan zomaar verbreken?”, uit interview Korenromp).

¹⁴⁸ Alleen in bijzondere omstandigheden kan een man een tweede vrouw trouwen (Einhorn p. 138-39).

¹⁴⁹ Daar moet wel bij worden aangetekend dat zo'n tweede huwelijk geldig is en dat de kinderen geboren uit dit huwelijk wel als wettige kinderen (naar joods recht) worden gezien. Dit in tegenstelling tot een huwelijk dat wordt aangegaan door een *agoena*: een dergelijk huwelijk is ongeldig en de kinderen die worden geboren uit dit huwelijk worden gezien als onwettig (*mamzeriem*) (Einhorn 2000, p. 138-39; Spalter 2007, p. 38).

Koran staat geschreven dat een man tegelijkertijd met meerdere (maximaal vier) vrouwen getrouwd kan zijn.¹⁵⁰ Hoe moslims aankijken tegen en omgaan met polygamie is heel divers, bijvoorbeeld: in enkele islam-georiënteerde landen is polygamie verboden (Tunesië), in andere landen is het toegestaan maar door wetgeving ingeperkt (Marokko) of gewoon toegestaan (Saoedi Arabië). Maar los van het feit of nationale wetgeving of islamitische geleerden polygamie nu wel of niet toestaan of aan voorwaarden verbinden, en ook los van het feit waar en hoe vaak polygame huwelijken nu worden aangegaan,¹⁵¹ het belangrijkste punt hier is dat er een onderscheid wordt gemaakt tussen mannen en vrouwen. Een gehuwde moslimman (net als een joodse man) *kan*, met een beroep op de heilige geschriften (en/of mogelijk op grond van wetgeving), een nieuw religieus huwelijk aangaan met een ander vrouw zonder eerst te scheiden van zijn eerste vrouw. Een vrouw kan dit echter niet, zij heeft een religieuze echtscheiding nodig en heeft daarbij vaak de medewerking van de man nodig.

4.3 Juridische obstakels in binnen- en buitenland

Hinkende huwelijken

Situaties van huwelijkse gevangenschap kunnen zich ook in een transnationale context afspeelen, de oorzaken en gevolgen van huwelijkse gevangenschap liggen dan vaak ook in het buitenland. Dan komen we op het terrein van de ‘hinkende rechtsverhoudingen’, zoals dat in het internationaal privaatrecht wordt genoemd. Van een ‘hinkend huwelijk’ is sprake wanneer iemand in het ene land niet (meer) is getrouwd, maar in een ander land (bijvoorbeeld het land waar het huwelijk gesloten is) nog is getrouwd.¹⁵² Bijvoorbeeld: een echtpaar is in Egypte getrouwd, komt naar Nederland en laat het huwelijk hier erkennen en inschrijven in de registers van de burgerlijke stand. Het echtpaar staat op dat moment als getrouwd geregistreerd in zowel Nederland als Egypte. Wanneer het huwelijk vervolgens in Nederland wordt ontbonden (naar Nederlands recht¹⁵³) maar Egypte erkent vervolgens de Nederlandse echtscheiding niet, dan is het echtpaar naar Egyptisch recht nog steeds getrouwd. Denk hierbij aan het voorbeeld van Kirsten, maar ook Fariba, Farzaneh, Laila en Sandra hadden te maken met een hinkend huwelijk.

Niet-erkenning echtscheiding

In dergelijke gevallen dient dan meestal een echtscheidings- of nietigverklaringsprocedure gestart te worden in het land waar het huwelijk is gesloten (zie ook par. 2.4.2). Dit geldt voor veel landen waar religieus huweliksrecht het geldende recht is, zoals Egypte, de Filippijnen, Iran, Israël, Pakistan en Syrië. Veel landen met religieus geïnspireerd of op religieus recht gebaseerd familierecht zullen een Nederlandse echtscheiding niet erkennen, omdat het niet-erkennende land van mening is dat de echtscheiding niet in overeenstemming is met de openbare orde en goede zeden. Landen beroepen zich dan op het zogenaamde ‘geloofsprivilege’.¹⁵⁴ Dit betekent dat bij het bepalen welk recht van toepassing is op de situatie – *in casu* wel of geen erkenning van een in Nederland uitgesproken, burgerlijke (seculiere) echtscheiding – de religie van de betrokken partij(en) leidend is. Dit kan

¹⁵⁰ Koran 4:3.

¹⁵¹ Het is lastig om betrouwbare cijfers te vinden over de totale omvang van polygame huwelijken in landen met een moslimmeerderheid alsook (Europese) landen met een moslimminderheid (cf. Charsley & Liversage 2013).

¹⁵² Zie ook hoofdstuk 1, par. 1.3.

¹⁵³ Ingevolge artikel 10:56 lid 1 BW.

¹⁵⁴ Van der Velden 2012, pag. 244-46.

betekenen dat de niet-erkennende staat voorrang geeft aan het (religieuze) nationale recht boven het Nederlandse recht. Volledigheidshalve moet hier worden opgemerkt dat ook het Nederlands erkenningsbeleid van buitenlandse echtscheidingen situaties van huwelijkse gevangenschap kan creëren. Immers, voor de erkenning van een buitenlandse (islamitische) echtscheiding in Nederland is soms, vanwege de Nederlandse openbare orde, de medewerking van de vrouw vereist.¹⁵⁵ In dergelijke gevallen kunnen mannen dus ook slachtoffer zijn van huwelijkse gevangenschap.

Respondent Verkuijden heeft in haar werk veel te maken met Nederlandse vrouwen met een migrantenachtergrond die problemen ondervinden vanwege de niet-erkenning van een Nederlandse echtscheiding door het land van herkomst. Zij verwoordde het als volgt: “Wanneer erkenning niet mogelijk is of scheiden niet mogelijk is in het land van herkomst, dan heeft dat vooral te maken met de religieuze context, daar zit dan de belemmering.” Vooral vrouwen zijn volgens deze respondent “slachtoffer van de wetgeving”. Zij tekende daarbij wel aan dat de rechtspositie van vrouwen in Marokko aanzienlijk is verbeterd sinds de invoering van de nieuwe Marokkaanse familiewet in 2004.¹⁵⁶

Buitenlandse echtscheiding

Het aanvragen van een echtscheiding in het land waar het huwelijk nog bestaat is vaak geen sinecure. Naast allerlei mogelijke praktische en financiële aspecten (zie par. 4.4) kan de (religieus-geïnspireerde) wetgeving van het land een obstakel vormen, omdat de beschikbare echtscheidingsgronden voor vrouwen beperkter zijn dan die voor mannen. In landen met op islamitisch recht-geïnspireerde familiewetgeving, bijvoorbeeld, maakt een vrouw vaak slechts een redelijke kans op een succesvolle huwelijksontbinding wanneer zij bereid is haar financiële rechten op te geven, mits de man akkoord gaat met een scheiding. Dit zagen we terug in het verhaal van Aya; zij deed, in ruil voor een echtscheiding, afstand van al haar rechten: “ik heb van alles afstand gedaan want anders werkte hij niet mee”. Respondent Fariba ging echter niet akkoord met de voorwaarden die haar (ex-)man stelde. Ze vertelde dat hij op de Iraanse ambassade had gezegd: “Zij moet van al haar rechten afstand nemen; ze moet zeggen ‘ik wil niets’, dan ga ik van haar scheiden”. Maar Fariba weigerde dat: “...dat doe ik niet, want ik wil gewoon mijn rechten... ik wil een scheiding, maar eigenlijk ben ik allang gescheiden in mijn ogen, in mijn hart.” Fariba startte daarom een rechtszaak in Iran om haar rechten als getrouwde vrouw op te eisen, waaronder de bruidsgave, alimentatie en de helft van de bezittingen in Iran.¹⁵⁷

Ook in een katholiek land als de Filippijnen is het realiseren van een scheiding niet eenvoudig omdat scheiding daar officieel niet is toegestaan, zo vertelde advocaat Wedemeijer. Deze respondent behandelt regelmatig zaken voor Filippijnen, met name vrouwen, die vaak al jaren (illegaal) in Nederland werken als huishoudelijke hulp. Het komt vaak voor, zo vertelde Wedemeijer, dat er op een gegeven moment een Nederlandse man in beeld komt met wie ze willen trouwen, maar dat kan niet omdat ze in de Filippijnen (nog) zijn getrouwd. Om het Filipijnse huwelijk teniet te doen hebben katholieke Filippijnen, volgens deze advocaat, de volgende opties: i) vernietiging van het huwelijk

¹⁵⁵ Zie bijvoorbeeld Kruijger 2015, pag. 232-234, 238-241, 244-66.

¹⁵⁶ Zie hoofdstuk 3, par. 3.3.1.

¹⁵⁷ In Nederland was het huwelijk naar Nederlands recht ontbonden. De rechter had echter wel bepaald dat Iraans recht op de boedelscheiding toegepast diende te worden en had geoordeeld dat aan alle voorwaarden van het Iraanse huwelijkscontract voldaan moest worden.

vragen op grond van een wilsgebrek, maar “dat is heel duur omdat je dan iedereen moet omkopen, dus zowel de officier van justitie, als de dokter die constateren dat je niet compos mentis was (EvE: ten tijde van de huwelijksluiting) ... en de rechter... en de advocaat”; en ii) moslim worden. Deze laatste route wordt door Filippijnen echter weinig gebruikt, wel door Indonesiërs, aldus Wedemeijer. Hier zien we wederom dat de obstakels niet alleen juridisch (wet- en regelgeving) van aard kunnen zijn maar daarnaast kunnen er ook nog andere hobbels (financiën, connecties, corruptie) te nemen zijn, in paragraaf 4.4 zal hier verder op worden ingegaan.

Het is ook mogelijk dat een persoon geen echtscheidingsprocedure kan starten en/of voeren in het land van herkomst of op afstand (bijvoorbeeld via een ambassade) vanwege een slechte relatie met het land van herkomst of omdat het centrale gezag in het land van herkomst ontbreekt.¹⁵⁸ Dit is een probleem waar met name (politieke) vluchtelingen tegenaan lopen. Het kan ook voorkomen dat de (ex-)partner spoorloos is of vermist, bijvoorbeeld als de man in het buitenland verblijft of zijn verblijfplaats onbekend is.¹⁵⁹ Het voeren van een procedure kost dan meer tijd en het is lastiger om een echtscheidingsprocedure te starten, zeker als de medewerking van de echtgenoot aan de scheiding een vereiste is.

Nederlandse regelgeving: de afhankelijke verblijfsvergunning

Verscheidende respondenten wezen op de afhankelijke verblijfsvergunning als een oorzaak voor huwelijkse gevangenschap. Een buitenlandse partner kan bij zijn of haar partner in Nederland komen wonen op grond van een verblijfsvergunning. Gedurende vijf jaar is de buitenlandse partner voor zijn of haar verblijf in Nederland afhankelijk van de hoofdpersoon, daarna kan hij/zij een zelfstandige verblijfsvergunning aanvragen. Deze periode van vijf jaar geldt sinds 2012, daarvoor bedroeg deze drie jaar. Vooral wanneer er sprake is van huiselijk geweld kan deze verlenging van twee jaar ervoor zorgen dat een huwelijksmigrant (nog) langer afhankelijk blijft van zijn/haar partner.¹⁶⁰

Respondenten Ben Daoued en Oenema zeiden vrouwen te kennen die niet uit het huwelijk durven te stappen omdat ze bang zijn dat ze terug moeten naar het land van herkomst. Respondent Oenema: “Dat vind ik net zo goed huwelijkse gevangenschap. Dat zie je namelijk veel.... Je kan eigenlijk geen kant op en dat vind ik toch ook een vorm van huwelijkse gevangenschap, want je zit in een huwelijk gevangen omdat je anders het recht op verblijf verliest.” Ook respondent Rahnama’i gaf aan dergelijke voorbeelden te kennen. Hij vertelde over een echtpaar waarvan de vrouw met kinderen sinds een paar jaar in Nederland is. Beide partners willen niet met elkaar verder maar durven niet te scheiden omdat ze bang zijn dat de vrouw dan haar verblijfsvergunning verliest. Volgens Rahnama’i zorgt dit voor een bijna onthoudbare leefsituatie voor het gezin waar vooral de kinderen het slachtoffer van zijn.

Respondent Verkuijden was eveneens van mening dat door de verlenging van de

¹⁵⁸ Discussiebijeenkomst Amsterdam; respondenten Chavoushi, Dadvar en Salvatore.

¹⁵⁹ Discussiebijeenkomst Amsterdam; respondent Salvatore, casestudy Farzaneh.

¹⁶⁰ Niet alleen de verlenging van de periode van juridische afhankelijkheid van drie naar vijf jaar heeft gezorgd voor een verslechtering van de afhankelijkheidspositie van huwelijksmigranten, maar dit komt ook door het nieuwe inburgeringsbeleid, zo valt te lezen in de studie van Sterckx e.a. Sinds 2013 is er veel bezuinigd op het ondersteunen van (laagdrempelige, integratie-bevorderende) activiteiten van migrantenorganisaties, welzijnsorganisaties en buurthuizen (2014, p. 323-24).

afhankelijkheidsperiode van drie naar vijf jaar met name vrouwen in een kwetsbaardere positie zijn terechtgekomen. Aan de andere kant, merkte deze respondent op, kunnen mannen net zo goed slachtoffer worden van deze situatie. Zij gaf aan voorbeelden te kennen van vrouwen, woonachtig in Nederland, die een echtgenoot uit Turkije hadden gehaald. Deze vrouwen waren niet gelukkig met hun man, lieten hem in de steek en vroegen een scheiding aan. Deze mannen dreigden daardoor hun verblijfsrecht te verliezen en te verdwijnen in de illegaliteit, aldus Verkuijlen.

4.4 Praktische obstakels: onvoldoende financiën, geen connecties

Het starten en voeren van een echtscheidingsproces, of dat nu in Nederland bij een ambassade is of in het buitenland, is vaak een moeizaam en zeer kostbaar traject. Vooral het voeren van een echtscheidingsproces in het buitenland kost veel geld: advocaatkosten, kosten voor vertaling van documenten, proceskosten en soms ook reiskosten vanwege verplichte aanwezigheid in de rechtbank.¹⁶¹ Deze kosten moeten vaak worden opgebracht nadat er al een echtscheidingsprocedure in Nederland is gevoerd, waarvan de financiële gevolgen voor sommige vrouwen groot waren, bijvoorbeeld omdat de man de echtscheidingsprocedure eindeloos heeft vertraagd of omdat hij schulden had die de vrouw voor de helft op zich heeft moeten nemen.¹⁶² Zo vertelde respondent imam Schliman bijvoorbeeld dat sommige Marokkaans-Nederlandse mannen wel willen scheiden naar Marokkaans recht, maar zelf geen actie willen ondernemen. Ze willen dat de vrouw de scheidingsprocedure in Marokko start, zodat zij financieel meer van de vrouw kunnen eisen in ruil voor medewerking aan de scheiding. Op die manier traineren ze de procedure, hetgeen dan weer kan leiden tot langlopende en kostbare echtscheidingszaken, aldus respondent Schliman. Naast de benodigde financiële middelen is het ook van belang om in het buitenland goede connecties te hebben, vooral als het proces vanuit Nederland gevoerd moet worden.¹⁶³ Anders loop je bijvoorbeeld het risico een advocaat in de arm te nemen die van alles belooft maar niet zo veel doet (ook na betaling).¹⁶⁴

Het verhaal van Aya past in dit beeld. Aya vertelde dat haar ex-man via de advocaat en het consulaat op de hoogte werd gesteld van haar echtscheidingsaanvraag bij het consulaat. Hij reageerde hierop door een terugkeer-aanvraag in te dienen bij het consulaat (i.e. Aya diende terug te keren naar de echtelijke woning). Omdat er twee kleine kinderen in het spel waren, moest er op het consulaat een verzoeningspoging tussen de partners plaatsvinden; hetgeen gebeurde in bijzijn van familieleden. Het consulaat oordeelde dat, omdat de man niet wilde scheiden, Aya geen aanvraag kon indienen bij het consulaat maar dat zij dit in Marokko moest doen. In Marokko schakelde ze daarom een advocaat in om daar een procedure te starten, maar ook daar kreeg ze nul op het rekest: Omdat de man openstond voor terugkeer, kon zij geen echtscheidingsaanvraag indienen. “De advocaat ging van alles proberen... het heeft ons dui-zen-den euro’s gekost (...) dat is kassa voor hem, maar hij wist eigenlijk al dat het niets wordt.”

¹⁶¹ Respondenten Arendse & Van Leeuwen, Hudson, Stevens, Wedemeijer; deelnemers discussiebijeenkomst Eindhoven; casestudies Aya, Fariba en Farzaneh.

¹⁶² Dit was bijvoorbeeld het geval bij Fariba, Farzaneh, Kirsten en Sandra. Zie ook hoofdstuk 5 (par. 5.3).

¹⁶³ Respondenten ‘Abdelhak’, Ben Daoued & Oenema, Van de Brom, Timmer & Janssen, Verkuijlen; casestudies Aya, Fariba, Kirsten en Laila. Zie ook Kruiniger & Sportel 2015; Sportel 2011.

¹⁶⁴ Dit was bijvoorbeeld het geval bij Aya.

Volgens respondent Wedemeijer ligt de moeilijkheid in het realiseren van een buitenlandse scheiding vooral in het feit dat het lang duurt en veel geld kost. Zonder financiële ondersteuning lukt het volgens hem niet om een scheiding voor elkaar te krijgen: “Je zit gewoon vast in het huwelijk omdat je domweg het geld niet hebt om het op te lossen. En daar zou Nederland, als ze zouden willen, een rol in kunnen spelen.” Respondent Verkuijlen benadrukte dat een corrupt rechtssysteem in het land van herkomst de succesvolle ontbinding van een huwelijk ook in de weg kan staan, ook dan is het zaak te beschikken over voldoende financiën en goede connecties.

4.5 Sociale druk: de rol van familie

Volgens verschillende respondenten is sociale druk of druk van de familie de belangrijkste oorzaak van huwelijkse gevangenschap.¹⁶⁵ Door deelnemers aan het onderzoek werd regelmatig gezegd dat een huwelijk geen zaak is die slechts twee individuen aangaat, maar dat het een zaak is tussen twee families. Wanneer het huwelijk een familiekwestie is, spelen er vaak verschillende belangen een rol, denk bijvoorbeeld aan economische, erfrechtelijke of verblijfsrechtelijke belangen. Wanneer zo’n huwelijk in een scheiding eindigt of dreigt te eindigen, dan staan er dus grotere belangen op het spel dan enkel het huwelijksgeluk van de twee betrokken individuen. Het is er de familie dan vaak veel aan gelegen dit huwelijk in stand te houden en niet te laten eindigen in een scheiding. Als een huwelijk bovendien is gearrangeerd door de families en/of de echtelieden aan elkaar verwant zijn, kan dit leiden tot nog eens extra druk op het echtpaar om bij elkaar te blijven.¹⁶⁶ Respondent Verkuijlen zei hierover: “Als er sprake is van een huwelijk tussen verwanten, dan is scheiden vaak nog moeilijker (...) De familie probeert dan mensen langer bij elkaar te houden, dan is de sociale druk nog groter om bij elkaar te blijven... het woord ‘heb geduld’, dat kent iedereen.”¹⁶⁷

Het kantoor van advocaat Wedemeijer doet veel zaken voor vrouwen die in vrouwenopvang verblijven. Volgens Wedemeijer wordt door veel families morele en culturele druk uitgeoefend op deze vrouwen om de relatie met hun echtgenoot niet te verbreken en geen scheiding aan te vragen. Ook respondent Temirci, werkzaam in de vrouwenopvang, was van mening dat familiedruk de belangrijkste oorzaak is voor huwelijkse gevangenschap. In haar werk ziet ze vrouwen die onder druk van de familie afzien van een scheiding, ze verwoordde het als volgt: “Je wilt niet dat er in de familie wordt geroddeld, want je tast toch de eer van de familie aan... Kijk, je beslist niet alleen voor jezelf. Je maakt echt een keuze, een keuze die de hele familie kan beïnvloeden, want de naam van de familie wordt dan aangetast.” Sommige vrouwen zien dus af van een scheiding vanwege de schande die het de familie zou kunnen toebrengen. Wanneer vrouwen de scheiding wel doorzetten, dan dreigt voor deze vrouwen uitstoting door de familie, aldus Wedemeijer en Temirci.¹⁶⁸

Ook respondent Hudson vertelde over vrouwen (cliënten) die niet kunnen scheiden vanwege de eer van de familie. Ze verhaalde over een Pakistaans-Nederlandse vrouw waarvan de familie wel had

¹⁶⁵ Genoemd door onder meer: deelnemers discussiebijeenkomst Arnhem, respondenten Janssen & Timmer, Richard, Temirci.

¹⁶⁶ Respondent Abdelhak, Ben Daoued & Oenema, Jansen & Timmer, Verkuijlen; deelnemers discussiebijeenkomst Arnhem.

¹⁶⁷ In de casestudy van Aya werd er op Aya geen druk uitgeoefend vanuit haar eigen familie maar vanuit haar schoonfamilie, ook zij werd gemaand geduld te hebben met haar (gewelddadige) echtgenoot.

¹⁶⁸ Zie ook Sterckx e.a. 2014, p. 321-23.

geaccepteerd dat zij apart ging wonen van haar man, maar ze mocht niet scheiden “om de schone schijn op te houden voor andere familieleden.” Haar familie “was bang dat haar zussen daar (EVE: het land van herkomst) niet zouden kunnen trouwen... door de schande die gebracht zou worden voor de gemeenschap.” Deze vrouw kon dus niet scheiden om het huwelijksgeluk van haar jongere, nog ongetrouwde zussen niet in de weg te staan,¹⁶⁹ maar ook haar partner accepteerde een echtscheiding niet. Volgens Hudson was scheiden voor hem een schande omdat hij - maar ook zijn vrouw - tot een familie met hoog aanzien in de gemeenschap behoorden. Scheiden behoorde niet tot de mogelijkheden. Deze vrouw is uiteindelijk weer naar haar man teruggegaan “omdat ze geen andere uitweg zag”.

Respondenten Ben Daoued en Oenema merkten op dat vrouwen weliswaar aangifte zouden kunnen doen van huwelijkse gevangenschap, maar dat “mensen uit een eercultuur en waar eergerelateerd geweld speelt... die doen geen aangifte (...) dat zijn hele lastige situaties.” Ook respondent Temirci noemde angst voor geweld van de partner of van de familie als oorzaak waarom sommige vrouwen niet durven te scheiden (vgl. Sterckx e.a. 2014, p. 323).

Een andere complicerende factiefactor die een rol kan spelen is de situatie waarin een persoon zonder toestemming of tegen de wil van zijn/haar eigen familie in is getrouwd. Respondent Abdelhak vertelde voorbeelden te kennen van vrouwen die zonder toestemming van de familie zijn getrouwd en waarvan het huwelijk vervolgens misloopt; deze vrouwen ervaren dan vaak ook problemen bij de echtscheiding omdat ze geen beroep op steun van de familie of gemeenschap kunnen doen. Door het huwelijk is het contact met de familie verbroken en staan ze er alleen voor. Wanneer vrouwen tegen de wil van hun eigen familie in zijn getrouwd, dan durven ze ook niet altijd hun huwelijksproblemen kenbaar te maken aan de familie. Dit was het geval bij Aya, Fariba en Laila. Zij zijn getrouwd (geweest) met een man waar de familie het niet mee eens was. Fariba vertelde: “De bruiloft was bijna niet door gegaan... mijn moeder eiste dat ik uit de auto¹⁷⁰ kwam, dat ik niet verder met hem ging, maar ik luisterde niet... voor mij was het te laat (...) gelijk had ik spijt, maar ik kon niets meer doen. Want je bent tegen de zin van je familie ingegaan... 700 mensen waren uitgenodigd... nu kan je niet meer terug.” Fariba (net als Aya en Laila) durfde haar familie niet in te lichten over haar huwelijksproblemen en ze hield daarom jarenlang de schijn op: “Ik was buiten een hele sterke vrouw; ik hielp iedereen, maar binnen was ik een zielige vrouw... alleen maar poetsen en schoonmaken, en mijn man bedienen. Zo ging het 23 jaar lang.”

Respondent Chavoushi wees in dat verband op de invloed van migratie op huwelijksrelaties: “Mensen willen aan hun familie laten zien dat ze gelukkig zijn, dat ze de juiste keuze hebben gemaakt... met de migratie... we zijn nog steeds gelukkig met elkaar, getrouwd”. Dit is wat ik ook terug hoorde in de verhalen van Kirsten en Sandra; met dien verstande dat deze twee vrouwen beiden gemengd gehuwd waren. Kirsten was van mening dat haar huwelijk (met een Egyptische man) zo was misgelopen – en dat gold volgens haar voor heel veel gemengde huwelijken, omdat haar huwelijk een zeer solistische onderneming is geweest, voor hem en voor haar. In Egypte hebben man en vrouw beiden een (grote) familie achter zich die zich ermee bemoeien wanneer een huwelijk spaak dreigt te lopen. De familie kan bemiddelen of druk uitoefenen op de echtgenoot bijvoorbeeld,

¹⁶⁹ Tellayee gaf aan soortgelijke voorbeelden te kennen uit de Afghaanse gemeenschap, zie par. 4.1.

¹⁷⁰ De trouwauto waarmee Fariba door haar echtgenoot werd opgehaald bij haar ouderlijk huis op de huwelijksdag.

wat in haar geval, volgens Kirsten, escalatie mogelijk had kunnen voorkomen. Ook Sandra voelde zich eenzaam en onbegrepen in haar huwelijk: “Als je in zo’n huwelijk komt, dan loop je gewoon heel vaak tegen gesloten deuren aan... gesloten deuren van instanties, van onwetendheid... van instanties, politie, rechters, noem alles maar op... als ik mijn verhaal vertelde werd ik niet geloofd, omdat ik als schuldige werd gezien... omdat ik hem naar Nederland had gehaald.”¹⁷¹

Zowel Kirsten als Sandra waren slachtoffer van partnergeweld tijdens het huwelijk. In de volgende paragraaf zal de rol van partnergeweld in situaties van huwelijkse gevangenschap aan bod komen, daar zal dan ook kort worden ingegaan op partnergeweld in gemengde relaties.

4.6 Andere factoren

Schande of taboe op echtscheiding

Door verschillende deelnemers aan dit onderzoek werd gewezen op het feit dat er een taboe op scheiden heerst binnen verschillende gemeenschappen. Eén van de advocaat-respondenten bijvoorbeeld vertelde over een Afghaans-Nederlandse cliënte die voor de Nederlandse wet was gescheiden, maar dit feit volstrekt geheim wenste te houden voor haar verdere omgeving. Ze wilde voor haar eigen reputatie en die van haar familie niet als gescheiden te boek staan en dus ook niet scheiden in het land van herkomst, terwijl ze, volgens de respondent, waarschijnlijk een goede kans maakte op een succesvolle echtscheidingsprocedure in Afghanistan. Deze cliënte zag af van deze optie omwille van haar ouders en familie. Ook respondenten Arendse, Van Leeuwen en Chavoushi noemde de Afghaans-Nederlandse gemeenschap als voorbeeld waarbinnen echtscheiding nog als taboe wordt gezien.¹⁷² Volgens Chavoushi geldt dit vooral voor vrouwen, met dien verstande dat dit wel afhankelijk is uit welke regio iemand komt of tot welke familie iemand behoort. Vanwege het taboe op echtscheiding kiezen Afghaans-Nederlandse stellen er regelmatig voor om apart te gaan wonen. Men gaat dan niet officieel, juridisch scheiden maar niet meer samenwonen, aldus respondenten Arendse en Van Leeuwen.

Schaamte voor echtscheiding of het verliezen van de status van getrouwd zijn werd door respondenten niet alleen genoemd in relatie tot de Afghaans-Nederlandse gemeenschap. In relatie tot de Marokkaans-Nederlandse gemeenschap merkte respondent Mohamed op: “Ook al heeft een vrouw het recht om te scheiden, scheiden is *hashuma*,¹⁷³ vooral voor de vrouw.” Respondent Rahnama’i sprak over Iraans-Nederlandse en christelijk-Nederlandse echtparen die vanwege het niet willen lijden van gezichtsverlies naar buiten toe weliswaar gehuwd maar gescheiden levend van elkaar door het leven gaan. Respondent Salvatore was van mening dat huwelijkse gevangenschap om

¹⁷¹ Sterckx e.a. constateren in hun studie dat de beeldvorming over gemengde relaties wordt geseksualiseerd en dat vrouwen daarop zwaarder worden afgerekend dan mannen (2014, p. 173). Dit was in het verhaal van Sandra duidelijk terug te horen. Zij vertelde veel negatieve reacties te krijgen vanuit haar omgeving, onder andere van een wijkagent die, nadat ze na een melding van huiselijk geweld te hebben gemaakt, tegen haar zei: “Da’s fijn hé?! Om zo’n donor uit een ander land te halen?!” Respondent Stevens was eveneens van mening dat partners in een gemengde relatie regelmatig geconfronteerd worden met onbegrip van instanties en familie.

¹⁷² Ook deelnemers aan de discussiebijeenkomst in Arnhem vertelden dat scheiden een taboe is binnen de Afghaanse gemeenschap. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de Iraans-Nederlandse gemeenschap, waar echtscheiding geen taboe meer is (respondent Chavoushi).

¹⁷³ ‘Hashuma’ is te vertalen als taboe of schande.

verschillende redenen binnen de Eritrees-Nederlandse gemeenschap veel voorkomt.¹⁷⁴ Dit werd volgens haar versterkt doordat er grote waarde wordt toegekend aan de status van getrouwd zijn. Ze vertelde dat er een Eritrees gezegde bestaat dat luidt 'liever een vrouw van dan een dochter van'. Respondent Salvatore vertelde dat zij verschillende getrouwde vrouwen kent van wie de man al 20-30 jaar uit beeld is (omdat hij niet is mee-gemigreerd naar Nederland). Vaak zijn deze mannen opnieuw getrouwd met een andere vrouw en kijken ze niet meer om naar hun vrouw en kinderen in Nederland. En ook al weet de omgeving van de situatie van deze vrouwen, toch blijven deze vrouwen zich presenteren als 'de vrouw van',¹⁷⁵ vanwege de status van het getrouwd-zijn, aldus Salvatore. Respondent Chavoushi vertelde dat, omdat polygamische relaties niet ongebruikelijk zouden zijn onder Somaliërs, sommige Somalisch-Nederlandse vrouwen liever als tweede of derde vrouw aan een man verbonden blijven, dan als gescheiden vrouw door het leven te moeten gaan. Chavoushi was van mening dat wanneer mensen polygamische relaties blijven aangaan, dit huwelijkse gevangenschap in de hand werkt. Het is daarom zaak, aldus deze respondent, taboes op zaken als scheiding (of homoseksualiteit¹⁷⁶) bespreekbaar te maken, om huwelijkse gevangenschap te voorkomen.

Gevoelens van schaamte of de vrees voor een slechte naam of reputatie (hetzij de eigen naam of reputatie of die van de familie) kan een persoon dus in een huwelijk gevangen houden.¹⁷⁷ Mocht iemand toch besluiten een scheiding door te zetten, dan riskeert hij/zij schande over zichzelf of de familie te brengen of daarmee statusverlies te lijden (of ongetrouwde zussen of dochters lijden statusverlies). Dit kan weer leiden tot een sociaal isolement wanneer hij/zij door zijn/haar familie of gemeenschap wordt uitgesloten vanwege de doorgezette scheiding, zie ook paragraaf 4.5.

Sociaal isolement

Enkele respondenten noemden ook het leven in een sociaal isolement als reden voor het veroorzaken of in stand houden van huwelijkse gevangenschap.¹⁷⁸ Hierbij werd onder andere verwezen naar de problematiek van 'verborgen vrouwen', dat wil zeggen vrouwen die door toedoen van de partner en/of (schoon)familie een sociaal geïsoleerd leven leiden of soms zelfs letterlijk opgesloten zitten.¹⁷⁹ Wanneer een vrouw geïsoleerd wordt van de buitenwereld en volledig afhankelijk is (gemaakt) van haar partner en/of (schoon)familie, dan is de kans groot dat zij niet de stap durft te (of kan) maken om bij haar man weg te gaan of van hem te scheiden. Door schaamte, geweld, soms letterlijk opgesloten zitten en gebrek aan kennis over beschikbare hulpverlening is het voor deze vrouwen moeilijk of zelfs onmogelijk om hun gedwongen isolement te doorbreken en voor zichzelf te kiezen en/of hulp te zoeken (Drost e.a. 2015, p. 50). Aan het daadwerkelijk weggaan bij de partner en een echtscheiding aanvragen gaat vaak een lang proces van het zich losmaken van de invloed van de man, de (schoon)familie en de gemeenschap vooraf, en kost dus tijd (p. 32).

¹⁷⁴ Zie ook paragrafen 4.1 en 4.2.

¹⁷⁵ Volgens respondent Salvatore is dit een gangbare manier van jezelf voorstellen binnen de Eritrese gemeenschap. Weliswaar neem je als Eritrese vrouw wanneer je trouwt niet de naam aan van je man, maar je bent of je presenteert je wel als 'de vrouw van...', aldus Salvatore.

¹⁷⁶ Homoseksuele mannen kunnen vanwege hun geaardheid gedwongen worden om te trouwen met een vrouw en soms ook gedwongen worden in dit huwelijk te blijven, aldus respondent Chavoushi.

¹⁷⁷ In hoofdstuk 5 (par. 5.4) wordt nogmaals aandacht besteed aan deze vrees voor bepaalde sociale gevolgen.

¹⁷⁸ Onder meer genoemd door de respondenten Arendse & Van Leeuwen, Stevens.

¹⁷⁹ Zie bijvoorbeeld Drost e.a. 2012 en 2015.

Kinderen

Wanneer een echtpaar kinderen heeft, dan kan de positie van de kinderen ook nog een complicerende factor zijn. Verschillende respondenten vertelden dat zij regelmatig vrouwen zien die bang zijn dat de vader zijn kinderen na een echtscheiding meeneemt naar het land van herkomst.¹⁸⁰ Deze angst wordt versterkt wanneer de wetgeving van dat land het gezag over de kinderen van rechtswege aan de vader toekent. Als de moeder dan ook nog naar Nederlands recht eenhoofdig ouderlijk gezag over de kinderen heeft, hetzij van rechtswege¹⁸¹ of omdat de rechter dit zo heeft bepaald, dan wordt deze angst vaak nog extra aangewakkerd.

Tijdens de groepsdiscussies in Eindhoven en Arnhem werd ook de rol van kinderen bij huwelijkse gevangenschap en echtscheiding genoemd. Volgens enkele deelnemers worden kinderen soms gebruikt als wapen in de strijd tussen ex-gehuwden, namelijk wanneer een man dreigt de voogdij van zijn ex-vrouw te (laten) afnemen wanneer zij opnieuw trouwt. In dit geval is het echtpaar dan weliswaar gescheiden maar blijft de man controle uitoefenen over zijn ex-vrouw via de kinderen (vgl. Daru e.a. 2016, p. 13-14).

Respondent Tellayee merkte op dat, door de aanwezigheid van kinderen, mannen ook in huwelijkse gevangenschap kunnen verkeren. Wanneer een man vreest dat de moeder het gezag over de kinderen toegewezen zal krijgen bij een echtscheiding, dan kan de man ervoor kiezen in het huwelijk te blijven vanwege de kinderen. Deze respondent gaf aan een man te kennen die in een dergelijke situatie verkeerde: hij blijft bij zijn vrouw vanwege de kinderen.

Respondent Verkuijden wees in relatie tot kinderen ook op de positie van achtergelaten vrouwen. Via de organisaties Stichting Steunpunt Remigratie/Landelijke Werkgroep Mudawwanah¹⁸² zet deze respondent zich al jaren in voor achtergelaten vrouwen in (vooral) Marokko. Wanneer een vrouw met kinderen door haar man wordt achtergelaten in het land van herkomst, dan kan zo'n vrouw vaak geen kant op, aldus Verkuijden. Soms blijven deze vrouwen hierdoor (letterlijk) vastzitten in een huwelijk in het buitenland, omdat ze bang zijn om de kinderen kwijt te raken.¹⁸³ Immers, als ze hun man zouden verlaten en terugkeren naar Nederland, dan kunnen ze niet hun kinderen meenemen omdat het gezag van rechtswege (volgens het buitenlandse recht) bij de vader ligt.

Partnergeweld

Partnergeweld is een vorm van huiselijk geweld, waarbij het geweld is gericht tegen de partner of de ex-partner. Het geweld kan fysiek, seksueel of psychisch van aard zijn. De meest voorkomende profielen van partnergeweld die in de literatuur worden onderscheiden, zijn: 'common couple violence', intiem terrorisme en gewelddadig verzet.¹⁸⁴ Intiem terrorisme is de meest extreme vorm

¹⁸⁰ Respondenten Arendse & Van Leeuwen, Stevens, Verkuijden; alsook casestudy respondenten Kirsten, Laila en Sandra.

¹⁸¹ Zoals in het geval was bij Aya omdat in haar geval het Marokkaanse huwelijk nooit in Nederland was ingeschreven.

¹⁸² Zie www.steunremigranten.nl

¹⁸³ Hetzelfde werd verteld door respondenten Stevens en Van de Brom.

¹⁸⁴ 'Common couple violence' is de meest voorkomende vorm van partnergeweld, waarbij geweld onder bepaalde omstandigheden of in bepaalde situaties voorkomt en door beide partners wordt toegepast. Bij gewelddadig verzet gebruikt het slachtoffer geweld tegen de gewelddadige, controlerende partner (Daru e.a. 2016, p. 6-7).

van partnergeweld, waarbij macht en controle door de pleger worden gebruikt om de partner langdurig en ernstig te domineren (Daru e.a. 2016).

Wanneer partners uit elkaar gaan, hoeft dit niet te betekenen dat het geweld stopt.¹⁸⁵ Partners die slachtoffer zijn (geweest) van intiem terrorisme en door huwelijkse gevangenschap nog steeds verbonden zijn aan hun (ex-)partners, lopen een extra groot risico blijvend blootgesteld te worden aan de controledrang van hun (ex-)partner. Eerder in dit hoofdstuk werden al voorbeelden gegeven van vormen van controle-uitoefening door de (vaak) weigerachtige partner (meestal de man) over de andere partner (meestal de vrouw). De partner gebruikt het nog bestaande huwelijk of de kinderen als een chantagemiddel om zo controle of invloed te kunnen blijven uitoefenen over zijn (ex-)partner.¹⁸⁶ Het niet willen meewerken aan of het eindeloos vertragen van een echtscheiding is een manier om controle te blijven uitoefenen. Huwelijkse gevangenschap kan dus bijdragen aan het in stand houden van partnergeweld, omdat de afhankelijkheid en de machtsongelijkheid tussen partners vaak blijft bestaan.¹⁸⁷

Zeven van de twaalf casestudy-respondenten (allen vrouw) vertelden dat zij tijdens het huwelijk te maken te hebben gehad met partnergeweld. De meeste respondenten gaven aan dat het geweld van hun partner ertoe heeft bijgedragen dat ze langer bij hun man zijn gebleven, met die aantekening dat er naast geweld ook andere factoren van invloed waren, zoals de kinderen of schaamte richting de familie.

In gemengde relaties is een van beide partners een huwelijksmigrant. Deze partner bevindt zich doorgaans in een afhankelijke positie ten opzichte van de andere partner. Deze afhankelijkheid kan juridisch, economisch en sociaal van aard zijn (vgl. paragraaf 4.3). “Door de grote afhankelijkheid van de huwelijksmigrant zijn de partners van een migratiehuwelijk als het ware gedwongen bij elkaar te blijven en dat verhoogt het risico dat conflicten tussen hen escaleren”, zo schrijven Sterckx e.a. (2014, p. 217). Wanneer dit resulteert in partnergeweld, dan zal het voor de huwelijksmigrant vaak nog moeilijker zijn om zich van de andere partner los te maken. Maar wat als de mannelijke huwelijksmigrant de geweldpleger is en de vrouwelijke partner het slachtoffer is? Zoals het geval was bij Kirsten en Sandra. Sterckx e.a. schrijven dat dit waarschijnlijk te maken heeft met de omkering van de traditionele genderverhoudingen in dergelijke relaties. Deze omkering leidt vervolgens tot spanningen tussen de partners en zorgt voor stress en frustratie bij vooral de mannelijke partners (2014, p. 308, 321).

4.7 Samenvattend

In dit hoofdstuk is ingegaan op de vraag wat de oorzaken zijn van huwelijkse gevangenschap. Voor de beantwoording van deze vraag is vooral gebruik gemaakt van de resultaten van het empirische gedeelte van het onderzoek. Deze resultaten laten zien dat er meestal sprake is van een combinatie van oorzaken en factoren die een situatie van huwelijkse gevangenschap creëert of die bijdragen aan

¹⁸⁵ Een scheiding of verbreking van de relatie kan zelfs zorgen voor een escalatie van geweld omdat een van de partners niet accepteert dat de relatie wordt beëindigd (Verwijs en Lünemann 2012).

¹⁸⁶ Vgl. Daru e.a. 2016, p. 13-14.

¹⁸⁷ Bij partnergeweld is er vaak sprake van machtsongelijkheid, waarbij de pleger een bepaald overwicht heeft op het slachtoffer (Verwijs en Lünemann 2012).

het in stand houden van de situatie. Bovendien zorgt de angst voor bepaalde gevolgen, die een echtscheiding met zich mee (kan) brengen, er vaak voor dat mensen niet uit een huwelijk durven te stappen. In die gevallen lopen oorzaak en gevolg vaak door elkaar heen.

De belangrijkste oorzaken die in dit onderzoek werden genoemd, waren: het ontbreken van de medewerking van de echtgenoot, sociale druk of druk vanuit de familie om niet te scheiden (vanwege de eer van de familie), en het gescheiden zijn in Nederland maar (nog) niet in het buitenland. De weigerachtige houding van de echtgenoot werd door respondenten regelmatig aangewezen als reden voor het niet kunnen realiseren van een scheiding. De redenen waarom mannen niet mee willen werken aan een (religieuze) echtscheiding zijn zeer divers, bijvoorbeeld: vanwege gevoelens van rancune, boosheid of gekrenkte trots (bijvoorbeeld omdat de vrouw het initiatief tot scheiding heeft genomen), financiële overwegingen (bijvoorbeeld een hoge bruidsgave) of controle willen blijven uitoefenen over de vrouw. Een andere oorzaak die regelmatig door respondenten werd genoemd, waren de zogeheten 'hinkende huwelijken'. Dit betekent dat een echtpaar wel in Nederland is gescheiden maar (nog) niet in het buitenland; meestal omdat het andere land de Nederlandse echtscheiding niet erkent. Om het huwelijk ook naar het recht van het land van herkomst of het land waar het huwelijk is gesloten ontbonden te krijgen, zal het echtpaar daar (of via een ambassade of consulaat) een echtscheidingsprocedure moeten starten. Ook de druk die vanuit familie of de omgeving wordt uitgeoefend op het echtpaar (vooral op de vrouw) om niet te scheiden, was volgens verschillende respondenten een belangrijke oorzaak voor huwelijkse gevangenschap. Vrees voor uitsluiting door de familie en sociaal isolement kan een vrouw daarom doen besluiten haar man niet te verlaten.

Uit het onderzoek kwamen nog vele andere oorzaken en factoren naar voren, waaronder: oorzaken in de religieuze sfeer (bijvoorbeeld vanwege de religieuze doctrine, het persoonlijk geloof of polygamie), en juridische obstakels in binnen- en buitenland, bijvoorbeeld vanwege een afhankelijke verblijfsvergunning of de op religieus recht gebaseerde huwelijkswetgeving. Daarnaast kunnen allerlei praktische obstakels, zoals onvoldoende financiën of het niet beschikken over de juiste connecties, een rol spelen bij het niet kunnen realiseren van een buitenlandse echtscheiding. Verder werden de bemoeienis van familie (of juist het ontbreken daarvan), gevoelens van schaamte of vrees voor statusverlies, kinderen (bijvoorbeeld angst voor kinderontvoering) en (angst voor) partnergeweld genoemd. Uit het onderzoek kwam duidelijk naar voren dat de angst voor bepaalde gevolgen, of deze angst nu reëel is of niet, sterk bijdraagt aan het in stand houden van huwelijkse gevangenschap. De angst voor bijvoorbeeld een uitreisverbod, beschuldiging van overspel, geweld, kinderontvoering, sociale uitsluiting of statusverlies kan zo groot zijn dat de angst alleen al genoeg is voor mensen om af te zien van het aanhangig maken van een echtscheidingsprocedure.

In dit hoofdstuk is ook ingegaan op het verschil in machtspositie tussen mannen en vrouwen. Bij huwelijkse gevangenschap is er vaak sprake van een asymmetrische machtsverhouding. In situaties van huwelijkse gevangenschap hebben mannen vaak een sterkere (formeel en/of religieus) juridische en sociaal-economische positie dan vrouwen. Vrouwen hebben bijvoorbeeld de medewerking van de man nodig om een (religieuze) echtscheiding mogelijk te maken; omgekeerd hebben mannen de medewerking of toestemming van de vrouw veel minder vaak nodig. Deze scheve machtsverhouding geeft de sterkere partij (meestal de man) ook de mogelijkheid om controle uit te (blijven) oefenen over de zwakkere partij (meestal de vrouw). Het nog bestaande huwelijk kan worden ingezet als een

instrument van macht en controle. Huwelijkse gevangenschap kan op die manier bijdragen aan het in stand houden van de machtsongelijkheid tussen partners.

HOOFDSTUK 5 Gevolgen

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de vierde deelvraag ‘Wat zijn de gevolgen van situaties van huwelijkse gevangenschap?’ Op basis van dit onderzoek zijn verschillende gevolgen aan te wijzen. Deze gevolgen kunnen in Nederland liggen maar ook in het land van herkomst of het land waar het huwelijk gesloten is. De gevolgen van huwelijkse gevangenschap zijn vaak langdurig en emotioneel belastend voor betrokkenen. Zo kan het voeren van een echtscheidingsprocedure jaren in beslag nemen en een kostbare aangelegenheid zijn, zeker wanneer de procedure in het buitenland gevoerd moet worden.

In het vorige hoofdstuk zagen we dat er vaak sprake is van een combinatie van oorzaken die een situatie van huwelijkse gevangenschap in stand houdt. In dit hoofdstuk zullen we zien dat er meestal ook sprake is van meerdere gevolgen die nauw met elkaar samenhangen of dat oorzaak en gevolg moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn. Zo kan de angst voor bepaalde sociale gevolgen van het gescheiden zijn ertoe leiden dat een persoon liever in een situatie van huwelijkse gevangenschap blijft, dan dat hij/zij het huwelijk laat ontbinden. Bijvoorbeeld: vanwege het heersende taboe op echtscheiding oefent een familie druk op een vrouw om haar man niet te verlaten, ondanks een mogelijke situatie van ernstig partnergeweld. Wanneer de vrouw haar man zou verlaten en van hem zou scheiden, zou zij niet alleen schande brengen over zichzelf maar haar hele familie; mogelijk met het gevolg dat haar jongere nog ongetrouwde zussen niet meer aantrekkelijk zijn als huwelijkspartners. De vrouw vreest dat wanneer zij wel zou gaan scheiden, zij door haar familie en de gemeenschap verstoten wordt en haar zussen ongetrouwd zullen blijven. De angst voor uitstoting door de familie en sociaal isolement kan zo’n vrouw ertoe besluiten om haar man niet te verlaten en in het huwelijk te blijven. In zo een situatie zijn oorzaak en gevolg moeilijk van elkaar te scheiden en kunnen elkaar zelfs versterken.

In de onderstaande paragrafen zullen de belangrijkste gevolgen die uit dit onderzoek naar voren zijn gekomen worden besproken.

5.1 Niet opnieuw kunnen trouwen

Niet opnieuw (religieus) kunnen trouwen is waarschijnlijk het meest evidente gevolg van huwelijkse gevangenschap. Zolang iemand naar religieus recht, buitenlands recht of in de ogen van de gemeenschap nog getrouwd is, staat dit een nieuw religieus huwelijk meestal in de weg. Zo kan deze onmogelijkheid om te kunnen trouwen, zoals in het vorige hoofdstuk al is aangegeven (zie paragraaf 4.2), soms niet gelden voor mannen maar wel voor vrouwen. Wanneer namelijk polygamie is toegestaan of wordt gepraktiseerd, hoeft het nog bestaande huwelijk geen beletsel te vormen voor de echtgenoot: hij kan zich vrij voelen of vrij zijn opnieuw te trouwen zonder eerst te scheiden.

Het hoeft niet alleen de religieuze doctrine of de op religieus recht gebaseerde wetgeving te zijn die een nieuw huwelijk in de weg staat. Het is ook mogelijk dat de gemeenschap, de familie of de andere echtgenoot van mening is dat het bestaande huwelijk een nieuwe verbintenis onmogelijk maakt. Het verhaal van Laila is hier een goed voorbeeld van. Toen ik Laila interviewde, vertelde ze dat zij zichzelf

zag als een gescheiden vrouw en zich ook gescheiden voelde maar dat haar omgeving en familie hier toch anders tegenaan keken. In het land van herkomst¹⁸⁸ was zij – in ieder geval ten tijde van het interview – nog steeds gehuwd voor de wet. Daar zei ze het volgende over: “Volgens de Nederlandse wet zijn wij wel gescheiden, maar niet volgens de islamitisch wet. Dus daar ben ik nog steeds zijn vrouw (...) dus ik heb daar 0,0 kans om iemand tegen te komen en met iemand een relatie op te bouwen. Ik krijg die kans niet en dat vind ik het ergste”.

Maar ook in Nederland ervaarde ze de gevolgen van haar buitenlandse (religieuze) gehuwde status omdat haar ‘ex’-man ook binnen hun eigen (moslim) gemeenschap kenbaar maakte “zij is nog steeds mijn vrouw dus niemand mag aan haar komen”, aldus Laila. “Voor de buitenwereld ben ik nog steeds de vrouw van, terwijl het niet zo is (...) mensen weten dat wij uit elkaar zijn, maar ze weten ook dat hij mij nog steeds als zijn vrouw ziet”. Ze vertelde dat ze niet alleen vanwege haar ‘ex’-man en de gemeenschap in Nederland niet durft te trouwen of samen te gaan wonen, maar vooral ook vanwege haar familie in het land van herkomst omdat die dat niet zou accepteren. Zolang zij nog getrouwd was in het land van herkomst voelde Laila zich dus niet vrij om opnieuw een relatie aan te gaan.

5.2 Juridische gevolgen

Huwelijkse gevangenschap kan ook bepaalde juridische gevolgen met zich meebrengen. Zo kan het bijvoorbeeld juridisch onmogelijk zijn om een nieuw huwelijk aan te gaan in het land waar men nog als gehuwd geregistreerd staat, zoals hierboven al is beschreven. Of een niet officieel ontbonden huwelijk kan leiden tot (juridisch) onjuiste opvattingen of verwachtingen over de juridische status van nieuw aangegane huwelijken en daaruit geboren kinderen; hetgeen kan leiden tot conflicten over ouderlijk gezag.

Ouderlijk gezag bij informele huwelijken

Respondent Wedemeijer vertelde dat hij verschillende zaken heeft gehad van Somaliërs waarbij zich problemen rond de erkenning van kinderen en het ouderlijk gezag voordeden vanwege niet officieel ontbonden huwelijken. Het betrof hier Somalische vluchtelingen die vanuit Somalië gehuwd naar Nederland waren gekomen. Bij aankomst als vluchteling in Nederland is hun gehuwde status opgenomen in de GBA,¹⁸⁹ zonder dat daarvoor de (normaal gesproken) benodigde papieren zijn overgelegd. Wanneer het echtpaar vervolgens informeel scheidt en de echtgenote (of beide echtgenoten) denkt dat ze daarmee is gescheiden en zij vervolgens opnieuw (informeel) trouwt en er uit het nieuwe huwelijk kinderen worden geboren, dan is de eerste man van deze vrouw juridisch gezien de vader van de kinderen. Omdat het eerste huwelijk formeel nog niet is ontbonden, kunnen er dus problemen ontstaan rondom erkenning en gezag: de biologische vader wordt niet erkend als de juridische vader omdat hij volgens de wet niet getrouwd is met de moeder.¹⁹⁰

Problemen rondom informele huwelijken werden ook opgemerkt door respondenten Arendse en Van Leeuwen.¹⁹¹ Deze respondenten waren van mening dat deze problemen vooral ontstaan omdat

¹⁸⁸ Om privacy redenen laat ik de naam van het land achterwege.

¹⁸⁹ Gemeentelijke basisadministratie persoonsgegevens, tegenwoordig heet deze administratie ‘Basisregistratie Personen’ (BRP).

¹⁹⁰ Vgl. Rutten e.a. 2015, p. 121-22.

¹⁹¹ Deze respondenten gebruiken voor dit type huwelijken de term ‘geloofshuwelijken’.

mensen verkeerde verwachtingen van dergelijke huwelijken hebben. Immers, mensen gaan er vaak onterecht vanuit dat er bepaalde rechten en plichten voortvloeien uit een informeel huwelijk. Zo gaan mannen die gescheiden zijn van hun vrouw (uit een informeel huwelijk) ervan uit dat zij gezag hebben over hun kinderen, terwijl zij dit naar Nederlands recht niet hebben. Respondent Budhu Lall zag ook problemen rond de erkenning van kinderen, bijvoorbeeld wanneer de biologische vader de kinderen niet erkent en dus niet de vader in juridische zin is, dan kunnen zich problemen rondom de alimentatieplicht voordoen.¹⁹²

In de casus van Fariba speelde iets soortgelijks, maar daar lagen de juridische gevolgen vooral in het land van herkomst. Fariba's (ex-)man was in Iran opnieuw (informeel) getrouwd, maar het huwelijk was in Iran (nog) niet geregistreerd. Hij kon dit huwelijk ook niet laten registreren omdat hij daarvoor Fariba's toestemming nodig had. Haar vader had ten tijde van haar huwelijksluiting in het huwelijkscontract laten vastleggen dat haar man alleen een tweede vrouw kon trouwen als zij daarvoor toestemming zou geven. Volgens Fariba had dit tweede, niet-erkende huwelijk vooral gevolgen voor de kinderen die uit dit huwelijk geboren worden. Kinderen geboren uit dit huwelijk konden niet in Iran geregistreerd worden zolang de (ex-)man nog officieel met Fariba was getrouwd. "Maar...", merkte ze daarbij op, "hij mag wel trouwen... hij krijgt wel wat straf, maar het mag wel (...) Ik niet... als vrouw kan ik niet opnieuw trouwen (...) maar in de ogen van God ben ik allang gescheiden."

5.3 Gevolgen in de religieuze sfeer

Hierboven werd al gezegd dat er volgens verschillende religieuze doctrines en/of wetgeving niet (religieus) hertrouwd kan worden zolang een (eerder) religieus huwelijk niet beëindigd is. Dit geldt – in de regel – voor veel leden van joodse, katholieke, Syrisch-Orthodoxe en moslimgemeenschappen.¹⁹³ Echter, eerder is ook al vermeld dat dit huwelijksbeletsel niet altijd gelijkelijk opgaat voor mannen en vrouwen, namelijk wanneer polygamie is toegestaan of wordt gepraktiseerd (zie par. 4.2). Mannen (in tegenstelling tot vrouwen) kunnen zich dan vrij voelen of vrij zijn opnieuw te trouwen zonder eerst te scheiden.

In hoofdstuk 3 bij de paragraaf over 'Christelijke gemeenschappen' zijn al voorbeelden van consequenties genoemd in relatie tot echtscheiding en hertrouwen. Bij protestantse kerken kunnen maatregelen van orde of tucht worden genomen, zoals het afhouden van gemeenteleden van het Heilig Avondmaal of kerkelijke vermaning. Dit kan bijvoorbeeld gebeuren in situaties van echtscheiding en/of overspel. In de katholieke kerk kunnen gemeenteleden worden uitgesloten van kerkelijke bestuursfuncties en bepaalde sacramenten, zoals de wekelijkse eucharistieviering, wanneer een burgerlijk (maar niet kerkelijk) gescheiden gemeentelid een nieuwe relatie aangaat of

¹⁹² Respondent Hudson gaf aan dat het enkel informeel gehuwd zijn soms ook voordelig kan uitpakken, namelijk wanneer een informeel gehuwde vrouw die in de vrouwenopvang zit een eigen woning wil aanvragen. Een eigen woning kan dan soms sneller gerealiseerd worden omdat zij niet eerst een echtscheiding hoeft aan te vragen om voor zelfstandige woonruimte in aanmerking te kunnen komen.

¹⁹³ Hier moet worden aangetekend dat wanneer een katholiek gedoopte wil trouwen met een niet-kerkelijk gehuwde maar wel burgerlijk gescheiden partner, dan ook een kerkrechtelijk onderzoek moet worden ingesteld naar de geldigheid van het eerdere huwelijk van die partner (Officialaat Aartsbisdom Utrecht 2013, p. 5-6). In deze situatie kan een eerder burgerlijk huwelijk dus ook een kerkelijk huwelijk in de weg staan. Deze omstandigheid deed zich voor in het verhaal van casestudy respondent Ellis.

hertrouwt. Niet alleen de kerk kan kerkrechtelijke acties ondernemen tegen haar leden, ook de kerkelijke gemeenschap of omgeving kan druk uitoefenen op de betrokkenen om niet volledig deel te nemen aan het kerkelijke leven. Of de betrokkenen zelf kunnen zich niet vrij voelen om bijvoorbeeld deel te nemen aan het Heilig Avondmaal terwijl ze in een scheiding liggen of nadat ze gescheiden zijn.

In hetzelfde hoofdstuk bij de paragraaf over 'Joodse gemeenschappen' zagen we dat een rabbinaat kan besluiten om bepaalde sancties op te leggen aan een man die weigert mee te werken aan een religieuze scheiding (de *get*). Zo kan een weigerachtige man worden uitgesloten van bepaalde religieuze bijeenkomsten of handelingen zolang hij niet meewerkt aan het overhandigen van de *get*, zie paragraaf 3.1.

5.4 (Vrees voor) sociale en emotionele gevolgen

Status van gescheiden vrouw

Uit interviews met verschillende respondenten kwam naar voren dat er in verschillende migrantengemeenschappen een negatieve beeldvorming over gescheiden vrouwen bestaat. Ten aanzien van de Afghaanse gemeenschap merkte respondent Tellayee op dat vrouwen die gescheiden zijn in waarde zijn gedaald. "Ze zijn dan 'gratis' in de ogen van sommige mensen", wat zoveel wil zeggen als dat gescheiden vrouwen eigenlijk alleen nog kunnen trouwen met een man zonder geld, aldus deze respondent. Zij vertelde verder dat sommige mannen gescheiden (meestal jonge) vrouwen (ook als ze religieus gescheiden zijn) soms lastigvallen, waardoor deze vrouwen een slechte naam krijgen in de gemeenschap. Ook imam Schliman erkende dat gescheiden Marokkaanse vrouwen, vooral vrouwen met kinderen, het zwaar kunnen hebben. De kans dat zij opnieuw kunnen trouwen is klein en ze hebben vaak te maken met sociale controle van hun familie waardoor ze in hun vrijheid worden beperkt, aldus deze respondent.

Respondent Salvatore vertelde dat veel gescheiden Eritrese vrouwen in Nederland zich liever blijven presenteren als een getrouwde vrouw omdat 'getrouwd zijn' meer status geeft. Ze houden dit vol ook al zijn ze al vele jaren alleen en weet 'iedereen' dat de man opnieuw met een ander is getrouwd en niet meer naar zijn vrouw en kinderen in Nederland omkijkt. De vrees voor statusverlies en sociaal isolement kan ertoe leiden dat vrouwen liever getrouwd blijven (of zich zo blijven presenteren). Deze vrees is niet ongegrond, aldus deze respondent, want de gevolgen van een scheiding kunnen groot zijn, namelijk sociale uitsluiting door familie, vrienden en andere leden van de gemeenschap. De beslissing om wel of niet te scheiden valt veel vrouwen daarom emotioneel en geestelijk zwaar, aldus respondent Salvatore.¹⁹⁴

Emotionele gevolgen

Het moge inmiddels duidelijk zijn dat de emotionele belasting en gevolgen van huwelijkse gevangenschap voor veel betrokkenen vaak groot zijn. Gevoelens van verdriet, frustratie, onmacht, onrechtvaardigheid, boosheid, angst, vast te zitten en niet verder te kunnen met het leven, al deze gevoelens kunnen de revue passeren bij personen die in huwelijkse gevangenschap zitten. Vooral tijdens de gesprekken die ik met de casestudy respondenten had, werden deze emoties benoemd en

¹⁹⁴ Zie ook hoofdstuk 4, paragrafen 4.2 en 4.6.

geuit. De meeste respondenten gaven aan het gevoel te hebben vast te zitten en niet (echt) verder te kunnen met hun leven zolang ze nog (religieus) getrouwd waren. Zoals bijvoorbeeld Kirsten mij vertelde: “Het moet maar eens ophouden... ik wil gewoon niets meer met hem te maken hebben, op wat voor manier dan ook.” Ze was van mening dat als ze gescheiden zou zijn naar Egyptisch recht, haar (ex-)man haar dan meer met rust zou laten – “want hij blijft het gevoel hebben dat wij verbonden zijn... ik blijf van hem”. Kirsten wilde volledig met haar (ex-)man breken, maar (mede) door het Egyptische huwelijk voelde ze dat dit niet helemaal mogelijk was.

Farzaneh bleef via het Iraanse huwelijk verbonden met haar (ex-)man. Zij wilde van dit huwelijk af omdat zij alle banden met deze man wilde verbreken en vrij wilde zijn om te gaan en staan waar ze wilde. Dit laatste kon zij (letterlijk) niet doen omdat ze haar (ex-)man nodig had om een Iraans paspoort aan te vragen om te kunnen reizen naar Iran. Farzaneh vertelde mij dat ze werk moet gaan maken van de Iraanse scheiding: “ik weet dat het moet gebeuren... ik weet dat ik er van af moet komen, maar hij doet er helemaal niets mee, ik moet het doen (...) Bovendien is het een manier om mij onder druk te zetten... hij maakt er gewoon gebruik van. Het is gewoon echt frustrerend, ontzettend frustrerend (...) Het is zo onrechtvaardig!”

Bij respondenten die te maken hebben gehad met partnergeweld speelt angst vaak ook een belangrijke rol. In sommige gevallen kan angst voor geweld of kindervervalsing zelfs bijdragen aan het in stand houden van huwelijkse gevangenschap, zoals al werd vermeld in het vorige hoofdstuk (par. 4.6). Als een partner het nog bestaande huwelijk gebruikt om controle te blijven uitoefenen over de ander, dan blijven de gevoelens van angst en afhankelijkheid voortbestaan en krijgt de partner die slachtoffer was (of misschien nog steeds wel is) van partnergeweld niet de kans zich volledig los te maken van de (ex-)partner/pleger. Het is niet gezegd dat met de beëindiging van het nog bestaande huwelijk (en daarmee de beëindiging van de situatie van huwelijkse gevangenschap), het geweld of de angst voor het geweld of kindervervalsing is weggenomen, maar het zal in veel gevallen wel gevoelens van afhankelijkheid en de machtsongelijkheid tussen partners (kunnen) verminderen.

5.5 Financiële consequenties

Verschillende vrouwelijke casestudy respondenten vertelden mij dat hun Nederlandse echtscheiding financieel slecht voor hen had uitpakt. Kirsten, Sandra en Fariba waren, naar het recht van het land waar zij getrouwd waren (respectievelijk Egyptisch, Tunesisch en Iraans), naar eigen zeggen op huwelijkse voorwaarden getrouwd. Bij registratie van hun huwelijk in Nederland werd dit echter niet overgenomen; zij waren naar Nederlands recht in gemeenschap van goederen getrouwd. Ze vertelden dat deze wijziging negatief voor hen uitpakte omdat hun echtgenoten zich in Nederland in de schulden hadden gestoken en deze vrouwen bij de scheiding de helft van deze schulden op zich moesten nemen.¹⁹⁵ Kirsten zei hierover: “Het scheelde niet veel of ik had in de schuldsanering gezeten”.

Fariba's echtgenoot had tijdens het huwelijk het volledige beheer over de financiën, inclusief het

¹⁹⁵ Kirsten, Sandra en Fariba hadden bij aanvang en gedurende het huwelijk een baan; de echtgenoten van Kirsten en Sandra hadden (in Nederland) geen eigen inkomsten.

(fulltime) salaris dat Fariba verdiende. Ze had geen toegang tot de bankrekening en kon dus niet beschikken over haar eigen geld. Tegen het einde van het huwelijk had Fariba's man zich in Nederland in de schulden gestoken, zo had hij bijvoorbeeld een extra hypotheek op het huis genomen. Fariba vertelde dat zij deze schuld bij de scheiding heeft moeten overnemen omdat zij met de kinderen in het huis wilde blijven wonen. Daarnaast had haar man tijdens de Nederlandse echtscheidingsprocedure gezamenlijke bezittingen in Iran op naam van een familielid laten zetten om deze bezittingen te onttrekken aan de Iraanse boedel. Voorts had hij, aldus Fariba, ook bezittingen in Iran verkocht en het geld in zijn eigen zak gestoken. Fariba had (ten tijde van het interview) een rechtszaak tegen haar (ex-)man in Iran aangespannen om haar rechten op te eisen: haar bruidsgave, alimentatie en de bezittingen moesten weer terug op haar naam.

Respondent Noor Stevens zet zich via haar organisatie Bezness Alert in voor slachtoffers van liefdesfraude (zie hoofdstuk 3, par. 3.4). Zelf is Stevens ook getrouwd geweest met een 'Beznesser' uit Egypte, dat wil zeggen naar Nederlands recht is zij van deze man gescheiden maar naar Egyptisch recht (nog) niet. Tijdens het interview vertelde ze dat de Nederlandse scheiding haar niet alleen veel tijd maar ook veel geld heeft gekost omdat zij en haar partner in gemeenschap van goederen waren getrouwd. Gedurende het huwelijk had zij veel van haar geld in bezittingen in Egypte geïnvesteerd, maar hiervan had zij geen bewijs omdat zij halsoverkop het land was ontvlucht. Een groot deel van het huwelijksvermogen lag dus in Egypte, aldus Stevens, maar zij kon hierop geen aanspraak maken. Ze vertelde dat ze, om haar (ex-)man zover te krijgen in te stemmen met de Nederlandse echtscheiding, de claim op het bezit in Egypte maar heeft opgegeven. Volgens Stevens ligt een groot deel van het probleem in het feit dat ze geen goede connecties in Egypte had en niemand had die haar belangen goed behartigde, ook (Egyptisch/Nederlandse) advocaten niet. "Ik ben ontmoedigd en bankroet", aldus deze respondent. Ze vertelde dat ze ook graag naar Egyptisch recht gescheiden zou willen zijn, maar dat ze op dat moment niet de moed, energie, juiste connecties en voldoende financiën had om een Egyptische echtscheidingsprocedure te starten.

5.6 Gevolgen in het buitenland

Verscheidene vrouwen die ik heb geïnterviewd, durfden niet te reizen naar het land waar hun huwelijk nog geldig was, omdat zij bang waren dat hun echtgenoot hen had laten registreren bij de douane als ongehoorzame of overspelige vrouw.¹⁹⁶ Zij waren bang dat zij door deze melding opgepakt zouden worden en niet meer terug naar Nederland konden reizen. Of een dergelijke melding werkelijk gemaakt was en of een uitreisverbod om die reden uitgevoerd zou worden, was in de meeste gevallen niet duidelijk, maar de mogelijkheid of het risico was op zichzelf voldoende reden om van een bezoek aan het land af te zien.¹⁹⁷ Zeker wanneer er kinderen in het spel waren, namen de geïnterviewde vrouwen geen enkel risico; temeer daar de wetgeving omtrent het ouderlijk gezag in de desbetreffende landen, bijvoorbeeld Egypte en Marokko, in het voordeel van de vader was. De

¹⁹⁶ Respondenten Aya, Farzaneh, Laila, Stevens. Ook enkele deelnemers aan de discussiebijeenkomst in Arnhem benoemden dat migrantenvrouwen soms bang zijn voor de gevolgen van een echtscheiding in het land van herkomst en om die reden niet durven te reizen naar dat land.

¹⁹⁷ Soortgelijke opmerkingen maakten ook enkele respondenten in het onderzoek van Sportel (2016, p. 114-15). Ook respondenten Arendse & Van Leeuwen gaven aan in hun werk regelmatig vrouwen met een migrantenachtergrond te zien die niet naar het land van herkomst durven af te reizen wanneer er huwelijksproblemen spelen, ook al zijn deze vrouwen (enkel) informeel getrouwd. Zie ook Bakker e.a. 2010, pag. 44.

vader zou er voor kunnen zorgen dat het kind niet zonder zijn toestemming het land kan verlaten door zich te beroepen op zijn ouderlijk gezag, wat in landen met op islamitisch recht gebaseerde familiewetgeving vaak exclusief bij de vader ligt.¹⁹⁸

Beperking van bewegingsvrijheid

Een man kan in bepaalde landen ook een uitreisverbod laten opleggen, hetzij voor de vrouw hetzij voor de kinderen (afhankelijk van de wetgeving van het land). Als voorbeelden van landen werden in dit onderzoek onder meer Egypte,¹⁹⁹ Iran,²⁰⁰ Libanon,²⁰¹ en Marokko²⁰² genoemd. De (inmiddels gepensioneerd) advocate Van de Brom vertelde dat vrouwen voor de invoering van de vernieuwde Marokkaanse familiewet (in 2004) vaak niet konden of durfden te reizen naar Marokko zolang ze nog getrouwd waren. Omdat door de herziene wetgeving de rechtspositie van vrouwen op veel punten is verbeterd, waardoor zij bijvoorbeeld sneller en eenvoudiger een echtscheiding kunnen realiseren, voelen vrouwen zich nu meer beschermd en zijn ze minder bang om van en naar Marokko te reizen, aldus deze respondent.

Huwelijkse gevangenschap kan ook gevolgen hebben voor het aanvragen van een paspoort van het land van herkomst om zo te kunnen reizen naar dat land. Hierboven zagen we al dat dit geldt voor Iraans-Nederlandse vrouwen. De Iraanse wetgeving bepaalt dat een (naar Nederlands recht gescheiden, maar naar Iraans recht nog gehuwde) vrouw toestemming nodig heeft van haar (ex-)man om haar Iraanse paspoort te kunnen vernieuwen. Zij heeft dit paspoort nodig om naar en in Iran te kunnen reizen en het land vervolgens weer te kunnen verlaten. Zolang een vrouw nog getrouwd is, kan zij niet zelfstandig een Iraans paspoort aanvragen. Tijdens het interview met Farzaneh kwam dit duidelijk naar voren. Farzaneh vertelde dat ze weet dat ze werk moet maken van de Iraanse echtscheiding om zelfstandig een paspoort te kunnen aanvragen en vrij te kunnen reizen van en naar Iran. Ze zei daarover: “Ik weet dat het moet gebeuren (...) het feit dat hij over mijn leven, dat kleine stukje van mijn leven (i.e. het paspoort) bepaalt, is zo-o frustrerend! Het is alsof ik minderwaardig ben.”

Het omgekeerde kan ook gebeuren, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, namelijk dat een man niet naar Iran durft te reizen omdat hij de (resterende) bruidsgave niet kan betalen aan zijn vrouw. Wanneer de vrouw deze via de rechter opeist, kan de man in hechtenis worden genomen totdat hij de bruidsgave betaalt. Dit kan mannen ervan weerhouden mee te werken aan de Iraanse echtscheiding en, zolang het huwelijk nog bestaat, naar Iran te reizen.²⁰³

Beschuldiging van bigamie of overspel

In antwoord op de vraag wat de gevolgen zijn van huwelijkse gevangenschap wezen verschillende respondenten op de beschuldiging van bigamie of overspel.²⁰⁴ Zolang iemand in het land van

¹⁹⁸ Van der Velden 2016, p. 194.

¹⁹⁹ Interview Noor Stevens.

²⁰⁰ Respondent Dadvar, zie ook Darvishpour 2002.

²⁰¹ Interview Budhu Lall. Zie ook de uitspraak van de Rechtbank Den Haag, 21 oktober 2014 (vindplaats: ECLI:NL:RBDHA:2014:14191), respondent Budhu Lall was advocaat voor de eisende partij in deze rechtszaak.

²⁰² Interview Ellie van de Brom.

²⁰³ Respondenten Chavoushi en Rahnama'i; zie ook paragraaf 4.1.

²⁰⁴ Genoemd door onder meer respondenten Van de Brom, Budhu Lall, Stevens, Verkuijlen, Wedemeijer; en casestudy respondent Kirsten.

herkomst of het land waar het huwelijk is gesloten nog geregistreerd staat als zijnde 'getrouwd', dan kunnen partners elkaar beschuldigen van overspel of bigamie. Dit geldt vooral voor vrouwen die een nieuwe relatie zijn aangegaan of opnieuw zijn getrouwd. De casus van Laila is hier een goed voorbeeld van. Laila was gescheiden naar Nederlands recht, maar nog gehuwd naar het recht van het land van herkomst. Na de Nederlandse echtscheiding was Laila verliefd geworden op een andere man en was ze met deze man een 'urfi-huwelijk (een niet-geregistreerd islamitisch huwelijk) aangegaan. De relatie hield echter niet lang stand. Laila's (ex-)man kwam er later achter wat Laila had gedaan en had zelfs zijn handen weten te leggen op een kopie van het 'urfi-contract. In het land van herkomst (i.e. het land waar ze zijn nog gehuwd zijn) startte hij een rechtszaak tegen haar, waarin hij haar beschuldigde van overspel. Laila vertelde mij dat ze bang was dat haar (ex-)man via deze rechtszaak ook zou proberen de voogdij over haar zoon van haar af te nemen, daarom durfde ze geen werk (meer) te maken van de echtscheiding in dat land. Mede door de beschuldiging van overspel durfde Laila bovendien niet meer af te reizen naar het land van herkomst. Ze was niet alleen bang om daar dan gearresteerd te kunnen worden, maar ze was ook bang dat zijn of haar familie haar iets zou willen aandoen omdat ze door de relatie met die andere man schande over haar familie had gebracht.²⁰⁵

Advocaat Wedemeijer vertelde dat hij in echtscheidingszaken heeft meegemaakt dat Filipijnse mannen dreigden aangifte van overspel tegen hun vrouw te zullen doen. Wedemeijer: "Overspel is strafbaar in de Filipijnen dus de man kan de prijs opjagen door te dreigen met overspel. Als ze zo dom is geweest om op facebook haar nieuwe vriendje te etaleren. Of als er een nieuw kind is, dan is dat een biologisch bewijs van overspel en dat is in principe strafbaar." Het dreigen met het doen van aangifte wordt volgens deze respondent ingezet als drukmiddel door mannen "en de vrouwen zijn daar ook best bang voor". Volgens Wedemeijer kan een dergelijke aangifte wel teniet worden gedaan door deze af te kopen, maar de echtscheidingsprocedure zal daardoor nog langer duren en nog prijziger worden.

5.7 Samenvattend

Huwelijkse gevangenschap kan diep ingrijpen in het persoonlijke leven van mensen. Personen die religieus en/of juridisch nog verbonden zijn aan een partner, hebben vaak het gevoel niet verder te kunnen met hun leven omdat het nog bestaande (religieuze) huwelijk een (nieuw) leven, zonder die partner, in de weg staat. Huwelijkse gevangenschap gaat daarom vaak gepaard met gevoelens van frustratie, onmacht en 'vast zitten'. Een (religieuze) ontbinding van het huwelijk kan het gewenste gevoel geven eindelijk (helemaal) bevrijd te zijn van de partner van wie iemand misschien al jaren geleden burgerlijk gescheiden is.

²⁰⁵ Ook zonder dat een vrouw daadwerkelijk een relatie met een andere man aangaat, kan een kwaadwillende (ex-)partner of familielid een vrouw beschuldigen van overspel of prostitutie (en daar eventueel 'bewijs' voor produceren en overleggen). Respondent Van de Brom vertelde over een vrouw die in 2003 met haar zoontje in Marokko was achtergelaten door haar man. De man scheidde van haar in Marokko en beschuldigde haar valselijk van prostitutie met als doel het verzorgingsrecht van haar af te nemen. Hij slaagde in zijn opzet, waardoor de vrouw niet langer het recht had voor haar kind te zorgen.

Wanneer mensen nog (religieus) getrouwd zijn, zijn ze meestal niet vrij om een nieuw huwelijk aan te gaan of ze voelen zich beperkt om überhaupt een nieuwe relatie aan te gaan. Religieuze doctrines en/of wetgeving kunnen bepalen dat personen niet kunnen hertrouwen zonder een ontbinding van het nog bestaande huwelijk. Of de (religieuze) gemeenschap, familie of de persoon zelf is van mening dat hertrouwen, bijvoorbeeld na een civiele scheiding, niet mogelijk is omdat de partners voor het leven aan elkaar verbonden zijn en blijven. Overigens lijkt deze beperking, i.e. het (religieus of juridisch) niet opnieuw kunnen trouwen of een nieuwe relatie aangaan, vaker uitsluitend op te gaan voor de vrouwelijke partner. Wanneer iemand hertrouwt na een (civiele) echtscheiding of wanneer iemand 'schuld' heeft aan zijn/haar eigen echtscheiding, dan kan dit ook een effect hebben op het religieuze gemeenschapsleven van mensen. Er kunnen namelijk maatregelen van orde of tucht worden genomen, zoals het afhouden van het Heilig Avondmaal of kerkelijke vermaning; of een gemeentelid kan worden uitgesloten van kerkelijke bestuursfuncties of bepaalde sacramenten zoals de eucharistieviering.

Een niet ontbonden huwelijk kan ook juridische gevolgen hebben, zowel in Nederland als in het buitenland. Wanneer een huwelijk niet officieel ontbonden wordt en de echtgenoten nieuwe relaties aangaan waaruit kinderen geboren worden, dan kan dit leiden tot conflicten over erkenning van kinderen en ouderlijk gezag als blijkt dat de biologische vader (de nieuwe 'echtgenoot') niet de juridische vader is. De juridische gevolgen kunnen zich ook uitstrekken naar het buitenland. Uit het onderzoek kwam naar voren dat vrouwen regelmatig bang zijn om van en naar het land van herkomst (of het land waar het huwelijk gesloten is) te reizen. Sommige vrouwen zijn bang dat ze worden opgepakt omdat ze mogelijk geregistreerd staan als ongehoorzame of overspelige vrouw. Een beschuldiging van bigamie of overspel door de partner (of het dreigen daarmee) kan een vrouw ervan weerhouden naar het land af te reizen, bijvoorbeeld om de echtscheiding te regelen. Een getrouwde man kan in sommige landen ook een uitreisverbod voor vrouw en kinderen laten opleggen. Het enkele feit dat deze mogelijkheid bestaat kan vrouwen er al van weerhouden af te reizen naar het land. Ze zijn dan vaak bang dat ze het land niet meer kunnen verlaten, al dan niet met de kinderen omdat de vader (naar het recht van dat land) het gezag over de kinderen heeft. Een andere beperking in de bewegingsvrijheid van vrouwen kan worden ingegeven door het feit dat een gehuwde vrouw toestemming nodig heeft van haar man om een nieuw paspoort aan te vragen om zo te kunnen reizen naar het land van herkomst. Dit treft bijvoorbeeld Iraans-Nederlandse vrouwen. Al zijn zij gescheiden naar Nederlands recht, als zij naar Iraans recht nog getrouwd zijn, dan hebben zij de toestemming van hun man nodig om een nieuw Iraans paspoort aan te vragen.

In het vorige hoofdstuk zagen we al dat (met name) vrouwen ook bang kunnen zijn dat ze geconfronteerd zullen worden met bepaalde sociale gevolgen wanneer zij hun echtgenoot verlaten en gaan scheiden. Ze willen niet als een gescheiden vrouw door het leven omdat gescheiden vrouwen binnen de gemeenschap een slechte naam hebben of omdat ze hun familie daarmee een slechte naam bezorgen. De angst voor sociale uitsluiting door de eigen familie of gemeenschap kan ertoe leiden dat iemand niet durft te scheiden. Voorts kan angst voor geweld of kinderontvoering (meestal) vrouwen er ook van weerhouden een (buitenlandse of religieuze) echtscheidingsprocedure te starten of voort te zetten. Het voeren van een echtscheidingsprocedure in het buitenland kan bovendien jaren duren en is vaak een kostbare aangelegenheid. Een strijd die niet altijd voor iedereen op te brengen is, zeker niet wanneer de Nederlandse echtscheiding zware financiële gevolgen heeft gehad.

HOOFDSTUK 6 Oplossingen

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de vijfde en laatste deelvraag ‘Welke oplossingen zijn er gezocht en met welk resultaat?’ De oplossingen die hier worden besproken, zijn de oplossingen en suggesties die door de respondenten van dit deelonderzoek naar voren zijn gebracht. Voor een uitgebreid overzicht van de juridische oplossingen om situaties van huwelijkse gevangenschap te voorkomen en op te lossen, verwijs ik naar de resultaten van het onderzoek van Pauline Kruiniger.²⁰⁶

6.1 Preventie en voorlichting

In antwoord op de vraag ‘Heeft u suggesties/ideeën wat er nodig is om huwelijkse gevangenschap tegen te gaan of wat er gedaan zou kunnen worden om tot goede oplossingen te komen?’ werd door veel respondenten gewezen op het belang van preventie en voorlichting. De suggesties en ideeën die respondenten aandroegen voor preventie en voorlichting waren zeer gevarieerd.

Zo waren verschillende respondenten van mening dat er (nog) meer gedaan zou kunnen worden aan huwelijksvoorbereiding door en binnen de religieuze gemeenschappen zelf.²⁰⁷ Respondent Vermeulen was zo’n voorstander van huwelijksvoorbereidingscursussen door de kerkelijke gemeenschappen. Volgens deze respondent wordt er “niet gemakkelijk gescheiden, maar er wordt te gemakkelijk getrouwd”. Respondent Budhu Lall zei iets soortgelijks; zij noemde het huwelijk een fuik – “je stapt er gemakkelijk in maar je komt moeilijk uit”. Een goede voorbereiding op het huwelijk kan dus mogelijke problemen tijdens het huwelijk voorkomen.

De huwelijksvoorbereiding zou zich in het bijzonder moeten richten op jongeren, zodat zij beter voorbereid het huwelijk instappen. Enkele respondenten waren van mening dat veel van de problemen voortkomen uit onwetendheid en gebrek aan kennis van bijvoorbeeld wet- en regelgeving (zowel statelijk als religieus). Respondenten Jeroen en Richard waren van mening dat de moslimgemeenschappen en dan met name de jonge generaties deze problematiek vooral zelf moeten oppakken. Moskeeën zouden zichzelf beter moeten organiseren, samenwerking moeten zoeken met gemeenten en professionals (en vice versa). Moskeeën zouden de hulp van professionele psychologen, therapeuten, mediators etc. kunnen inschakelen en inlooppreekuren op locatie (bijvoorbeeld in de moskee) organiseren, aldus deze twee respondenten.

Naast voorlichting en begeleiding vanuit de religieuze gemeenschappen wezen verscheidene respondenten ook op voorlichting door professionals. Bijvoorbeeld respondenten Arendse en Van Leeuwen merkten op dat veel jongeren die een geloofshuwelijk sluiten naast een burgerlijk huwelijk vaak niet beseffen wat de consequenties van een geloofshuwelijk kunnen zijn. Professionals kunnen vaak gemakkelijker wijzen op de waarde en de consequenties van een geloofshuwelijk en jongeren ervan bewust maken dat “het niet alleen maar een ritueel is”. “Kijk, in een moskee of

²⁰⁶ Zie Kruiniger 2017/2018.

²⁰⁷ Onder andere genoemd door respondenten Belkasmī, Jeroen en Richard, Korenromp, Mohamed en Abdel, Schilder, Verbruggen, Vermeulen.

kerkgemeenschap gaan ze dat natuurlijk allemaal niet vertellen... je trouwt voor god en dan ga je niet alle negatieve dingen qua voorlichting vertellen, maar de hulpverlening kan daar wel iets over vertellen”, aldus respondent Van Leeuwen. Een hulpverlener kan er bijvoorbeeld op wijzen dat een geloofshuwelijk geen rechtsgevolgen heeft en dat het sluiten van een geloofshuwelijk zonder burgerlijk huwelijk strafbaar is. De onwetendheid hierover is groot en goede informatie over de waarde en status van geloofshuwelijken is beperkt, aldus Arendse en Van Leeuwen.

Volgens respondent Rahnama’i blijven er veel kansen voor oplossingen en/of preventie liggen in het traject voorafgaand aan een burgerlijke echtscheiding. Als er in die fase meer (juridische) begeleiding en informatie gegeven zou worden, zeker in het geval van transnationale huwelijken, dan zouden er veel problemen voorkomen kunnen worden. Advocaten zijn vaak gericht op een snelle procesgang, aldus Rahnama’i, en mensen worden daarom niet altijd goed voorgelicht of begeleid. Of mensen zijn ten onrechte bang voor de gevolgen van een echtscheiding en durven daarom niet te scheiden. Met begeleiding en voorlichting over echtscheiding zouden deze mensen geholpen kunnen worden en daarmee kunnen situaties van huwelijkse gevangenschap worden beëindigd of voorkomen, aldus deze respondent.

Ook respondent Verkuijlen wees op het belang van goede, beschikbare informatie: “Goede juridische informatie, dat mensen hun rechten kennen (...) dat ze weten welke stappen ze kunnen zetten, bij wie ze terecht kunnen... dat is echt heel wezenlijk. Maar het heeft ook te maken met bewustwording, met inzicht, met kennis... Het heeft ook een heel erg emancipatorisch effect (...) Daar zetten wij heel erg op in... Niet alleen je rechten kennen maar ook daarvoor op leren komen... dat geldt voor vrouwen èn mannen. Het is schrikbarend hoe slecht mensen hun rechten kennen.” Deze respondent benadrukte dat het niet alleen van belang is dat er wordt gewerkt aan bewustwording hier in Nederland, maar dat er ook geïnvesteerd wordt in de deskundigheidsbevordering van ambassadepersoneel. Verkuijlen was van mening dat ambassades ook de taak hebben om mensen, voordat ze naar Nederland komen, te informeren over hun rechtspositie. Ook respondent Stevens was van mening dat ambassades een rol kunnen spelen aan de preventieve kant. Haar suggestie was om op Nederlandse ambassades brochures neer te leggen om mensen te informeren over hun rechtspositie, en dan niet alleen over de rechtspositie in Nederland maar ook informatie over het familierecht van het land waar de ambassade is gevestigd.²⁰⁸

Respondenten Ben Daoued en Oenema gaven aan in hun werk niet veel mensen tegen te komen die te maken hebben met huwelijkse gevangenschap. Wat zij tegenkwamen waren vooral gevallen van huwelijksdwang – “Ze trekken hier aan de bel als ze niet willen trouwen”. Zij benadrukten echter wel dat het voorkomen van huwelijksdwang gezien kan worden als een preventieve maatregel tegen huwelijkse gevangenschap. Als voorkomen kan worden dat mensen tegen hun wil een huwelijk sluiten, dan kan daarmee ook (eventuele) huwelijkse gevangenschap voorkomen worden.

Deelnemers aan de groepsdiscussie in Arnhem opperden het idee om goede voorbeelden te laten zien van gescheiden vrouwen met wie het wel goed gaat, om zo de negatieve beeldvorming rondom echtscheiding weg te halen en de problematiek bespreekbaar te maken. Eén deelnemer voegde daar

²⁰⁸ Respondenten Stevens en Verkuijlen noemden verder dat de Nederlandse overheid ook meer maatregelen zou kunnen nemen tegen schijnhuwelijken, om betrokkenen beter te beschermen en wantoestanden te voorkomen.

aan toe dat vooral mannen geëmancipeerd moeten worden omdat sommige mannen bij een scheiding onderuitgaan. De vrouw gaat verder en bouwt een nieuw leven op, maar omdat de man altijd door de vrouw is verzorgd en nu ‘opeens’ zelfstandig moet zijn, gaat hij onderuit, aldus deze deelnemer.

6.2 Actie uit onrechtmatige daad

In het inleidende hoofdstuk is al kort stilgestaan bij de actie uit onrechtmatige daad. Zoals blijkt uit de (gepubliceerde) jurisprudentie wordt dit instrument de laatste jaren steeds vaker ingezet om situaties van huwelijkse gevangenschap te beëindigen.²⁰⁹ Via een actie uit onrechtmatige daad probeert de ene partner (die een religieuze echtscheiding wil), de andere (weigerachtige) partner ertoe te bewegen mee te werken aan het realiseren van de religieuze echtscheiding. Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw hebben verschillende joodse en moslimvrouwen in Nederland met succes een dergelijke actie ingesteld tegen hun weigerachtige partner. In diverse zaken heeft de Nederlandse rechter geoordeeld dat een man die weigerde mee te werken aan een religieuze echtscheiding onrechtmatig handelde jegens zijn vrouw. De man werd vervolgens, meestal op straffe van een dwangsom, gedwongen mee te werken aan de religieuze scheiding.²¹⁰

Eén van mijn respondenten, advocate Budhu Lall, heeft een aantal kort geding procedures (actie uit onrechtmatige daad) gevoerd namens moslimvrouwen van wie de (ex-)man weigerde mee te werken aan een islamitische scheiding. Ten tijde van het interview (oktober 2015) had zij een half jaar eerder haar eerste huwelijkse gevangenschap-zaak gewonnen²¹¹ en was zij bezig met de voorbereiding van meer zaken. Ik heb haar geïnterviewd omdat ik graag meer wilde horen over haar ervaringen met het voeren van rechtszaken in het kader van huwelijkse gevangenschap.

Respondent Budhu Lall merkte allereerst op dat het soms lastig is om een zaak überhaupt voor de rechter te kunnen brengen, vooral wanneer het bestaan of de geldigheid van een huwelijk wordt betwist door partijen. Het gaat dan meestal om informele religieuze huwelijken. Ze vertelde dat ze heeft meegemaakt dat mensen een zaak bij haar aanbrachten waarin de vrouw een islamitische scheiding wilde, maar dat de andere partij ontkende dat er sprake was van een religieus huwelijk – “meneer zei: ‘Nee, we hadden een feestje, we hebben een verlovingsfeest gehad’ (...) Dus ja, hoe bewijs je dan dat er sprake is van een islamitisch huwelijk?”

²⁰⁹ Zie bijvoorbeeld: Hoge Raad, 22 januari 1982, ECLI:NL:HR:1982:AG4319, NJ 1982, 489; Hof Amsterdam, 31 augustus 1989, ECLI:NL:GHAMS:1989:AD0874, NJ 1990, 679; Rechtbank Rotterdam, 8 december 2010, ECLI:NL:RBROT:2010:BP8396, JPF 2011/69; Rechtbank Amsterdam, 10 april 2012, ECLI:NL:RBAMS:2012:BW3800, JPF 2012/111; Rechtbank Den Haag, 21 oktober 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:14191; Rechtbank Rotterdam, 6 januari 2016, ECLI:NL:RBROT:2016:8; Rechtbank Oost-Brabant, 3 augustus 2016, ECLI:NL:RBOBR:2016:4140. Voor een analyse van verschillende van deze rechtszaken, zie Kruiniger 2016a&b en 2017 (te verschijnen); Kruiniger&Van Maanen 2016.

²¹⁰ Het betroffen hier verschillende situaties van huwelijkse gevangenschap: huwelijkse gevangenschap ten gevolge van een nog bestaand rechtsgeldig buitenlands huwelijk, alsook zaken waarin er sprake was van een nog bestaand informeel religieus huwelijk, al dan niet afgesloten in combinatie met een burgerlijk huwelijk.

²¹¹ Het betrof hier de zaak waarin een Libanees-Nederlandse vrouw een kort geding (actie uit onrechtmatige daad) tegen haar man had aangespannen omdat hij weigerde mee te werken aan een echtscheiding naar Libanees recht (Rechtbank Den Haag, 21 oktober 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:14191; zie ook hoofdstuk 1, paragraaf 1.2).

Maar ook in zaken waarin het bestaan van het huwelijk niet betwist wordt en de rechter beslist dat de echtgenoot moet meewerken aan de religieuze scheiding op straffe van een dwangsom, is het gewenste resultaat nog niet altijd (meteen) bereikt. Door een uitspraak van de rechter is de situatie van huwelijkse gevangenschap nog niet beëindigd, immers de tot medewerking veroordeelde partner moet nog wel daadwerkelijk gaan meewerken aan de echtscheiding. Wat als de partner zich niets aantrekt van het oordeel van de rechter en blijft weigeren? Respondent Budhu Lall benadrukte daarom het belang van het effectueren van een vonnis, want ook al wordt iemand veroordeeld tot medewerking aan een religieuze scheiding op straffe van een dwangsom, “maar wat als er niks te halen valt bij iemand die veroordeeld is tot een dwangsom?” Of wat als iemand bereid is het maximale bedrag van de dwangsom²¹² te betalen en de man zegt “nou ja, ik heb het ervoor over, 10.000 euro, m’n familie schiet dat voor’. Dan heb je dus eigenlijk ook geen stok om mee te slaan (...) dus hoe.... ja, hoe effectueer je een veroordeling?”²¹³ Budhu Lall: “Mensen denken ‘Oh, hij wordt veroordeeld, de rechter heeft gesproken, maar ja, en dan? Dan gebeurt er nog niets, zit je nog steeds gevangen.” Respondent Budhu Lall zag ten tijde van het interview dus nog wel wat haken en ogen aan de actie uit onrechtmatige daad als oplossing voor huwelijkse gevangenschap, vooral met het oog op de effectuering van vonnissen.

In de casus van Naseem was ook sprake van een actie uit onrechtmatige daad. Na de burgerlijke echtscheiding weigerde Naseem’s ‘ex’ mee te werken aan een islamitische echtscheiding en daarom startte ze een onrechtmatige daad-actie tegen hem. De rechter stelde Naseem in het gelijk en oordeelde dat de weigering van de ‘ex’ onrechtmatig was jegens haar. De ‘ex’ werd gesommeerd mee te werken aan de ontbinding van het religieuze huwelijk, hetgeen uiteindelijk ook gebeurde. Op last van de civiele rechter en met hulp van hun beider advocaten werd een religieuze echtscheidingsovereenkomst opgesteld en ondertekend. In deze zaak werd het vonnis dus ook geëffectueerd.

6.3 Andere juridische en/of religieuze oplossingen

Scheiden naar buitenlands recht

Verschillende respondenten waren van mening dat een systeem van juridische erkenning van Nederlandse echtscheidingen door andere landen, zoals dat nu tussen Marokko en Nederland geregeld is, een goede oplossing zou zijn om huwelijkse gevangenschap tegen te gaan en te beëindigen.²¹⁴ Respondent Van de Brom: “Marokko is een mooi voorbeeld hoe het zou moeten gaan”. Ook respondenten Belkasmî, Mohamed en Abdel, Verkuijlen en Wedemeijer benadrukten de verbeterde situatie voor Marokkaanse Nederlanders wat betreft echtscheiding, sinds de invoering van de nieuwe familiewet in 2004. Volgens Kruiniger is Marokko, met haar sinds 2004 hervormde

²¹² In de zaak van het Libanees-Nederlandse echtpaar bijvoorbeeld was het maximumbedrag van de dwangsom vastgelegd op € 10.000,- (zie bovenstaande voetnoot voor vindplaats).

²¹³ Respondent Budhu Lall vertelde dat het mogelijk is om vervolgens over te gaan tot het indienen van een gijzelingsverzoek, maar daar – zo gaf ze aan – was ze terughoudend in omdat ze het een zwaar middel vindt, zeker wanneer het echtpaar kinderen heeft.

²¹⁴ Zie Kruiniger 2016a en Kruiniger 2017/2018. In deze laatste studie staat een beschrijving van de (eventuele on-)mogelijkheden tot erkenning van Nederlandse burgerlijke echtscheidingen in Egypte, Iran, Marokko en Pakistan, alsmede een beschrijving van het echtscheidingsrecht voor moslims in die landen in het geval erkenning van een Nederlandse burgerlijke echtscheiding niet mogelijk is of afgewezen wordt teneinde toch een rechtsgeldige huwelijksontbinding in het betreffende land te bewerkstelligen.

erkenningsbeleid, de positieve uitzondering in het landschap van landen met op religieus recht gebaseerd familierecht. Veel landen zullen een Nederlandse echtscheiding niet erkennen omdat deze niet in overeenstemming zou zijn met de openbare orde en goede zeden van het niet-erkennende land (2016a, p. 450).²¹⁵

Respondenten Chavoushi en Dadvar pleitten beiden voor een onderlinge afspraak tussen Iran en Nederland (naar het voorbeeld van Marokko) om elkaars echtscheidingen te erkennen. Wanneer Iran een Nederlandse echtscheiding in ieder geval juridisch zou erkennen, zou dit de situatie waarschijnlijk al aanzienlijk verbeteren voor veel Iraanse-Nederlanders. Respondent Rahnama'i vertelde dat hij probeert Iraans-Nederlandse koppels zover te krijgen dat beide partijen bereid zijn mee te werken aan een naar Iraans recht geldige echtscheiding. Iraans-Nederlandse echtparen kunnen dat via de Iraanse ambassade in Nederland regelen.²¹⁶ Ze dienen dan een afspraak te maken op de ambassade, alwaar in aanwezigheid van een imam en een ambassademedewerker de huwelijksontbinding naar Iraans recht vrij eenvoudig geregeld kan worden, mits beide echtelieden overeenstemming hebben bereikt, aldus respondent Rahnama'i.²¹⁷

Het is hier belangrijk om nogmaals (zie hoofdstukken 4 en 5) te wijzen op het belang van het beschikken over voldoende financiële slagkracht en goede connecties om met succes een buitenlandse scheiding te kunnen realiseren. Volgens respondent Wedemeijer zou het goed zijn als van een aantal landen eens een inventarisatie gemaakt zou worden hoeveel geld het kost om een scheiding aldaar voor elkaar te krijgen. "Dan zul je schrikken over de bedragen die gevorderd worden, want het heeft allemaal te maken met het feit dat het mensen zijn die in het westen wonen en geacht worden ongelofelijk veel geld te hebben", aldus deze advocaat. Uiteindelijk lukt het meestal wel om een buitenlandse scheiding te realiseren, aldus Wedemeijer, maar het kost veel geld. Hij was van mening dat de Nederlandse overheid daar in haar beleid wat meer aandacht voor zou mogen hebben.

Vooraf vrouwen die willen scheiden en op weerstand van hun familie stuiten, zouden volgens respondent Wedemeijer op alle mogelijk manieren ondersteund moeten worden. Daarom was het volgens deze advocaat ook van belang om goed te kijken naar de beschikbare 'ontsnappingsroutes' die (mogelijk) bestaan in de verschillende religieuze systemen en daar vervolgens creatief mee om te gaan in termen van oplossingen – "wees praktisch en niet principieel". Dat brengt ons bij alternatieve oplossingen in de meer juridisch-religieuze sfeer die door enkele respondenten werden aangedragen.

Alternatieve oplossingen

Respondenten Budhu Lall en Jacobs wezen op de mogelijkheid om in het echtscheidingsconvenant te laten opnemen dat de echtgenoot zich verplicht om binnen een bepaalde periode na inschrijving van de echtscheiding mee te werken aan de ontbinding van het religieuze of buitenlandse huwelijk. Advocate Budhu Lall: "Ik heb nu een Iraanse mevrouw, die is zowel Nederlands als Iraans getrouwd en we hebben in het echtscheidingsconvenant... hebben we opgenomen dat meneer zich verplicht

²¹⁵ Zie ook hoofdstuk 4, paragraaf 4.3.

²¹⁶ Uitvoeriger over de mogelijkheid van erkenning van een Nederlandse burgerlijke echtscheiding naar Iraans recht via de Iraanse ambassade, zie Kruiniger 2017/2018.

²¹⁷ Respondent Dadvar gaf een soortgelijke omschrijving van een Iraanse scheiding via de ambassade in Nederland.

om binnen zoveel dagen na inschrijving van de echtscheiding om mee te werken aan de ontbinding van het Iraanse huwelijk. Dus dat neem je gewoon al op in een overeenkomst.” Volgens deze respondent gebeurt dit ook in de rechtspraktijk, door zowel advocaten als mediators. Zij wees in dit verband echter wel op het feit dat er bij niet-nakoming van de overeenkomst (net als bij de onrechtmatige daad-actie) wel weer een stap naar de rechter gezet moet worden om nakoming van de gemaakte afspraken te vorderen, al dan niet op straffe van verbeurte van een dwangsom.

Respondent Rahnama’i kwam met een soortgelijke suggestie. Hij stelde voor bij islamitisch gehuwden te kijken naar de mogelijkheid om nakoming van de overeenkomst te eisen (i.e. een islamitisch huwelijk is een contract) in relatie tot de nog niet-betaalde bruidsgave. Wanneer er in het huwelijkscontract een bruidsgave is bedongen, kan de vrouw eisen dat de man haar de (uitgestelde) bruidsgave betaalt. Wanneer hij hiertoe niet in staat is (bijvoorbeeld om dat de bruidsgave te hoog is), zou zij een lager bedrag kunnen voorstellen op voorwaarde dat hij meewerkt aan de islamitische scheiding. Volgens Rahnama’i zou het interessant zijn om deze mogelijkheid nader te onderzoeken omdat het de vrouw een goed onderhandelingsmiddel geeft om de man te bewegen mee te werken aan een scheiding.

Wanneer de vragende partij goede pressie- of dreigmiddelen in handen heeft, zoals een op te eisen bruidsgave of het afhouden van een omgangsregeling met de kinderen,²¹⁸ vergroot dit de onderhandelingsruimte van de vragende partij, en zo de weigerende partij onder druk te zetten mee te werken aan de echtscheiding. Naast het inzetten (of het verkennen daarvan) van alternatieve onderhandelingsmiddelen, kan het ook helpen wanneer de families van het echtpaar worden betrokken in de onderhandelingen, onder andere om zo de druk op de weigerende partij te vergroten.

Respondent Wedemeijer vertelde dat hij zijn cliënten vaak het advies meegeeft ervoor te zorgen dat de wederzijdse families met elkaar gaan praten. Wanneer families met elkaar de problemen bespreken, kan dit er soms toe leiden dat er een deal tussen de families wordt gesloten, buiten de echtelieden om (bijvoorbeeld wanneer de man weigert mee te werken aan een religieuze scheiding). Een dergelijke deal kan de impasse soms verbreken. Ook respondenten Ben Daoued en Oenema wezen op het belang van het betrekken van de familie bij een echtscheiding: “Het gemakkelijkste is zonder advocaten en met de familie om af te spreken dat ze meewerken om het huwelijk te ontbinden. En anders schakel je een advocaat in.”

Oplossingen kunnen ook binnen de religieuze gemeenschap worden gezocht. Volgens respondent Abdelhak zou idealiter iedere grote (etnische) moslimgemeenschap haar religieuze instantie hebben waarin gezaghebbende imams samen met juristen problemen rondom (religieuze) echtscheidingen regelen. Het is dan, aldus deze respondent, wel belangrijk dat personen die in een dergelijk orgaan zitten, goed getraind worden, bijvoorbeeld in bemiddelings- of mediationstechnieken. Maar of een dergelijke oplossing zal werken in de praktijk valt nog te bezien volgens Abdelhak, omdat er ook mensen zijn die juist geen oplossing willen vanuit hun eigen gemeenschap en deze juist liever zoeken buiten de eigen gemeenschap (bijvoorbeeld omdat ze bang zijn voor reputatieschade of in gevallen van gemengde huwelijken).

²¹⁸ Denk hierbij aan de casus van Aya en het voorbeeld van het Somalische echtpaar op pagina 53.

Advocaat Wedemeijer, tenslotte, vertelde dat Somaliërs in Nederland regelmatig uitwijken naar Engeland om daar hun (informele) religieuze huwelijk te laten ontbinden door een *shari'a council*. Ik vroeg deze respondent of een dergelijke route ook tot het gewenste resultaat leidt (i.e. een religieuze echtscheiding); hij gaf echter aan daar verder geen zicht op te hebben.

6.4 Samenvattend

De oplossingen en suggesties die door respondenten van dit onderzoek naar voren werden gebracht om situaties van huwelijkse gevangenschap te voorkomen of te beëindigen, lagen veelal op het terrein van preventie en onderzoek. In dit hoofdstuk zijn de volgende suggesties en ideeën voor preventie en voorlichting aan bod gekomen: huwelijksvoorbereiding door en binnen religieuze gemeenschappen, bij voorkeur in samenwerking met professionals; begeleiding en voorlichting over huwelijk en echtscheiding door professionals, zowel hulpverleners als juridische professionals; bewustwording en deskundigheidsbevordering van professionals, zoals ambassadepersoneel; het voorkomen van huwelijksdwang als preventiemiddel; het wegnemen van de negatieve beeldvorming rondom echtscheiding en het emanciperen van mannen.

Een reeds bestaande, juridische oplossing die wordt ingezet om huwelijkse gevangenschap te beëindigen is de actie uit onrechtmatige daad. Dit rechtsmiddel wordt, zij het met wisselend succes, de laatste jaren steeds vaker ingezet. Via een actie uit onrechtmatige daad probeert de partner die een religieuze echtscheiding wil, de andere (weigerachtige) partner ertoe te bewegen mee te werken aan het realiseren van de religieuze echtscheiding, meestal op straffe van een dwangsom. De actie uit onrechtmatige daad kan helpen om een situatie van huwelijkse gevangenschap te beëindigen, met name in die situaties waarin de echtgenoot weigert mee te werken en een echtscheiding redelijkerwijs te realiseren is. Of met dit rechtsmiddel het beoogde resultaat behaald kan worden, zal echter altijd afhangen van de omstandigheden van het geval, alsook de mogelijkheden tot effectuering van het vonnis indien de veroordeelde partij ook na het vonnis nog weigert mee te werken.

Door respondenten werd voorts gewezen op de mogelijkheid om een Nederlandse echtscheiding te laten erkennen door andere landen. Als positief voorbeeld werd herhaaldelijk verwezen naar het sinds 2004 hervormde erkenningsbeleid van Marokko, waardoor de erkenning van Nederlandse echtscheidingen door Marokko veel eenvoudiger is geworden. Veel Marokkaanse Nederlanders lopen daardoor aanzienlijk minder risico om in een situatie van huwelijkse gevangenschap te belanden. Door de erkenning van hun Nederlandse echtscheiding in Marokko staan ze ook daar als gescheiden geregistreerd en hoeven ze in Marokko niet nog een keer een echtscheidingsprocedure te starten. Verschillende respondenten hoopten dat andere landen het voorbeeld van Marokko zullen volgen, waardoor het voor, met name, mensen met een dubbele nationaliteit makkelijker wordt om in zowel Nederland als het land van herkomst als gescheiden door het leven te kunnen gaan. Omdat het voeren van een buitenlandse echtscheidingsprocedure (hetzij vanuit Nederland, via een ambassade of in het land zelf) zo kostbaar en langdurig is, zou volgens enkele respondenten ook meer gedaan kunnen worden aan juridische en financiële ondersteuning van procederende partijen.

Daarnaast zijn er enkele alternatieve oplossingen in de meer juridisch-religieuze sfeer door enkele respondenten aangedragen. De volgende suggesties werden gegeven: de mogelijkheid om in het echtscheidingsconvenant te laten opnemen dat de echtgenoot zich verplicht om binnen een bepaalde periode na inschrijving van de echtscheiding mee te werken aan de ontbinding van het religieuze of buitenlandse huwelijk; nakoming van overeenkomst eisen in geval van een niet-betaalde bruidsgave tijdens de echtscheidingsprocedure; het voorleggen aan en verwijzen naar een religieus orgaan dat problemen rondom religieuze echtscheidingen regelt.

HOOFDSTUK 7 Samenvattende conclusies

In het door het NWO (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek) gefinancierde onderzoeksproject ‘Marital Captivity: Bridging the Gap between Religion and Law’ (MARICAP) zijn vier onderzoeken uitgevoerd (2013-2018) door drie onderzoekers van de Universiteit Maastricht. In dit rapport worden de bevindingen van deelproject 1 ‘Huwelijkse gevangenschap in de praktijk’, uitgevoerd door onderzoeker Esther van Eijk, gepresenteerd.

Het doel van deelproject 1 was het in kaart brengen van situaties van huwelijkse gevangenschap in Nederland, in het bijzonder verschijningsvormen, oorzaken, gevolgen en (mogelijke) oplossingen die mensen hebben gezocht. Om deze verschillende deelaspecten van huwelijkse gevangenschap in kaart te kunnen brengen, zijn de volgende (deel)vragen geformuleerd:

- 1) Welke situaties of vormen van huwelijkse gevangenschap zijn er te onderscheiden?
- 2) Bij welke (religieuze) groepen komt huwelijkse gevangenschap voor?
- 3) Wat zijn de oorzaken van situaties van huwelijkse gevangenschap?
- 4) Wat zijn de gevolgen van situaties van huwelijkse gevangenschap, in Nederland en (indien relevant) landen van herkomst?
- 5) Welke oplossingen zijn er gezocht en met welk resultaat?

In dit afsluitende hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de bovenstaande onderzoeksvragen in de vorm van samenvattende conclusies en wordt er een nadere reflectie gegeven op de belangrijkste onderzoeksresultaten. Maar allereerst zal stil gestaan worden bij de vraag wat huwelijkse gevangenschap nu eigenlijk is.

7.1 Wat is huwelijkse gevangenschap?

In dit onderzoek wordt onder huwelijkse gevangenschap verstaan: een situatie waarin iemand het niet voor elkaar krijgt om zijn of haar huwelijk te ontbinden volgens de regels van zijn of haar geloof, in Nederland of in het land van herkomst of het land van de partner. Iemand die in huwelijkse gevangenschap verkeert, blijft dus tegen zijn of haar wil ‘gevangen’ in een religieus huwelijk. Een door een Nederlandse rechter uitgesproken civiele echtscheiding haalt in deze gevallen niets uit; het religieuze huwelijk blijft voortbestaan. Dit kan leiden tot allerlei problemen. Het kan er bijvoorbeeld voor zorgen dat iemand niet opnieuw kan trouwen en/of vervolgd kan worden voor bigamie of overspel in het land van herkomst wanneer zij (meestal betreft dit vrouwen) dit wel doet.

Het onderhavige onderzoek maakte duidelijk dat ‘huwelijkse gevangenschap’ voor veel mensen geen eenduidig begrip is en (nog steeds) nadere toelichting en verduidelijking behoeft. Bij de start van het onderzoeksproject is door het onderzoeksteam een werkdefinitie opgesteld, die vervolgens is gebruikt in de uitvoering van het onderzoek.

Voor dit onderzoek is huwelijkse gevangenschap als volgt gedefinieerd:

Huwelijkse gevangenschap is een situatie waarin iemand (meestal een vrouw) tegen zijn/haar wil in een (religieus) huwelijk blijft, omdat hij/zij geen (religieuze) ontbinding van het huwelijk kan bewerkstelligen.

Deze werkdefinitie is niet alleen gebruikt in de uitvoering, maar ook voorgelegd aan respondenten die hebben meegewerkt aan de interviews en de groepsdiscussies van deelproject 1. Vooral vertegenwoordigers van migranten- en vluchtelingenorganisaties en (rechts)hulpverleners bleken bekend te zijn met de term. Respondenten en deelnemers die werkzaam of actief waren op andere terreinen kenden de term meestal niet. Sommige respondenten waren van mening dat de term (vooral het woord 'gevangenschap') negatieve associaties oproept en daarom mogelijk ook onbedoeld weerstand oproept. Voorts maakten enkele respondenten bezwaar tegen het feit dat dit onderhavige onderzoek (en daarmee ook de gehanteerde definitie) zich beperkte tot religieuze huwelijken, omdat huwelijkse gevangenschap zich niet per se hoeft te beperken tot religieuze huwelijken of huwelijken in een religieuze context.

7.2 Welke vormen van huwelijkse gevangenschap zijn er te onderscheiden?

In dit onderzoek is gewerkt met een juridische categorisering van vormen van huwelijkse gevangenschap. Voor een eventuele huwelijksontbinding is belangrijk te weten welk type huwelijk er (al dan niet) ontbonden moet of kan worden. Als dit duidelijk is, kan er vervolgens gekeken worden naar de mogelijkheden voor huwelijksontbinding.

In dit onderzoek zijn de volgende vier vormen van huwelijkse gevangenschap onderscheiden.

De eerste vorm is '**gevangenschap in een Nederlands burgerlijk huwelijk**'. In deze gevallen heeft er naast het burgerlijke huwelijk ook een religieuze huwelijksplechtigheid plaatsgevonden. De gevangenschap komt in deze vorm voort uit het feit dat de man of de vrouw (of beiden) vanwege zijn/haar persoonlijke geloofsovertuiging of vanwege de druk die vanuit de religieuze gemeenschap op hem/haar wordt gelegd, de man of de vrouw ervan weerhoudt een burgerlijke scheiding aan te vragen. Voor dit onderzoek is deze vorm echter minder relevant dan de andere drie vormen, omdat in dit geval echtscheiding immers juridisch mogelijk is, namelijk door een burgerlijke echtscheiding.

De tweede vorm is '**gevangenschap in een rechtsgeldig buitenlands religieus huwelijk**'. Er bestaat een enorme variëteit aan rechtsgeldige, buitenlandse huwelijken. Zo zijn er landen waar religieuze huwelijken met civiel effect worden gesloten of de staat erkent een religieus huwelijk na inschrijving bij de burgerlijke stand. Daarnaast zijn er landen waar slechts religieus familierecht het geldende recht is en een huwelijk dus wordt gesloten volgens de regels van het nationale, geldende religieuze familierecht.

Van de derde vorm '**gevangen in een informeel religieus huwelijk gesloten in Nederland**' bestaan ook weer allerlei varianten. Een informeel religieus huwelijk kan worden gesloten naast of zonder een burgerlijk huwelijk, alhoewel dat laatste volgens de Nederlandse wetgever niet is toegestaan. Hoe informele religieuze huwelijken worden gesloten hangt meestal af van de religieuze of etnische

gemeenschap, stroming, groep of familie waartoe iemand behoort. Dit type huwelijken wordt aangeduid met de term 'informeel' omdat ze niet in overeenstemming zijn met de in Nederland naar de vorm voorgeschreven regels. Deze huwelijken kunnen wel geldig zijn volgens de regels van het geloof, maar ze zijn niet rechtsgeldig naar Nederlands recht.

De vierde vorm '**gevangen in een buitenlands informeel religieus huwelijk**' kent ook weer veel verschillende varianten. De juridische status van een informeel religieus huwelijk verschilt per land en wordt bepaald door het recht van het desbetreffende land. In sommige landen is een religieus huwelijk nooit rechtsgeldig; in andere landen kan een informeel religieus huwelijk wel geldig worden nadat het is geregistreerd bij of bekrachtigd door de daartoe aangewezen autoriteiten.

De manier waarop deze vier vormen van huwelijkse gevangenschap beëindigd kan (of zou kunnen) worden is zeer divers. Een Nederlands burgerlijk huwelijk eindigt door een burgerlijke echtscheiding. Een Nederlandse, burgerlijke scheiding zal een buitenlands, religieus huwelijk niet ontbinden of tenietdoen, tenzij de Nederlandse echtscheiding door het desbetreffende land wordt erkend. Tot welke juridische en/of religieus-juridische autoriteit men zich dan dient te wenden voor de ontbinding of vernietiging van een rechtsgeldig, buitenlands religieus huwelijk, verschilt per land en per religie of denominatie. Een Nederlandse burgerlijke echtscheiding zal meestal ook geen einde maken aan een informeel religieus huwelijk. Hoe een informeel religieus huwelijk gesloten in Nederland ontbonden of beëindigd kan worden, verschilt weer per religie, religieuze groep of denominatie. Sommige religieuze groepen of denominatie kennen geen religieuze huwelijksontbindingsceremonie of procedure, andere kunnen zich wenden tot een kerkelijke of rabbinale rechtbank of voor weer andere groepen is het niet duidelijk tot wie men zich kan wenden. Of en hoe informele buitenlandse religieuze huwelijken ontbonden kunnen worden, zal afhangen van de nationale wetgeving en de lokale gebruiken in het desbetreffende land. In sommige landen zullen dergelijke huwelijken, na registratie of via schriftelijk bewijs van het bestaan ervan, ook ontbonden kunnen worden door een formele, religieuze rechtbank. Voor sommige buitenlandse religieuze huwelijken geldt dat zij ontbonden of nietig verklaard kunnen worden door zich te wenden tot het transnationale rechtssysteem van de religieuze gemeenschap waartoe men behoort. Dit geldt voor katholieken en leden van de joods orthodoxe gemeenschap.

7.3 Bij welke (religieuze) groepen komt huwelijkse gevangenschap voor? Wie zit er in huwelijkse gevangenschap?

Het onderhavige onderzoek heeft zich beperkt tot de drie monotheïstische godsdiensten en concentreert zich dus op de joodse, christelijke en moslimgemeenschappen in Nederland. Dit rapport besteedt in het bijzonder aandacht aan de orthodox joodse gemeenschap, 'bevindelijke christenen' (protestanten), katholieken, Syrisch-Orthodoxen, de Marokkaanse gemeenschap, de Iraanse gemeenschap en bekeerlingen. Tenslotte is ook nog kort stilgestaan bij de categorie 'gemengde huwelijken, dat zijn huwelijken gesloten tussen een Nederlander en een buitenlandse partner.

In de joods orthodoxe gemeenschap in Nederland is de problematiek van huwelijkse gevangenschap, of om in joods-rechtelijke termen te spreken: de *agoena*-problematiek, een bekend fenomeen. Een joods huwelijk kan alleen ontbonden worden via een zogeheten *get*-procedure ten overstaan van

een rabbinale rechtbank. Echter, volgens het joodse huwelijksrecht kan *alleen* de echtgenoot de huwelijksband verbreken door zijn echtgenote een scheidsbrief (*get*) te overhandigen; een rabbinale rechtbank kan geen scheiding uitspreken of een man dwingen zijn vrouw de *get* te geven. De vrouw is dus afhankelijk van de medewerking of welwillendheid van haar man in het realiseren van een echtscheiding. De rabbinale rechtbank in Nederland kan een weigerachtige echtgenoot geen strafmaatregelen opleggen om hem (meestal betreft het de man) zover te krijgen dat hij meewerkt aan de *get*. Het rabbinaat kan wel proberen de echtgenoten te overtuigen mee te werken aan een religieuze scheiding, al dan niet door sociale sancties of pressiemiddelen in te zetten tegen de weigerachtige echtgenoot.

In bevindelijke of reformatorische protestantse kerken heerst vaak verlegenheid rondom echtscheiding – vooral in relatie tot hertrouwen, desalniettemin neemt ook in deze kerken het aantal (civiele) echtscheidingen toe (i.e. een kerkelijke echtscheiding bestaat niet). Het geloof kan een belangrijke rem op scheiden vormen, zowel vanuit het persoonlijk geloof als vanuit de kerkelijke gemeenschap. Daarnaast kunnen de mening of de houding van de kerkleiding en/of de kerkgemeenschap, alsook gevoelens van schaamte en schuld, een grote rol spelen in de beslissing wel of niet te gaan scheiden. Een kerkleiding kan zich ook formeel buigen over de schuldvraag, bijvoorbeeld in geval van overspel, en overgaan op het toepassen van maatregelen van kerkelijke vermaning of tucht. Wanneer iemand zich niet vrij voelt te scheiden vanwege morele druk vanuit de kerk of kerkelijk gemeenschap, zou men kunnen spreken van huwelijkse gevangenschap (in een burgerlijk huwelijk).

Anders dan bij protestanten maakt een civiele echtscheiding bij katholieken geen einde aan het huwelijk; het kerkelijke huwelijk blijft voortbestaan. Bovendien kan een kerkelijk huwelijk niet ontbonden worden, maar enkel nietig verklaard worden door een kerkelijke rechtbank. Uiteindelijk gaan de meeste mensen toch niet over tot het starten van een huwelijksproces (tot ongeldigverklaring), omdat men ertegen opziet, men het te ingewikkeld vindt of het proces te lang vindt duren. Een situatie van huwelijkse gevangenschap zou kunnen ontstaan wanneer er geen proces tot nietigverklaring wordt aangevraagd of, wanneer het wel tot een proces komt, omdat de aanvraag wordt afgewezen omdat de nietigheid niet bewezen kan worden. Als door een of meerdere van deze (of andere) omstandigheden het kerkelijke huwelijk blijft voortbestaan, staat het betrokkenen niet vrij om opnieuw een kerkelijk huwelijk aan te gaan. Dit *kan* dan ervaren worden als ‘gevangen zitten’ in een huwelijk.

Volgens de Syrisch-Orthodoxe (*Suryoye*) Kerk is echtscheiding officieel niet toegestaan, maar in de praktijk wordt er wel gescheiden. De Syrisch-Orthodoxe Kerk in Nederland stelt haar leden in de gelegenheid om een kerkelijke scheiding aan te vragen, nadat de civiele echtscheiding is afgerond. Een keer per jaar behandelt de bisschop, samen met een aantal pastoors, alle echtscheidingsaanvragen. Na een positieve beoordeling van de aanvraag wordt het besluit tot een kerkelijke scheiding ter goedkeuring aan de Patriarch (gezeteld in Damascus) voorgelegd; de scheiding is daarna pas definitief. Zonder deze scheiding is het niet mogelijk om in de kerk opnieuw te trouwen. Syrisch-Orthodoxe christenen kunnen huwelijkse gevangenschap ervaren zolang zij niet voor de kerk gescheiden zijn.

De meeste moslims in Nederland hebben een migratie-achtergrond. De wijze waarop personen met

een migrantenachtergrond een huwelijk sluiten en ontbinden wordt vaak mede bepaald door de wet- en regelgeving van het land van herkomst. Voor Marokkanen in Nederland is de situatie aanzienlijk verbeterd sinds de invoering van de vernieuwde Marokkaanse familiewet (*Mudawwanah*) in 2004. Zo zijn de regels voor erkenning van de Nederlandse echtscheiding door Marokko versoepeld en is de rechtspositie voor vrouwen die willen scheiden in Marokko verbeterd. Aangenomen kan worden dat Marokkanen in Nederland hierdoor minder snel in een situatie van huwelijkse gevangenschap zullen terechtkomen. Afgezien van de formeel-juridische echtscheidingsprocedures in Nederland en Marokko, lijkt bovendien de rol van imams en moskeeën op het terrein van informele geschillenbeslechting, ook in huwelijksconflicten, aan belang te winnen.

Voor Iraniërs in Nederland is de situatie anders. Het vermoeden bestaat dat veel, vooral vrouwelijke, Iraanse-Nederlanders in een situatie van huwelijkse gevangenschap verkeren, omdat het Iraanse huwelijk, na een Nederlandse echtscheiding, blijft bestaan. De erkenning van een Nederlandse echtscheiding door Iran is ingewikkeld, zo is er bijvoorbeeld nog een aanvullende religieuze echtscheiding nodig. Of, als erkenning niet mogelijk is, zal men een echtscheidingsprocedure in Iran moeten starten. Het (laten) ontbinden van het Iraanse huwelijk is vaak ingewikkeld en kostbaar en kan veel tijd in beslag nemen. Zolang het Iraanse huwelijk niet is ontbonden, worden de partners gezien als getrouwd en dit kan verstrekken gevolgen hebben. Getrouwde vrouwen kunnen bijvoorbeeld niet zelfstandig een Iraans paspoort aanvragen zonder toestemming van hun echtgenoot; zij hebben dit paspoort nodig om van en naar Iran te reizen.

Moslims in Nederland kunnen ook gevangen zitten in een informeel islamitisch huwelijk. In dit onderzoek liepen de visies over de legitimiteit en de voordelen van het sluiten en ontbinden van deze huwelijken zeer uiteen. Sommige respondenten waren van mening dat het realiseren van een ontbinding van een informeel islamitisch huwelijk ingewikkeld is, vooral wanneer het voor de echtelieden niet duidelijk is tot wie ze zich kunnen of moeten wenden en wat vervolgens de status is van een dergelijke scheiding. Volgens andere respondenten zijn informele huwelijken juist gemakkelijker te ontbinden omdat de ontbinding niet gereguleerd is. Bovendien zijn er mensen die niet de behoefte voelen om een informeel islamitisch huwelijk te (laten) ontbinden, bijvoorbeeld omdat men van mening is dat het islamitische huwelijk is beëindigd door de burgerlijke echtscheiding of gewoon omdat men besluit of vindt dat het huwelijk ten einde is gekomen. Of iemand die nog informeel islamitisch gehuwd is vindt dat hij of zij in huwelijkse gevangenschap verkeert en een islamitische scheiding nodig heeft om deze situatie te beëindigen, zal dus per persoon verschillen.

De problematiek van huwelijkse gevangenschap werd ook herkend bij bekeerlingen, vooral in de context van informele huwelijken. Volgens enkele respondenten konden vooral vrouwelijke bekeerlingen nog wel eens te maken krijgen met huwelijkse gevangenschap wanneer zij uit een informeel huwelijk wilden stappen. Vrouwelijke bekeerlingen ontbreekt het vaak aan een netwerk of familie die hen kan steunen of vertegenwoordigen wanneer er wordt bemiddeld bij huwelijksproblemen of een echtscheiding. Maar dit gaat niet voor alle gevallen op, ook hier kan een persoon die informeel is gehuwd, besluiten dat de relatie ten einde is, zonder daarvoor een scheiding te willen. Hetzelfde geldt eigenlijk voor personen die gemengd gehuwd zijn. Soms blijft, na een Nederlandse echtscheiding, het huwelijk in het land van de buitenlandse partner of derde land bestaan. De een zal dit huwelijk willen ontbinden om zich volledig vrij te voelen, een ander zal hier geen behoefte aan hebben. Of iemand zich 'gevangen in een huwelijk' voelt, is dus afhankelijk van de

persoonlijke beleving en omstandigheden van betrokkenen.

Scheve machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen

Vrouwen hebben vaker met huwelijkse gevangenschap te maken dan mannen. De oorzaak hiervan ligt vaak in de scheve machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen. Er is vaak sprake van een asymmetrische machtsverhouding, die tot stand is gekomen en in stand wordt gehouden door (nationale en/of religieuze) wet- en regelgeving, religieuze doctrines, sociale normen of heersende opvattingen over traditionele man-vrouwverhoudingen. In situaties van huwelijkse gevangenschap hebben mannen vaak een sterkere (formeel en/of religieus) juridische en sociaal-economische positie dan vrouwen. Vrouwen hebben bijvoorbeeld de medewerking van de man nodig om een (religieuze) echtscheiding mogelijk te maken; omgekeerd hebben mannen de medewerking of toestemming van de vrouw veel minder vaak nodig. Bovendien geeft deze scheve machtsverhouding de sterkere partij (meestal de man) ook de mogelijkheid om controle uit te (blijven) oefenen over de zwakkere partij (meestal de vrouw). Het nog bestaande huwelijk kan worden ingezet als een instrument van macht en controle. Huwelijkse gevangenschap kan op die manier bijdragen aan het in stand houden van de machtsongelijkheid tussen partners.

Vrouwen verkeren weliswaar vaker in een situatie van huwelijkse gevangenschap dan mannen, maar dit betekent niet dat mannen geen huwelijkse gevangenschap kunnen ervaren. Zo is het mogelijk dat mannen in een huwelijk blijven zitten of geen echtscheiding willen aanvragen vanwege de kinderen of omdat ze niet de financiële middelen hebben om een echtscheiding (bijvoorbeeld in het land van herkomst) te bekostigen of omdat ze een afhankelijke verblijfsvergunning hebben.

7.4 Wat zijn de oorzaken van situaties van huwelijkse gevangenschap?

Meestal is er sprake van een combinatie van oorzaken en factoren die een situatie van huwelijkse gevangenschap creëert of die bijdragen aan het in stand houden van de situatie. Bovendien zorgt de angst voor bepaalde gevolgen, die een echtscheiding met zich mee (kan) brengen, er vaak voor dat mensen niet uit een huwelijk durven te stappen. In die gevallen lopen oorzaak en gevolg vaak door elkaar heen.

De belangrijkste oorzaken die in dit onderzoek werden genoemd, waren: het ontbreken van de medewerking van de echtgenoot, sociale druk of druk vanuit de familie om niet te scheiden (vanwege de eer van de familie), en het gescheiden zijn in Nederland maar (nog) niet in het buitenland. De weigerachtige houding van de echtgenoot werd regelmatig aangewezen als reden voor het niet kunnen realiseren van een scheiding. De redenen waarom mannen niet mee willen werken aan een (religieuze) echtscheiding zijn zeer divers, bijvoorbeeld: vanwege gevoelens van rancune, boosheid of gekrenkte trots (bijvoorbeeld omdat de vrouw het initiatief tot scheiding heeft genomen), financiële overwegingen (bijvoorbeeld een hoge bruidsgave) of controle willen blijven uitoefenen over de vrouw. Een andere oorzaak die regelmatig werd genoemd, waren de zogeheten 'hinkende huwelijken'. Dit betekent dat een echtpaar wel in Nederland is gescheiden maar (nog) niet in het buitenland; meestal omdat het andere land de Nederlandse echtscheiding niet erkent. Om het huwelijk ook naar het recht van het land van herkomst of het land waar het huwelijk is gesloten ontbonden te krijgen, zal het echtpaar daar (of via een ambassade of consulaat) een echtscheidingsprocedure moeten starten. Ook de druk die vanuit familie of de omgeving wordt

uitgeoefend op het echtpaar (vooral op de vrouw) om niet te scheiden, werd aangewezen als een belangrijke oorzaak voor huwelijkse gevangenschap. Vrees voor uitsluiting door de familie en sociaal isolement kan een vrouw daarom doen besluiten haar man niet te verlaten.

Uit het onderzoek kwamen nog vele andere oorzaken en factoren naar voren, waaronder: oorzaken in de religieuze sfeer (bijvoorbeeld vanwege de religieuze doctrine, het persoonlijk geloof of polygamie), en juridische obstakels in binnen- en buitenland, bijvoorbeeld vanwege een afhankelijke verblijfsvergunning of de op religieus recht gebaseerde huwelijkswetgeving. Daarnaast kunnen allerlei praktische obstakels, zoals onvoldoende financiën of het niet beschikken over de juiste connecties, een rol spelen bij het niet kunnen realiseren van een buitenlandse echtscheiding. Verder werden de bemoeienis van familie (of juist het ontbreken daarvan), gevoelens van schaamte of vrees voor statusverlies, kinderen (bijvoorbeeld angst voor kinderontvoering) en (angst voor) partnergeweld genoemd. Uit het onderzoek kwam duidelijk naar voren dat de angst voor bepaalde gevolgen sterk bijdraagt aan het in stand houden van huwelijkse gevangenschap. De angst voor bijvoorbeeld een uitreisverbod, beschuldiging van overspel, geweld, kinderontvoering, sociale uitsluiting of statusverlies kan zo groot zijn dat de angst alleen al genoeg is voor mensen om af te zien van het aanhangig maken van een echtscheidingsprocedure.

7.5 Wat zijn de gevolgen van situaties van huwelijkse gevangenschap, in Nederland en (indien relevant) in de landen van herkomst?

Huwelijkse gevangenschap kan diep ingrijpen in het persoonlijke leven van mensen. Personen die religieus en/of juridisch nog verbonden zijn aan een partner, hebben vaak het gevoel niet verder te kunnen met hun leven omdat het nog bestaande (religieuze) huwelijk een (nieuw) leven, zonder die partner, in de weg staat. Huwelijkse gevangenschap gaat daarom vaak gepaard met gevoelens van frustratie, onmacht en 'vast zitten'. Een (religieuze) ontbinding van het huwelijk kan het gewenste gevoel geven eindelijk (helemaal) bevrijd te zijn van de partner van wie iemand misschien al jaren geleden burgerlijk gescheiden is.

Wanneer mensen nog (religieus) getrouwd zijn, zijn ze meestal niet vrij om een nieuw huwelijk aan te gaan of ze voelen zich beperkt om überhaupt een nieuwe relatie aan te gaan. Religieuze doctrines en/of wetgeving kunnen bepalen dat personen niet kunnen hertrouwen zonder een ontbinding van het nog bestaande huwelijk. Of de (religieuze) gemeenschap, familie of de persoon zelf is van mening dat hertrouwen, bijvoorbeeld na een civiele scheiding, niet mogelijk is omdat de partners voor het leven aan elkaar verbonden zijn en blijven. Overigens lijkt deze beperking, i.e. het (religieus of juridisch) niet opnieuw kunnen trouwen of een nieuwe relatie aangaan, vaker uitsluitend op te gaan voor de vrouwelijke partner. Wanneer iemand hertrouwt na een (civiele) echtscheiding of wanneer iemand 'schuld' heeft aan zijn/haar eigen echtscheiding, dan kan dit ook een effect hebben op het religieuze gemeenschapsleven van mensen. Er kunnen namelijk maatregelen van orde of tucht worden genomen, zoals het afhouden van het Heilig Avondmaal of kerkelijke vermaning; of een gemeentelid kan worden uitgesloten van kerkelijke bestuursfuncties of bepaalde sacramenten zoals de eucharistieviering.

Een niet ontbonden huwelijk kan ook juridische gevolgen hebben, zowel in Nederland als in het

buitenland. Wanneer een huwelijk niet officieel ontbonden wordt en de echtgenoten nieuwe relaties aangaan waaruit kinderen geboren worden, dan kan dit leiden tot conflicten over erkenning van kinderen en ouderlijk gezag als blijkt dat de biologische vader (de nieuwe 'echtgenoot') niet de juridische vader is. De juridische gevolgen kunnen zich ook uitstrekken naar het buitenland. Uit het onderzoek kwam naar voren dat vrouwen regelmatig bang zijn om van en naar het land van herkomst (of het land waar het huwelijk gesloten is) te reizen. Sommige vrouwen zijn bang dat ze worden opgepakt omdat ze mogelijk geregistreerd staan als ongehoorzame of overspelige vrouw. Een beschuldiging van bigamie of overspel door de partner (of het dreigen daarmee) kan een vrouw ervan weerhouden naar het land af te reizen, bijvoorbeeld om de echtscheiding te regelen. Een getrouwde man kan in sommige landen ook een uitreisverbod voor vrouw en kinderen laten opleggen. Het enkele feit dat deze mogelijkheid bestaat kan vrouwen er al van weerhouden af te reizen naar het land. Ze zijn dan vaak bang dat ze het land niet meer kunnen verlaten, al dan niet met de kinderen omdat de vader (naar het recht van dat land) het gezag over de kinderen heeft. Een andere beperking in de bewegingsvrijheid van vrouwen kan worden ingegeven door het feit dat een gehuwde vrouw toestemming nodig heeft van haar man om een nieuw paspoort aan te vragen om zo te kunnen reizen naar het land van herkomst. Dit treft bijvoorbeeld Iraans-Nederlandse vrouwen. Al zijn zij gescheiden naar Nederlands recht, als zij naar Iraans recht nog getrouwd zijn, dan hebben zij de toestemming van hun man nodig om een nieuw Iraans paspoort aan te vragen.

Het kan ook gebeuren dat (met name) vrouwen bang zijn geconfronteerd te worden met bepaalde sociale gevolgen wanneer zij hun echtgenoot verlaten en gaan scheiden. Ze willen niet als een gescheiden vrouw door het leven omdat gescheiden vrouwen binnen de gemeenschap een slechte naam hebben of omdat ze hun familie daarmee een slechte naam bezorgen. De angst voor sociale uitsluiting door de eigen familie of gemeenschap kan ertoe leiden dat iemand niet durft te scheiden. Voorts kan angst voor geweld of kinderontvoering (meestal) vrouwen er ook van weerhouden een (buitenlandse of religieuze) echtscheidingsprocedure te starten of voort te zetten. Het voeren van een echtscheidingsprocedure in het buitenland kan bovendien jaren duren en is vaak een kostbare aangelegenheid. Een strijd die niet altijd voor iedereen op te brengen is, zeker niet wanneer de Nederlandse echtscheiding zware financiële gevolgen heeft gehad.

7.6 Welke oplossingen worden er gezocht/zijn er mogelijk?

Veel oplossingen en suggesties die in dit onderzoek naar voren werden gebracht om situaties van huwelijkse gevangenschap te voorkomen of te beëindigen, lagen op het terrein van preventie en onderzoek. De volgende suggesties en ideeën voor preventie en voorlichting zijn genoemd: huwelijksvoorbereiding door en binnen religieuze gemeenschappen, bij voorkeur in samenwerking met professionals; begeleiding en voorlichting over huwelijk en echtscheiding door professionals, zowel hulpverleners als juridische professionals; bewustwording en deskundigheidsbevordering van professionals, zoals ambassadepersoneel; het voorkomen van huwelijksdwang als preventiemiddel; het wegnemen van de negatieve beeldvorming rondom echtscheiding en het emanciperen van mannen.

Een reeds bestaande, juridische oplossing die wordt ingezet om huwelijkse gevangenschap te beëindigen is de actie uit onrechtmatige daad. Dit rechtsmiddel wordt, zij het met wisselend succes, de laatste jaren steeds vaker ingezet. Via een actie uit onrechtmatige daad probeert de partner die

een religieuze echtscheiding wil, de andere (weigerachtige) partner ertoe te bewegen mee te werken aan het realiseren van de religieuze echtscheiding, meestal op straffe van een dwangsom. De actie uit onrechtmatige daad kan helpen om een situatie van huwelijkse gevangenschap te beëindigen, met name in die situaties waarin de echtgenoot weigert mee te werken en een echtscheiding redelijkerwijs te realiseren is. Of met dit rechtsmiddel het beoogde resultaat behaald kan worden, zal echter altijd afhangen van de omstandigheden van het geval, alsook de mogelijkheden tot effectuering van het vonnis indien de veroordeelde partij ook na het vonnis nog weigert mee te werken.

In dit onderzoek werd ook de mogelijkheid om een Nederlandse echtscheiding te laten erkennen door andere landen als oplossing voor huwelijkse gevangenschap genoemd. Als positief voorbeeld werd herhaaldelijk verwezen naar het sinds 2004 hervormde erkenningsbeleid van Marokko, waardoor de erkenning van Nederlandse echtscheidingen door Marokko veel eenvoudiger is geworden. Veel Marokkaanse Nederlanders lopen daardoor aanzienlijk minder risico om in een situatie van huwelijkse gevangenschap te belanden. Door de erkenning van hun Nederlandse echtscheiding in Marokko staan ze ook daar als gescheiden geregistreerd en hoeven ze in Marokko niet nog een keer een echtscheidingsprocedure te starten. Verschillende respondenten hoopten dat andere landen het voorbeeld van Marokko zullen volgen, waardoor het voor, met name, mensen met een dubbele nationaliteit makkelijker wordt om in zowel Nederland als het land van herkomst als gescheiden door het leven te kunnen gaan. Omdat het voeren van een buitenlandse echtscheidingsprocedure (hetzij vanuit Nederland, hetzij via een ambassade of in het land zelf) zo kostbaar en langdurig is, zou ook meer gedaan kunnen worden aan juridische en financiële ondersteuning van procederende partijen.

Daarnaast werden er enkele alternatieve oplossingen in de meer juridisch-religieuze aangedragen, namelijk: de mogelijkheid om in het echtscheidingsconvenant te laten opnemen dat de echtgenoot zich verplicht om binnen een bepaalde periode na inschrijving van de echtscheiding mee te werken aan de ontbinding van het religieuze of buitenlandse huwelijk; nakoming van overeenkomst eisen in geval van een niet-betaalde bruidsgave tijdens de echtscheidingsprocedure; het voorleggen aan en verwijzen naar een religieus orgaan dat problemen rondom religieuze echtscheidingen regelt.

7.7 Tot slot: hoe nu verder?

De bevindingen van dit onderzoek laten zien dat huwelijkse gevangenschap een onderwerp is dat vraagt om meer aandacht en samenwerking, vanuit de overheid, wetenschap, hulpverlening, geloofsgemeenschappen en belangenorganisaties. Om die reden wil ik in deze afsluitende paragraaf, in aanvulling op de hierboven beschreven oplossingen, een nadere reflectie geven op deze en andere oplossingen. Deze nabeschouwing is gebaseerd op gesprekken met respondenten, collega-onderzoekers en professionals uit de praktijk, zoals bijvoorbeeld advocaten en mediators.

Allereerst wil ik wijzen op de rapportage van collega-onderzoeker Pauline Kruiniger. In deze rapportage worden verschillende juridische oplossingen beschreven die ertoe kunnen bijdragen om situaties van huwelijkse gevangenschap te voorkomen of op te lossen. Hierbij wordt gekeken naar rechtsmiddelen die vanuit het seculiere Nederlandse recht kunnen worden ingezet, te denken valt aan de actie uit onrechtmatige daad of het vastleggen van afspraken over een eventuele

echtscheiding in een contract voor, bij of tijdens het huwelijk of in de aanloop naar een echtscheiding. Daarnaast heeft Kruiniger ook onderzoek gedaan naar de erkenning van een eventuele Nederlandse echtscheiding of de wijze waarop een echtscheiding verkregen kan worden in een aantal specifieke landen van herkomst, te weten Egypte, Iran, Marokko en Pakistan, zodat mensen ook daar rechtsgeldig zullen zijn. Door inzicht te geven in de wijze waarop in die landen een echtscheiding of een erkenning van een Nederlandse echtscheiding verkregen kan worden, kan voorkomen worden dat mensen te maken krijgen met een situatie van huwelijkse gevangenschap in die landen. Voor een overzicht van verschillende bestaande en mogelijke juridische oplossingen verwijs ik daarom graag naar de rapportage van Kruiniger (2017/2018).

Andere oplossingen om huwelijkse gevangenschap te voorkomen of te beëindigen, liggen vooral op het terrein van preventie en voorlichting. Idealiter worden mensen die van plan zijn religieus te gaan trouwen tijdens de huwelijksvoorbereidingen al gewezen op mogelijke problemen die zich voor kunnen doen wanneer zij in de toekomst het religieuze huwelijk zouden willen beëindigen. Als mensen voor het huwelijk al worden geïnformeerd en in de gelegenheid worden gesteld hierover na te denken en, indien mogelijk, vervolgens ook afspraken te maken over een eventuele ontbinding van het huwelijk, dan zouden eventuele latere problemen voorkomen kunnen worden. Religieuze gezagsdragers, notarissen en mogelijk ambtenaren van de burgerlijke stand zouden hier een rol in kunnen spelen.

Op het gebied van huwelijksvoorbereiding zouden allerlei activiteiten ontplooid kunnen worden, niet alleen door religieuze gemeenschappen (zoals veel protestantse kerken en organisaties nu al doen) maar ook door of in samenwerking met (semi-)overheidsorganen en (juridische) professionals voorlichtings- of trainingsmateriaal te ontwikkelen. Het is belangrijk dat mensen weten wat ze doen, dat ze zich bewust zijn van wat ze doen. Verschillende respondenten in dit onderzoek waren van mening dat er, met name door jongeren, vaak te snel (informeel) wordt getrouwd, zonder dat er voldoende wordt nagedacht over de consequenties die een huwelijk met zich mee kunnen brengen. Om te voorkomen dat mensen onbezonnen en overijld het huwelijksbootje instappen, kan enige huwelijksvoorbereiding in de vorm van een informeren gesprek of een huwelijkskursus een uitkomst bieden om eventuele problemen rondom echtscheiding te voorkomen.

Veel mensen zullen echter op het moment van huwelijksluiting niet willen nadenken over scheiden. Daarom is het belangrijk dat op het moment dat een huwelijk in een scheiding dreigt te eindigen (bijvoorbeeld op het moment dat een civiele echtscheiding in gang gezet wordt), professionals en religieuze gezagsdragers ook oog hebben voor de ontbinding van het religieuze huwelijk. Het behoeft daarom aanbeveling om, bijvoorbeeld, advocaten en echtscheidingsmediators voor te lichten over huwelijkse gevangenschap en hen erop te wijzen wat zij kunnen doen om huwelijkse gevangenschap te voorkomen of op te lossen. Idealiter wordt in de civiele echtscheidingsprocedure ook rekening gehouden met het religieuze huwelijk. Advocaten en mediators zouden moeten nagaan of i) er een religieus huwelijk is gesloten en ii) of betrokkenen al hebben nagedacht over een mogelijke religieuze echtscheiding. In deze fase kan dan mogelijk ook een beroep worden gedaan op de religieuze gezagsdragers. Religieuze gezagsdragers zullen, als het goed is, meer oog hebben voor een eventuele religieuze scheiding, maar zij zouden wellicht meer betrokken kunnen worden bij de civiele afhandeling van de scheiding. Bijvoorbeeld door echtscheidingsadvocaten of mediators te informeren over de religieuze echtscheidingsmogelijkheden en eventuele procedures, en mee te

denken over oplossingen om huwelijkse gevangenschap te voorkomen. Als een echtpaar tijdens de echtscheidingsprocedure of mediation al afspraken kan maken over de religieuze echtscheiding en deze afspraken ook worden neergelegd in het echtscheidingsconvenant, dan kan bij eventuele problemen bij de religieuze echtscheiding worden teruggegrepen op deze afspraken.

De oplossingen voor huwelijkse gevangenschap liggen in belangrijke mate dan ook op het vlak van preventie en voorlichting. Mensen moeten goed geïnformeerd het civiele en religieuze huwelijksbootje instappen, zodat ze met de juiste voorbereiding en uitrusting aan hun huwelijksreis beginnen, uiteraard in de hoop dat het huwelijk nooit zal stranden. Maar als dit dan toch gebeurt, dan moeten niet alleen de echtelieden, maar ook de mensen die hen in het proces van ontbinding van het huwelijk zullen bijstaan, er alles aan doen om ervoor te zorgen dat zowel de man als de vrouw zo spoedig mogelijk weer volledig vrij zijn om verder te gaan met hun leven. Daarbij is het ook belangrijk dat er financieel en juridisch adequate middelen, voorzieningen en expertise beschikbaar zijn om een (religieuze) echtscheiding te realiseren.

Referenties

- Al, J.C. (2002), *Overzicht van het Joods huwelijks- en echtscheidingsrecht*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers.
- Ali, Shaheen Sardar (2013), 'Authority and authenticity: Sharia councils, Muslim women's rights, and the English courts', *Child and Family Law Quarterly* 25/2, pp. 113-37.
- Bakker, Hilde & Felten, Hanneke (2012), 'De mantel der liefde. Quicksan naar huiselijk geweld in orthodox-protestantse gezinnen', Utrecht: Movisie.
- Bakker, L.G.H., et al. (2010), 'Sharia in Nederland; een studie naar islamitische advisering en geschilbeslechting bij moslims in Nederland', WODC/Radboud Universiteit Nijmegen.
- Bano, Samia (2012), 'Muslim Women, Divorce and Shari'ah Councils in Britain' in: R. Mehdi et al. (ed.), *Interpreting Divorce Laws in Islam*, Kopenhagen: Djøf Publishing, pp. 259-88.
- Berger, Maurits S. (2011), 'Het afdwingen van een islamitische verstoting', *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 2/2, pp.99-104.
- Blois, Matthijs de (2010), 'Religious law versus secular law; The example of the get refusal in Dutch, English and Israeli law', *Utrecht Law Review* 2, pp. 93-114.
- Bowen, John (2016), *On British Islam: Religion, Law, and Everyday Practice in Shari'a Councils*, Princeton: Princeton University Press.
- Braun, S.C. (2012), 'Gevangen in het huwelijk', *Tijdschrift voor familie- en jeugdrecht*, pp. 214-218.
- Brood, Paul & De Wolde, Michiel (2014), *Scheiden doet lijden. 400 jaar echtscheidingsmisère*, Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Caeiro, Alexandre (2011), 'The making of the fatwa. The production of Islamic legal expertise in Europe', *Archives de Sciences Sociales des Religions* 155 (juillet-septembre 2011), pp. 81-100. Online beschikbaar via: <https://assr.revues.org/23312> (laatst geraadpleegd op 1 september 2017).
- Carroll, Lucy (1997), 'Muslim women and 'Islamic divorce' in England', *Journal of Muslim Minority Affairs* 17/1, pp. 97-115.
- Charsley, Katharine & Liversage, Anika (2013), 'Transforming polygamy: migration, transnationalism and multiple marriages among Muslim minorities' in: *Global Networks* 13/1, pp. 60-78.
- Daru, S., Mejdoubi, J., Vaan, K. de & Visser, A. (2016), 'Huiselijk geweld verklaard vanuit

genderperspectief: Literatuurstudie', Regioplan/Movisie/Atria.

Darvishpour, Mehrdad (2002), 'Immigrant Women Challenge the Role of Men: How the Changing Power Relationship within Iranian Families in Sweden Intensifies Family Conflicts after Immigration', *Journal of Comparative Family Studies* 33/2, pp. 271-96.

Dessing, Nathal (1999), 'Continuïteit en verandering in de huwelijksluiting bij Turkse, Marokkaanse en Surinaamse moslims in Nederland', *Recht van de Islam* 16, pp. 59-81.

----- (2001), *Rituals of Birth, Circumcision, Marriage and Death among Muslims in the Netherlands*, Leuven: Peters.

Drost, L., Goderie, M., M. Flikweert & S. Tan (2012), *Leven in gedwongen isolement. Een verkennend onderzoek naar verborgen vrouwen in Amsterdam*, Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Drost, L., Smits van Waesberge, E. & Los, V. (2015), *Opgesloten in eigen huis*, Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Eijk, Esther van (2015a), 'Eén keer trouwen in Syrië, twee keer scheiden in Nederland?', *Nederlands Tijdschrift voor Kerk en Recht* 9/1, pp. 1-13.

----- (2015b), 'Voor altijd in de echt verbonden? Katholiek Syrische huwelijken en echtscheidingen in Nederland' in: P. Kruiniger (red.), *Recht van de Islam* 29, Den Haag: Boom Juridische uitgevers, pp. 71-84.

----- (2016), *Family Law in Syria. Patriarchy, Pluralism and Personal Status Laws*, London: I.B. Tauris.

Einhorn, Talia (2000), 'Jewish Divorce in the International Arena' in: J. Bosedow et al. (eds.), *Private Law in the International Arena: From National Conflict Rules towards Harmonization and Unification*, T.M.C. Asser Press, pp. 135-153.

European Council for Fatwa and Research (2008), 'Fatwa (17) Resolution 3/5, 'Ruling on a divorce issued [sic!] a non-Muslim Judge' in: Anas Osama Altikriti and Mohammed Adam Howard (eds.), *Resolutions and Fatwas, Second Collection*, vertaling Shakir Nasif Al-Ubaydi & Anas Osama Altikriti [online niet meer beschikbaar; een kopie van de vertaling is in het bezit van de auteur]

Fournier, Pascale (2012a), 'Calculating claims: Jewish and Muslim women navigating religion, economics and law in Canada', *International Journal of Law in Context* 8/1, pp. 47-72.

----- (2012b), 'Halacha, the 'Jewish State' and the Canadian Agunah: Comparative Law at the Intersection of Religious and Secular Orders', *Journal of Legal Pluralism* 65, pp. 165-204.

----- (2014), 'Please divorce me! Subversive agency, resistance and gendered religious scripts' in: E. Giunchi (ed.), *Muslim Family Law in Western Courts*, London: Routledge, pp. 32-54.

Fournier, Pascale & McDougall, Pascal (2013), 'False Jurisdictions? A Revisionist Take on Customary (Religious) Law in Germany', *Texas International Law Journal* 48, pp. 435-463.

Fournier, P., McDougall, P. & Lichtsztral, M. (2012), 'Secular Rights and Religious Wrongs? Family

Law, Religion and Women in Israel', *William & Mary Journal of Women and the Law* 18/2, pp. 333-62.

Grillo, Ralph (2012), 'In the Shadow of the Law: Muslim Marriage and Divorce in the UK' in: R. Mehdi et al. (ed.), *Interpreting Divorce Laws in Islam*, Copenhagen: Djøf Publishing, pp. 203-233.

Jordens-Cotran, Leila (2007), *Nieuw Marokkaans Familierecht en Nederlands IPR*, Den Haag: SDU Uitgevers.

Houte, Lieke van & Stoppels, Sake (2009), 'Kerkelijke echtscheidingsrituelen, een nieuwe praktijk?' in: *Handelingen* 2009/1, pp. 21-26.

Koning, M. de & Bartels, E. (2005), 'Over het huwelijk gesproken; partnerkeuze en gedwongen huwelijken onder Marokkaanse, Turkse en Hindostaanse Nederlanders', Den Haag: Drukkerij Palace Print.

Kroon, Eefje de (2016), 'Islamic Law, Secular Law, and Societal Norms: The Recognition of Islamic Legal Practices in the Netherlands and the Protection of Muslim Women's Human Rights' in: *Journal of Muslim Minority Affairs* 36/2, pp. 153-83.

Kruiniger, Pauline (2015), *Islamic Divorces in Europe: Bridging the Gap between European and Islamic Legal Orders* (Den Haag: Eleven International Publishing).

----- (2016a), 'Huwelijkse gevangenschap: Twee oplossingen in internationaal privaatrechtelijk perspectief' in: *Nederlands Internationaal Privaatrecht* 3, pp. 444-55.

----- (2016b), 'De seculiere rechtsstaat en religieuze aangelegenheden' in: *Nederlands Juristenblad* 20, pp. 1429-32.

----- (2017/2018), 'Niet langer geketend aan het huwelijk! Juridische instrumenten die huwelijkse gevangenschap kunnen voorkomen of oplossen', Maastricht University.

Kruiniger, Pauline & Maanen, Gerrit van (2016), 'Jewish and Muslim women in marital captivity: The tort action as a solution' in: O. Vonk e.a. (ed.), *Grootboek (Liber Amicorum prof. mr. Gerard-René de Groot)*, Deventer: Wolters Kluwer, pp. 241-61.

Kruinger, Pauline & Sportel, Iris (2015), 'Misschien ben ik daar nog steeds zijn vrouw'. Transnationale echtscheidingen in het recht en in de praktijk' in: P. Kruiniger (red.), *Recht van de Islam* 29, Den Haag: Boom Juridische uitgevers, pp. 53-69.

Kusters, Joke (2008), 'Rechtshandhaving van de Joodse gemeenschap van Antwerpen' (diss.), Antwerpen: Universiteit Antwerpen Faculteit Rechten.

Liversage, Anika (2012), 'Muslim Divorces in Denmark. Findings from an Empirical Investigation' in: R. Mehdi et al. (ed.), *Interpreting Divorce Laws in Islam*, Copenhagen: Djøf Publishing, pp. 179-201.

Lünnemann, Katinka & Verwijs, Rianne (2012), 'Partnergeweld – achtergrond en risicofactoren', Utrecht: Verwey Jonker Instituut.

Macfarlane, Julie (2012a), *Islamic Divorce in North America: A Shari'a Path in a Secular Society*, Oxford University Press.

----- (2012b), 'Practising an 'Islamic Imagination': Islamic Divorce in North America' in: Anna Korteweg & Jennifer Selby (eds.), *Debating Sharia. Islam, Gender Politics, and Family Law Arbitration*, Toronto: University of Toronto Press, pp. 35-65.

Maliepaard, Mieke & Gijsberts, Mérove (2012), 'Moslims in Nederland 2012', Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Moors, Annelies (2013), 'Unregistered Islamic Marriages: Anxieties About Sexuality and Islam in the Netherlands' in: M.S. Berger (ed.), *Applying Sharia in the West. Facts, Fears and the Future of Islamic Rules on Family Relations in the West*, Leiden: Leiden University Press, pp. 141-64.

----- (2014), 'Motieven om islamitische huwelijken aan te gaan', *FORUM Verkenning*, juni 2014, Utrecht: FORUM, 24 pp.

Officialaat (kerkelijke rechtbank) Aartsbisdom Utrecht, 'De ongeldigverklaring van een huwelijk, december 2013, 18 pp.

Pearl, David & Menski, Werner (1998), *Muslim Family Law*, London: Sweet & Maxwell.

Rutten, Susan (2008), 'Het recht van de gescheiden vrouw om verlost te worden uit het huwelijk', *NJCM-Bulletin* 33/6, pp. 755-769.

----- (2013), 'The Netherlands. Applying Shari'a to Family Law Issues in the Netherlands' in: M.S. Berger (ed.), *Applying Sharia in the West. Facts, Fears and the Future of Islamic Rules on Family Relations in the West*, Leiden: Leiden University Press, pp. 97-109.

----- (2016), 'Hernieuwde bezinning op informele religieuze huwelijken', *Nederlands Juristenblad* 91/12, pp. 786-94.

Rutten, S., Eijk, E. van, Drost, L., Kadrouch-Outmany, K. & Smits van Waesberghe, E. (2015), 'Gewoon Getrouwd. Een onderzoek naar kindhuwelijken en religieuze huwelijken in Nederland', Maastricht: Universiteit Maastricht.

Sandberg, R., Douglas, G., Doe, N., Gilliat-Ray, S. & Khan, A. (2013), 'Britain's Religious Tribunals: 'Joint Governance' in Practice', *Oxford Journal of Legal Studies* 33/2, pp. 263-291.

Sardar Ali, Shaheen (2013), 'Authority and authenticity: Sharia councils, Muslim women's rights, and the English courts', *Journal of Child and Family Law Quarterly* 25/2, pp. 113-37.

Shmueli, Benjamin (2013), 'Tort Actions for Acts that are Valid according to Religious Family Law but Harm Women's Rights: Legal Pluralism in Cases of Collision between Two Sets of Law', *Vanderbilt Journal of Transnational Law* 46, pp. 823-97.

Schmeets, Hans & Mensvoort, Carly van (2015), 'Religieuze betrokkenheid van bevolkingsgroepen, 2010-2014', Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Shah-Kazemi, Sonia Nurin (2001), *Untying the Knot: Muslim Women, Divorce and the Shariah*, London: Nuffield Foundation.

Smits van Waesberghe, E., Sportel, I., Drost, L., Eijk, E. van & Diepenbrock, E. (2014), 'Zo zijn we niet getrouwd. Een onderzoek naar omvang en aard van huwelijksdwang, achterlating en huwelijksgevangenschap', Utrecht: Verwey Jonker Instituut.

Solinge, H. van & Praag, C. van (2010), *De Joden in Nederland anno 2009*, Diemen: AMB.

Sonneveld, Nadia (2012), *Khul' Divorce in Egypt. Public Debates, Judicial Practices, and Everyday Life*, Cairo: American University Press.

Spalter, Naomi D. (2007), 'Gevangen in het huwelijk', *Tijdschrift voor Familie-en Jeugdrecht* 15, pp. 37-42.

Sportel, Iris (2016), *Transnational Families and Divorce. Marriage Migration and Family Law*, Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan.

----- (2011), "'Als het hier niet lukt, dan maar in Marokko?' Vormen van kapitaal in transnationale Nederlands-Marokkaanse echtscheidingen", *Justitiële Verkenningen* 37/6, pp. 85-95.

Sterckx, L., Dagevos, J., Huijnk, W. & Lisdonk, J. van (2014), 'Huwelijksmigratie in Nederland. Achtergronden en leefsituatie van huwelijksmigranten', Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Stoorvogel, M. & Westerduin-de Jong, A. (2000), *Echtscheiding kwam in mijn woordenboek niet voor*, Kampen: Uitgeverij Kok.

Storms, O., & Bartels, E. (2008), 'De keuze van een huwelijkspartner. Een studie naar partnerkeuze onder groepen Amsterdammers', Amsterdam: Vrije Universiteit.

Synodale Commissie kerkelijke huwelijksbevestiging na echtscheiding (2008), *De heilige huwelijksstaat. Een Bijbelse visie op trouwen en scheiden* (in opdracht van de Generale Synode 2007 van de Gereformeerde Gemeenten).

Szepietowska, E.K., Dekker, A., & Özgümüş, F. (2011), 'De doos van Pandora. Huwelijksmigratie onder vluchtelingengroepen in Nederland', Amsterdam: Vluchtelingen-Organisaties Nederland.

Velden, F.J.A van der (2012), 'Religie als voorrangsregel. Islam en IPR' in: F. Ibili et al. (red.), *IPR in de spiegel van Paul Vlas*, Deventer: Kluwer, pp. 239-52.

Velden, F.J.A. van der (2016), *Inleiding in de shari'a. Een kennismaking met het recht van de islam en van de islam-georiënteerde wereld*, Den Haag: Boom Juridisch.

Vellenga, S. & Wiegers, G. (2011), 'Religie, binding en polarisatie. De reacties van de leiding van levensbeschouwelijke organisaties op islamkritische uitingen', Amsterdam: UvA/WODC.

Vroon, V.E. (2014), 'Sisters in Islam. Women's conversion and the politics of belonging: A Dutch case study' (diss.), Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Welchman, Lynn (2007), *Women and Muslim Family Laws in Arab States. A Comparative Overview of Textual Development and Advocacy*, Amsterdam, Amsterdam University Press.

Wortmann, S.F.M. (2001), 'Kroniek van het personen- en familierecht', *Nederlands Juristenblad* 31, pp. 1541-46.

Yilmaz, Ihsan (2002), 'The challenge of post-modern legality and Muslim legal pluralism in England', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 28/2, pp. 343-354.

BIJLAGE 1 Overzicht Interviews en Discussiebijeenkomsten

Deskundigen

1. Joke Verkuijlen (St. Landelijke Werkgroep Mudawwanah), 15 januari 2014.
2. Noor Stevens (Bezness Alert), 2 mei 2014.
3. Jamila Tellayee (Voice of Afghan Women, Rotterdam), 27 mei 2014.
4. Ellie van de Brom (gepensioneerd advocate, Amsterdam), 16 juli 2014.
5. H. Salvatore (actief binnen Eritreese gemeenschap Rotterdam), 18 juli 2014.
6. Mahmoud Chavoushi (Me & Society, Rotterdam), 23 juli 2014.
7. Marzieh Dadvar (St. Iraanse Vrouwen, Rotterdam), 25 juli 2014.
8. J. J. Wedemeijer (advocaat, Alkmaar), 19 september 2014.
9. Dhr. 'Warmerdam' (gefingeerde naam) (advocaat, regio Amsterdam), 1 oktober 2014.
10. Janet Hudson (maatschappelijk werkster vrouwenopvang, Amsterdam), 10 oktober 2014
11. Cor Ofman (diaconaal consulent, Amsterdam), 20 oktober 2014.
12. Remziye Temirci (Blijfgroep, Alkmaar), 24 oktober 2014.
13. Susanne Arendse (SHG Den Haag/Veilig Thuis Haaglanden), 24 oktober 2014.
14. Ellen van Leeuwen (SHG Den Haag/Veilig Thuis Haaglanden), 24 oktober 2014.
15. Marcella van Worcum (juridisch dienstverlener, Wateringen), 3 november 2014.
16. Andries Scherpenzeel (docent CHE, Ede), 28 januari 2015.
17. Maria Vermeulen (SGJ, Dordrecht), 5 maart 2015.
18. Erik Jan Verbruggen (St. De Vluchtheuvel, Woerden), 6 maart 2015.
19. V.K.S. Budhu Lall (advocaat, Den Haag), 13 maart 2015.
20. Willem Timmer (LEC EGG, Den Haag), 16 maart 2015.
21. Janine Janssen (LEC EGG, Den Haag), 16 maart 2015.
22. Milad Rahmana'i (jurist, Heerlen), 13 mei 2015.
23. Maryam Ben Daoued (Fier Fryslân), 28 oktober 2015.
24. Jannie Oenema (Fier Fryslân), 28 oktober 2015.
25. 'Jeroen' (gefingeerde naam) (Amsterdam), 21 januari 2016.
26. 'Richard' (gefingeerde naam) (Amsterdam), 21 januari 2016.

Religieuze gezagsdragers en specialisten

1. Rabbijn Toledano (PIG, Amsterdam), 11 maart 2014.
2. Opperrabbijn Jacobs (IPOR, Amsterdam), 21 oktober 2015.
3. Rabbijn Katzman (rabbinaat Den Haag), 12 november 2015.
4. Pastoor Van der Helm (Den Haag), 22 april 2014.
5. Pastoor Schilder (Tilburg), 18 juni 2014.
6. Marion Korenromp (pastoraal werkster, regio Utrecht), 30 april 2014.
7. Leny van der Heijden (onderzoeksrechter katholieke rechtbank, Utrecht – *op persoonlijke titel*), 14 maart 2014.
8. Pastoor Dogan (Syrisch Orthodoxe kerk, Enschede), 2 april 2015.

9. Imam Charif Schliman (Roosendaal), 12 juli 2015.
10. Imam Abdulhamid Belkasmi (Leiden), 19 december 2015.
11. Theoloog Abdelhak (gefingeerde naam) (regio Den Haag), 5 juni 2014.
12. Theoloog Mohamed (gefingeerde naam) (regio Maastricht), 10 februari 2016.
13. Theoloog Abdel (gefingeerde naam) (regio Maastricht), 10 februari 2016.

Casestudies

1. Anneke
2. Aya
3. Ellis
4. Fariba
5. Farzaneh
6. Jan
7. Kirsten
8. Laila
9. Maryam
10. Naseem
11. Sandra
12. Sharbel

Discussiebijeenkomsten

1. Amsterdam, i.s.m. VON (24/04/2014)
2. Arnhem, i.s.m. St. Landelijke Werkgroep Mudawwanah (05/07/2015)
3. Eindhoven, i.s.m. Fereshteh Moradi (09/09/2015)
4. Beek, i.s.m. SMKK/St. Mudawwanah (10/09/2015)

BIJLAGE 2 Korte samenvattingen Casestudies

Anneke is een Nederlandse vrouw van halverwege de vijftig. Ze trouwde ruim 25 geleden met een Nederlandse man. Ze trouwden voor de wet en in de kerk. Uit het huwelijk werden vijf kinderen geboren. De man was gewelddadig en geestesziek. Op aandringen van haar kinderen heeft ze hulp gezocht en is het huwelijk uiteindelijk geëindigd in een scheiding. Anneke is erg teleurgesteld in de reactie van de kerk: “ik heb geen enkele ondersteuning gehad, van niemand. Ze hebben me gewoon laten vallen.” Zij en haar kinderen werden geconfronteerd met negatieve reacties, bijvoorbeeld toen zij als gescheiden vrouw aan het avondmaal wilde gaan. Toen ze een nieuwe man leerde kennen en met hem wilde trouwen, is ze uit de kerk gestapt omdat – “als men tegen mij zegt ‘je mag voor God niet hertrouwen’, dan gebruiken ze God om je leven eigenlijk op slot te zetten... in principe word je dan verstoten”. Anneke is opnieuw getrouwd; de inzegening gebeurde niet in de kerk, maar thuis in besloten kring.

Aya is een Marokkaans-Nederlandse vrouw van 39 jaar. Op haar achttiende trouwde ze, tegen de zin van haar familie, met een Marokkaans-Nederlandse man op het Marokkaanse consulaat in Nederland. Het huwelijk werd in Nederland niet ingeschreven, waardoor alleen Aya gezag had over de twee kinderen die uit het huwelijk werden geboren. Nadat ze ontvlucht was uit haar gewelddadige huwelijk, heeft ze uiteindelijk negen jaar moeten wachten voordat zij erin slaagde om het Marokkaanse huwelijk ontbonden te krijgen. De eerste jaren nadat de relatie verbroken was weigerde haar ex-man weigerde mee te werken, totdat zij haar pogingen staakte en hij op last van de kinderrechter (i.v.m. een omgangregelingsverzoek) zich genoodzaakt zag mee te werken aan een echtscheiding in Marokko. In de echtscheidingsovereenkomst deed Aya afstand van haar rechten in ruil voor een scheiding – “ik heb van alles afstand gedaan want anders werkte hij niet mee”.

Ellis is een Nederlandse vrouw van 52 jaar. Ze trouwde 23 jaar geleden met een Nederlandse man. Hij was al twee keer eerder (burgerlijk) gehuwd geweest. Ellis wilde, als ze trouwde, ook in de kerk trouwen. De eerdere huwelijken van de man stonden een kerkelijk huwelijk echter in de weg. Ze startten een procedure bij de katholieke rechtbank. Alle partijen werden gehoord, ook de twee ex-vrouwen; dit onderzoek richtte zich vooral op de kinderechtheid van alle betrokken partijen. Het oordeel van de Romeinse curie was positief en het aanstaande echtpaar kreeg dispensatie van de paus om te kunnen trouwen in de katholieke kerk. Ellis kreeg haar sprookjeshuwelijk en het huwelijk werd gezegend met vier kinderen. Het huwelijk hield echter geen stand; zeven jaar geleden werd hun huwelijk ontbonden. Ze scheidten enkel voor de wet, want aan een kerkelijke procedure hadden ze geen behoefte – “want het sprookje hadden we gehad (...) dat doe je maar één keer en dat was perfect.”

Fariba is een Iraans-Nederlandse vrouw van 45 jaar. Ze trouwde op haar negentiende in Iran met een Iraanse man van dertig jaar, tegen de zin van haar ouders. Het echtpaar kreeg twee kinderen en verhuisde naar Nederland. Na een moeilijk en gewelddadig huwelijk wordt er na 23 jaar een echtscheiding uitgesproken naar Nederlands recht. Naar Iraans recht is Fariba nog steeds getrouwd met haar ex-man; ze is momenteel verwickeld in een rechtszaak in Iran tegen haar man om haar

rechten die zij heeft op basis van haar huwelijkscontract op te eisen: “het enige dat werkt om ervoor te zorgen dat hij van mij gaat scheiden, is hem onder druk te zetten met geld.” Ze hoopt dat ze snel krijgt wat haar toekomt en dat het huwelijk ook in Iran ontbonden wordt.

Farzaneh is een Iraans-Nederlandse vrouw van 54 jaar. Ze trouwde, met de handschoen, met een Iraanse man die zich op dat moment buiten Iran bevond. Als politiek vluchteling kwam het echtpaar met kind naar Nederland, alwaar nog een tweede kind werd geboren. Het huwelijk hield niet lang stand: zes jaar nadat het gesloten was, werd het in Nederland ontbonden. Vele jaren later wilde Farzaneh op familiebezoek in Iran. Op de Iraanse ambassade kreeg ze te horen dat ze voor een nieuw Iraans paspoort de toestemming van haar man nodig had; naar Iraans recht is ze immers nog steeds getrouwd. Het aanvragen van een scheiding in Iran blijkt niet zo eenvoudig te zijn, vooral omdat Farzaneh niet weet waar haar ‘ex’-man precies is. Ze heeft eigenlijk geen zin in weer een juridisch gevecht, “maar ik weet dat het moet gebeuren (...) het feit dat *hij* over mijn leven, dat kleine stukje van mijn leven (i.e. het paspoort) bepaalt, is zo-o frustrerend! Het is alsof ik minderwaardig ben”.

Jan is een Nederlandse man van in de zestig. Hij trouwde toen hij begin twintig was met een Nederlandse vrouw. Ze trouwden voor de wet en in de kerk; uit het huwelijk werden twee kinderen geboren. Zijn vrouw was lichamelijk en psychisch vaak ziek. Het huwelijk was volgens Jan al jaren dood: zij wilde ook niet met hem zijn maar ze was van hem afhankelijk. Na 38 jaar eindigde het huwelijk in een echtscheiding. Jan voelde geen belemmering vanuit zijn geloof om te scheiden: “het huwelijk heeft eigenlijk nooit bestaan”. Hij voelde zich echter niet gesteund door zijn kerk; de scheiding werd niet veroordeeld maar “men wist gewoon niet hoe erop te reageren”. Jan trouwde opnieuw, maar niet in de kerk, dat hoefde van hem niet meer.

Kirsten is een Nederlandse vrouw van 44 jaar. Als twintiger woonde en werkte ze in Egypte en trouwde daar met een Egyptische man. Ze kregen twee kinderen en verhuisden naar Nederland. Het huwelijk verliep zeer moeizaam; bovendien de man ontwikkelde psychiatrische problemen en was gewelddadig. Het huwelijk eindigde in een echtscheiding naar Nederlands recht. Kirsten voelt zich niet getrouwd, maar toch wil ze een Egyptische scheiding: “Het moet maar eens ophouden... ik wil gewoon niets meer met hem te maken hebben, op wat voor manier dan ook.” Ze denkt dat als ze gescheiden zijn, hij haar dan meer met rust zal laten – “want hij blijft het gevoel hebben dat wij verbonden zijn... ik blijf van hem”. Ze heeft geïnformeerd naar de mogelijkheden voor een Egyptische scheiding maar die zijn allemaal niet haalbaar, omdat haar ex-man niet wil meewerken en ze bovendien bang is voor nieuwe confrontaties met haar ex.

Laila is een 33-jarige Palestijns-Nederlandse vrouw. Toen Laila 19 jaar was, trouwde ze met een Palestijns-Nederlandse man in hun beider land van herkomst. Ze ging in Nederland wonen en enige jaren later werd er een kind uit dit huwelijk geboren. Een paar maanden na de bevalling pakte haar man zijn koffers en vertrok. Het huwelijk werd naar Nederlands recht ontbonden. Hierover zegt Laila: “Volgens de Nederlandse wet zijn wij wel gescheiden, maar niet volgens de islamitisch wet (...) Voor de buitenwereld ben ik nog steeds de vrouw van, terwijl het niet zo is (...) mensen weten dat wij uit elkaar zijn, maar ze weten ook dat hij mij nog steeds als zijn vrouw ziet”. Laila probeert nu een scheiding in het land van herkomst te realiseren, maar haar ex-man heeft duidelijk te kennen gegeven dat hij niet wil meewerken aan een scheiding. Bovendien heeft hij haar beschuldigd van overspel omdat zij islamitisch getrouwd is geweest met een andere man. Hij gebruikt deze ‘relatie’

nu als chantagemiddel tegen haar, wat het realiseren van de echtscheiding in het land van herkomst nog moeilijker maakt.

Maryam is een Syrisch-Nederlandse vrouw van 37. Op aandringen van haar familie trouwde ze op haar zestiende met een Syrisch-Nederlandse man in de kerk en ongeveer een jaar later, vlak voor de geboorte van haar eerste kind, ook voor de wet. Het echtpaar kreeg in totaal vijf kinderen. Het huwelijk verliep niet goed, maar onder druk van haar familie en de kerk bleef ze bij haar man, ook al was het huwelijk al na vier jaar huwelijk door de Nederlandse rechter ontbonden. Nadat het echtpaar definitief uit elkaar ging, wilde Maryam ook een kerkelijke scheiding. Haar ex-man kreeg deze papieren wel en trouwde ook opnieuw in de kerk; Maryam kreeg te horen dat ze niet kon scheiden, omdat zij een nieuwe relatie was aangegaan. Onlangs heeft de kerk te kennen gegeven dat ze niet goed hebben gehandeld en dat Maryam ten tijde van het echtscheidingsverzoek van haar ex-man gehoord had moeten worden. Er is haar toegezegd dat ze snel de scheidingspapieren van de kerk zal krijgen. Maryam zegt: “Ik voel me gescheiden”, maar ze wil het ook netjes regelen, ze wil het doen zoals het hoort.

Naseem is een Pakistaans-Nederlandse vrouw van 29 jaar. Ze trouwde met een Pakistaans-Nederlandse man; ze trouwden eerst in het stadhuis en een maand later ook islamitisch. Het huwelijk hield echter niet lang stand: drie jaar later werd het huwelijk door een Nederlandse rechter ontbonden. Naseem wilde ook een islamitische echtscheiding. Ze klopte overal aan, maar vond steeds nul op het rekest. Via een onrechtmatige daad-actie bij de civiele rechter heeft ze geprobeerd haar ‘ex’-man zo ver te krijgen mee te werken aan een islamitische echtscheiding – “ik hoorde al van meerdere mensen dat hij heeft gezegd ‘nou, ze heeft mij zo laten huilen door de echtscheiding, nu ga ik haar laten voelen hoe het is als ze voor een islamitische echtscheiding bij mij komt, want dan moet ze toch wel bij mij komen’”. Op last van de civiele rechter en met hulp van hun beider advocaten is een religieuze echtscheidingsovereenkomst opgesteld en ondertekend. De (religieuze) status van deze overeenkomst is tot op heden echter onduidelijk.

Sandra is een Nederlandse vrouw van 35 jaar. Tijdens een vakantie in Tunesië leerde ze een Tunesische man kennen; ze trouwen een paar jaar later in Tunesië. Kort voor de bevalling van hun kind kwam de man naar Nederland, maar dat ging niet goed. Nog voor ze bevallen was, had Sandra haar huis verlaten omdat er sprake was van huiselijk geweld. Ze vroeg meteen een echtscheiding aan. Het duurde ruim tweeënhalf jaar voordat de echtscheiding naar Nederlands werd uitgesproken omdat de man de boel onnodig heeft zitten rekken, aldus Sandra. Sandra heeft geen behoefte aan een Tunesische echtscheiding. Het enige wat haar zorgen baart is dat haar kind ook de Tunesische nationaliteit heeft; ze heeft weliswaar eenhoofdig gezag, maar toch is ze bang dat haar ex-man haar kind wil meenemen naar Tunesië.

Sharbel is een 33-jarige Nederlandse man en lid van de Syrisch-Orthodoxe kerk. Hij trouwde met een Nederlandse vrouw, eveneens van Syrisch-Orthodoxe komaf. Ze trouwden in het gemeentehuis en in de kerk. Het huwelijk hield een klein jaar stand. Het echtpaar is gescheiden voor de Nederlandse wet. Momenteel is Sharbel in afwachting van een beslissing van de patriarch van de Syrisch-Orthodoxe kerk inzake zijn verzoek om een kerkelijke scheiding. Voor Sharbel is deze scheiding belangrijk, want “dan is het hoofdstuk afgesloten”.